

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI HÁM ORTA
ARNAWLÍ BILIM MINISTRILIGI**

**BERDAQ ATÍNDAGÍ QARAQALPAQ MÁMLEKETLIK
UNIVERSITETI**

Q. JÁRIMBETOV, B. GENJEMURATOV

ÁDEBIYAT TEORIYASI

**5120100 – Filologiya hám tillerdi oqıtıw (qaraqalpaq
filologiyası) baǵdarı talabaları ushın sabaqlıq**

**Universitet hám pedagogika institutınıń filologiya fakultetleri
talabaları ushın sabaqlıq**

**«Sano-standart» baspasi
Tashkent – 2018**

UQK: 82.0(075.8)

KBK: 83.3(50'zb-6Qor)

J-51

Järimbetov Q., Genjemuratov B. Ádebiyat teoriyası. 5120100 – Filologiya hám tillerdi oqıtıw (qaraqalpaq filologiyası) baǵdarı talabaları ushın sabaqlıq. Tashkent, 2018-jıl, 240 bet.

«Ádebiyat teoriyası» pánı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, Nókis mámleketlik pedagogika institutında qaraqalpaq tili hám ádebiyatı qánigeligi boyınsha oqıtılatuǵın eń tiykarǵı pánlerdiń biri. Sabaqlıq ádebiyattanıw pánleriniń nátiyjelerin ulıwmalastırıwı, talabalardıń bilim hám kónekpelerin tereńlestiriwı, teoriya hám metodologiyadaǵı tartıslı máselelelerdi keń kólemde talqı etiwı, ádebiyattıń áhmiyetli máseleleri boyınsha hár qıylı alımlardıń kózqarasların salıstırınalı analiz etiwı, ádebiy-teoriyalıq pikirlerdiń rawajlanıw jónelisin belgilep beriwi menen bahalı. Sabaqlıq joqarı oqıw orınları mámleketlik tálim standartları hám úlgi pán baǵdarlamalarına muwapıq tayarlanǵan.

Pikir bildiriwshiler:

Q. Orazimbetov – Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası professorı, filologiya ilimleriniń doktorı

Q. Yusupov – Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası docenti, filologiya ilimleriniń kandidatı

UQK: 82.0(075.8)

KBK: 83.3(50'zb-6Qor)

ISBN 978-9943-5334-0-0

© Järimbetov Q., Genjemuratov B.

© «Sano-standart». 2018

AVTORLARDAN

Ádebiyat teóriyası pání Qaraqalpaq mámleketlik universiteti hám de Nókis mámleketlik pedagogika institutında qaraqalpaq tili hám ádebiyatı qánigeligi boyınsha oqıtılatuǵın eń tiykarǵı pánlerdiń birinen esaplanadı. Biraq ádebiyat teóriyası boyınsha házirgi zaman talaplarına juwap beretuǵın amawlı sabaqlıq hám oqıw-metodikalıq qollanbalardıń joqlıǵı filologiya fakulteti talabalarınń usı pándi ózlestiriwinc unamsız tásirin tiygizbekte. Qaraqalpaq ádebiyattanıwında kórkem shıǵarmanı teoriyalıq aspektte úyreniwge talabalarǵı tayarlawdıń dáslepki qádemleri XX ásirdiń 70-jılları baslandı, prof. S. Axmetov «Ádebiyat terminleriniń qısqasha sózligi»n (1974) baspadan shıǵardı. Aradan jigirma jil ótken soń S. Axmetov, J. Esenov hám Q. Járımbetovlardıń avtorlıǵında «Ádebiyattanıw atamalarınń orıssa-qaraqalpaqsha túsindirme sózligi» (1994) kitap túrinde jarıq kórdi. S. Axmetov hám Q. Sultanovlardıń avtorlıǵında Nókis mámleketlik universiteti filologiya fakultetiniń talabaları ushın tayarlaǵan «Ádebiyattanıw» (1987) sabaqlıǵınan soń prof. K. Mámбетovtıń «Ádebiyat teóriyası» (1995) sabaqlıǵı jarıq kórdi. Bul sabaqlıqlardıń ekewi de qaraqalpaq ádebiyattanıwı tariyxındaǵı usı atamaдаǵı eń birinshi oqıwlıqlar boldı. Bulardan basqa prof. Q. Járımbetovtıń joqarı oqıw orınları studentleri ushın sonday-aq, ádebiyat pání oqıtıwshıları hám ádebiyat teóriyası menen qızıǵıwshılar ushın tayarlaǵan «Ádebiyattanıwdaǵı sabaqlar» (2012) oqıw qollanbası jarıq kórdi. Bul oqıw qollanba belgili dárejede universitet hám pedagogikalıq institut talabalarınń teoriyalıq pánlerdi ózlestiriwinde tiykarǵı oqıw qurallarıń biri bolǵanlıǵı málim. Tilekke qarstı, aradan jigirma jildan aslam waqıt ótse de, K. Mámбетov tayarlaǵan sabaqlıqtan keyin qaraqalpaq tili hám ádebiyatı qánigeligi boyınsha oqıtılatuǵın eń tiykarǵı pánlerdiń biri «Ádebiyat teóriyası» sabaqlıǵı óz aldına kitap túrinde baspadan shıqpaǵan edi. Qolıńızdaǵı sabaqlıq usınday kúta áhmiyetli talaplar tiykarında tayarlanıldı.

Ózbekistan Respublikası Prezidenti Sh. M. Mirziyoevning 2017-jil 12-yanvardagi «Kitap onimlerin basip shigariw ham tarqatw sistemasin rawajlandirw, kitap oqıwdı ham kitapqumarlıq madeniyatin arttırıw janc ugıt-nasiyatlaw boyınsha komissiya dúziw haqqında»¹gi Biyligi óz waqtında shıqtı ham ol jas awladı tereń bilimli, joqarı manawiyatlı etip tárbiyalawda kúta áhmiyetli. Ásirese, bul joqarı oqıw orınlarınıń professor-oqıtıwshıları ham studentleri ushın quwanışlı waqıya bolıp, jámiyetshilik onı joqarı kóterinkilik ruwxta kútip aldı. Bul Biylik avtorlardıń sabaqlıqtı sapalı tayarlawında tiykarǵı baǵdarlama boldı.

«Gumanitar ilimler» tálim tarawına tiyisli «Ádebiyat teóriyası» pání qanıgelik pánler blogına kirgizilgen kurs bolıp, filologiya ham tillerdi oqıtıw (qaraqalpaq filologiyası) tálim baǵdarınıń 4-kurs studentlerine oqıtıladı. Bul pán kórkem ádebiyattıń nızamlılıqların, ózgesheliklerin, qaǵıydaların bilıw ham olardı ámeliy tallawlar barısında paydalana alıwda, kórkem ádebiyattı túsiniwde studentlerdi zárúr bolǵan bilimler menen qurallandıradı. «Ádebiyat teóriyası» sabaqlıǵı tómengi kurslarda úyrenilgen ádebiyattanıw pánleriniń nátiyjelerin juwmaqlastırıwı, studentlerdiń usǵan shekemgi kurslardagi ótken bilim kónlikpelerin tereńlestiriwi, teoriya ham metodologiyadagi tartıslı máselelerdi keńirek kólemde talqıǵa tartıwı, ádebiyattıń áhmiyetli problemaları boyınsha hár qıylı alımlardıń kózqarasların salıstırmalı analizlewi, ádebiy-teoriyalıq oy-pikirlerdiń rawajlanıw jónelisin belgilep beriwı menen áhmiyetli.

«Ádebiyat teóriyası» pání sabaqlıǵın dúziwde joqarı oqıw orınları mámleketlik bilimlendiriw standartları ham pán oqıw baǵdarlamaları tiykar etip alındı. Belgili ózbek alımları Izzat Sultannıń «Adabiyot nazariyasi» (1980) ham sońǵı kitabı «Adabiyot nazariyasi» (2005), H. Umurovning «Adabiyot nazariyasi» (2002), T. Boboevning «Adabiyotshunoslik asoslari»

¹ Мирзиёев Ш.М. Китап өнімдерин басып шығарыў ҳәм тарқағыў системасын раўажландырыў, китап оқыўды ҳәм китапқумарлық мәдениятин арғырыў жәбе үгит-насиятлаў бойынша комиссия дүзиў ҳаққында. «Ёркин Қарақалпақстан» №7, 14-январь, 2017-жыл.

(2002), ataqli rus ádebiyatshı-teoretikleri G.N. Pospelovtıń «Teoriya literaturı» (1978), L.I. Timofeevtıń «Osnovi teorii literaturı» (1976), N.A. Gulyaevtıń «Teoriya literaturı» (1985), M.B. Xrapchenkonıń «Gorizontı xudojestvennogo obraza» (1980), V.E. Xalizevtıń «Teoriya literaturı» (2000), qaraqalpaq ádebiyatshıları S. Axmetov hám Q. Sultanovlardıń «Ádebiyattanıw» (1987), K. Mámbetovtıń «Ádebiyat teoryyası» (1995) hám basqa da ilimpazlardıń sabaqlıqlarındaǵı ilimiy-teoriyalıq kózqaraslar bashlıqqa alındı. L. I. Timofeev hám N. Vengerov avtorlıǵındaǵı «Kratkiy slovar literaturovedcheskix terminov» (1958), V. M. Kojevnikov hám P. A. Nikolaevlar redaktorlıǵında basılǵan «Literaturniy enciklopedicheskiy slovar» (1987), F. Salaev hám G. Qurbaniyazovlar avtorlıǵındaǵı «Adabiyotshunoslik atamalarining izohli so'zligi» (2010), sonday-aq «Kratkaya literaturnaya enciklopediya» (1967), «Filosofskiy enciklopedicheskiy slovar» (1999), «Noveyshiy filosofskiy slovar» (1999), N. Aberkrombi, S. Xill hám Brayan S. Terner avtorlıǵındaǵı «Sociologicheskiy slovar» (2000) sıyaqlı basılımlar sabaqlıqtı dúziwde qosımsha derek xızmetlerin atqardı.

§1. KIRISIW

§1.1. Pánniń maqset hám wazıypaları

Joba

1. *Ádebiyat hám ádebiyat teoriiyası túsiniǵı*

2. *Kórkem óner, kórkem ádebiyat, kórkem dóretiwshilik hám olardıń ózine tán qásiyetleri.*

3. *Kórkem ádebiyat – adamnıń ruwxıy xızmetiniń bir túri hám júmiyetlik sananıń bir forması.*

4. *Ádebiyat teoriiyası – kórkem sóz óneriniń ulıwma zańlılıqların, kórkem obraz jaratıwdıń tiykarǵı principlerin, ádebiy túrlerdiń hám janlardıń kórkemlik tábiyatın úyrenetuǵınlıǵı.*

Bakalavriat tálim baǵdarınıń filologiya hám tillerdi oqıtıw (qaraqalpaq filologiyası) qánigeligi studentleri Ádebiyat teoriiyası pánin ótiwge shekemgi aralıqta ádebiyattanıwdıń tarawları bolǵan «Ádebiyattanıwǵa kirisiw», «Qaraqalpaq xalıq awızeki ádebiyatı», «Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxı», «Jáhán xalıqları ádebiyatı», «Shıǵıs xalıqları ádebiyatı», «Ádebiy sın» hám basqa da pánler boyınsha bilim kónlikpelerin ózlestirgen edi. Ádebiyattanıwdıń áhmiyetli bir bólimi bolǵan «Ádebiyat teoriiyası» páni qánigelikke tiyisli pánler derlik tolıq ótilip bolıwǵa shamalasqan dáwirde – joqarǵı kursta ótıledi.

Joqarıda aytıp ótkenimizdey, ádebiyat teoriiyası ádebiyattanıwǵa kirisiw, ádebiyat tariyxı, ádebiy sın sıyaqlı ádebiyattanıwdıń bir tarawı. Ol áyyemgi dáwirlerde payda bolıp, kóp ásirler dawamında qalıplesken hám rawajlanǵan kórkem-ádebiy hám filosofiyalıq-estetikalıq dástúrlerdi, sonday-aq, ertedeǵı hám házirǵı zaman kórkem sóz sheberleriniń, ádebiyatshı-alımlarınıń, sınıshılarınıń úzliksiz rawajlanıp barıwshı tájiriybelerin úyrenedi. Ádebiyattanıwǵa kirisiw pánin ótiw barısında birinshi kurs studentler, tiykarınan ádebiyat boyınsha házirǵı zaman filologiya ilimindeǵı kórkem shıǵarmaǵa baylanıslı negizgi túsiniqlerdi hám terminlerdi ózlestirgen edi. Ádebiyat teoriiyası pániniń ádebiyattanıwǵa kirisiw, ádebiyat tariyxı hám ádebiy sın pánlerinen baslı ayırmashılıǵı, ol pán sıpatında teoriya hám metodologiyadaǵı quramalı máselelerdi, ádebiyattanıw

ilimindegi sheshiliwi tiyis áhmiyetli problemalar üstindegi hárqıylı kózqarastağı izertlewshilerdiń pikirlerin salıstırıp úyrenedi, ádebiy-teoriyalıq oy-pikirlerdıń rawajlanıw jónelislerin belgilep beredi. Ádebiyat teoriyası ádebiyat tariyxı, ádebiy sın hám ádebiy process penen tıǵız baylanıslılıqta rawajlanıp baratuǵın pán.

Ádebiyat teoriyasınıń tiykarǵı wazıypalarınń biri – ol ilimiy pán sıpatında milliy hám dúnya xalıqları ádebiyatları boyınsha ilimlerdiń tariyxındaǵı áhmiyetli qubılıslardı analizleydi, ádebiyat hám ádebiyattanıwǵa tiyisli túsinikler menen terminlerdiń payda bolıwın hám evolyuciyasını keń túrde kórip shıǵadı. ádebiyattanıwdıń áhmiyetli máselelerin filosofiya, estetika, lingvistika, aksiologiya hám mádeniyattanıw menen baylanıslı úyrenedi. Bul pán ádebiyat tariyxı jıynaǵan materiallarsız ádebiyat teoriyası máselelerin úyreniwi múmkin emes.

Kórkem ádebiyat súwretshilik, músinshilik, muzıka, arxitektura sıyaqlı kórkem ónerdiń bir tarawı, bir túri bolıp esaplanadı. Ádebiyat teoriyasınıń obyektı kórkem shıǵarma bolǵanlıqtan filosofiya hám estetika ilimleri menen tıǵız baylanıslı rawajlanadı. Filosofiya, estetika hám ádebiyat tariyxı biri-biri menen aralasıp-sińisip ketken ilimler. Ádebiyat teoriyası bular úshewi bolmaǵan jerde ilim sıpatında rawajlanbaydı. Ádebiyat teoriyası kórkem-ádebiy dóretpelerdi, stillerdı, ádebiy aǵımlardı hám ádebiy processti analizlewdiń principlerin hám metodların islep shıǵadı.

«Ádebiyat teoriyası» degen atamanı jetkilikli dárejede ańlap alıwımız ushın «ádebiyat» degen sózdiń qanday máni: ańlatatuǵının túsinip alıwımız kerek boladı. «Ádebiyat» arab tilinen ańǵan sóz bolıp, «adaf» degen sózdiń kóplik forması. «Ádebiyat» degen termin, yaǵnıy kórkem sóz dóretpelerini ańlatıwshı hál atama qaraqalpaq tilinde XX ásirdiń birinshi shereginde payda boldı, termin Oktyabr awdarıspañınan keyin keń qollanıla basladı. Qaraqalpaq xalıq erteklerinde, ańızlarında terme-tolǵawlarında, hatırlıq hám ashıqlıq dástanlarında qaraqalpaq klassik shayırları shıǵarmalarında kórkem shıǵarılmaǵanasın bildiriwshı «ádebiyat» degen termin ushıraspaydı. Basqa xalıqlardaǵı sıyaqlı, onnan aldınǵı dáwirlerde «ádebiyat» termini tek qaraqalpaqlarda ǵana emes, Oraǵan

Aziyada jasawshı ózbek, qazaq, qırğız, uyğır hám tájik xalıqlarında da baspadan shıqqan yaki jazba sózdi ğana anlatıp kelgen.

Ádebiyatshı ilimpazlardıń tastıyıqlawınsha, «ádebiyat» degen termininń ózi Oraylıq Aziyadağı kórkem sóz benen shuǵıllanıwshılar arasında tar hám arnawlı maǵanada XVIII-XIX ásirlerde payda bolǵan. Buǵan shekemgi dáwirlerde kórkem ádebiyat baspadan shıqqan basqa ádebiyatlardan ajratılmaǵan, yaǵnıy oqıwshılar qáwimi oqıwı ushın dóretilgen jazba túrdegi shıǵarmalardıń barlıǵında da (tariyxıy ádebiyat, siyasiy ádebiyat, áskeriy ádebiyat, medicinalıq ádebiyat, matematikalıq ádebiyat h.t.b.) «ádebiyat» ataması keńnen qollanılǵan. Rossiyada sóz ónerin úyreniwshiler arasında XIX ásirdeń ortalarına shekem tar hám arnawlı maǵanada «literatura» (latınsha – lit(t)eratura, qaraqalpaqsha mánisi – **hárıp, jazılǵan, házirgi waqıtta rus ádebiyattanıwında iskusstvonıń ayrıqsha bir túri sóz óneri maǵanasında qollanıladı**) termininiń ornına «poeziya» (grekshe – **poesis, qaraqalpaqsha mánisi – islep shıǵaman, dóretemen**) termini qollanılǵan. Bunda tek qosıq formasında jazılǵan shıǵarmalar ğana emes, al kórkem sóz benen jazılǵan shıǵarmalardıń barlıǵı da, sonıń ishinde gúrrińler de, novellalar da, povestler de, romanlar da, hátteki dramalıq shıǵarmalar da poeziya dep atalar edi. Al, «ádebiyat» sózi qaraqalpaq tiline, tiykarınan islam dininiń Oraylıq Aziyada bekkem ornalasıwı nátiyjesinde arab mádeniyatı arqalı kirip kelgen. Arablardıń kóp ásirlik siyasiy-ekonomikalıq, mádeniy tásiiri nátiyjesinde qaraqalpaqlardıń sózlik xorına aralasıp ketken «adafı» («ádep») B. G sózi hár qanday intellektual adamdağı qalıplesken gózzal minez-qılıqtı anlatadı, joqarı adamgershilikli pazıyletler ruwxında pák, taza bolıp jasawǵa shaqıradı. Qaraqalpaqlar bunday qásiyetlerge iye adamlardı «ádep»li insan dep aytısadı. Máselen, klassik shayır Ájiniyaz Qosıbay ulı hár tárepleme kamalatqa jetilisen, ruwxıy dúnyası gózzal qızdı «Bir janan» qosıǵında:

Tún ortada yerdim uyquda yatıp,
Ádep-árkan bilán bizni oyǵatıp,
Shiyrin-shákar meńá sózlerin qatıp,

dep súwretlegen. Francuz jazıwshısı Onore de Balzak (1799-1850) óziniń «Adam komediyası» shıǵarmasına kiris sózinde ózin francuz jámiyetindegi «ádep-ikramlılıq tariyxı jazıwshısıman» dep táripledi. «Jaqsılardıń jazıp ketkenlerin qurastırıw arqalı... kóp sanlı bir qıylı xarakterdegilerdiń ayrıqsha belgilerin jıynaw nátiyjesinde... kóp tariyxshılar umıt qaldırǵan ádep-ikramlılıq (minez-qulıq) tariyxın jazıw múmkinshiligine iye boldım»,-dep jazdı ol.

Akademik Izzat Sultan filologiya fakultetleriniń studentleri ushın sabaqlıǵında poeziyalıq hám prozalıq shıǵarmalardı birlestirip «ádebiyat» dep ataw XX ásirdiń basında ushıraspaǵanlıǵın, biraq ózbek jazıwshısı Abdulla Avloniy kórkem sóz shıǵarmalar toplamın «ádebiyat» dep ataw zárúrligin sezgenligin hám onda bul termindi tar hám arnawlı maǵanada qollanıwǵa umtıwlar bolǵanın, al ótken ásirdiń 20-jıllarınan baslap bul termindi kórkem sóz dóretpeleriniń jıynaǵı maǵanasında isletiw ádetke aynala baslaǵanın ayrıqsha atap ótedi³. Házirgi waqıtta «ádebiyat» termini keń hám tar maǵanada qollanıladı. İnsan turmısın joqarı basqıshlarǵa kóteriw ushın xızmet etip atırǵan iskerliktiń túrieri kóp. Olardıń jetiskenliklerin hám mashqalaların ulıwmalastırıwshı shıǵarmalar toparları kóplep ushırasadı. «Ádebiyat» sózi usınday tarawlarda da paydalanıladı. Máselen, ekologiyalıq ádebiyat, sport ádebiyatı, awıl xojalıǵı ádebiyatı, ilimiy ádebiyat hám taǵı basqalar. Bular – keń maǵanada qollanılganı. İnsan hám onıń turmısın kórkem obrazlar arqalı súwretlewshı sóz óneriniń jemislerin de «ádebiyat» dep, anıǵıraǵı «kórkem ádebiyat» dep ataymız. Bul – tar mániste qollanılganı. Kórkem ádebiyattıń lirika, epika, drama dep atalǵan úsh túri hám olardıń barlıq janrlarında da joqarı insanıylıq qásiyetlerge iye, ózgelerge ulǵı bolarlıq turmıs tárizine hám minez-qulıqqa – xarakterge iye qaharmanlardıń obrazları súwretlenedi. Búgingi kúnde «ádebiyat» degende joqarı poetikalıq

²«Эжиянияз» Таңдамалы шыǵармалары. Нөкис, «Қарақалпақстан» баспасы, 1994, 77-бет.

³И. Султон. Алабийет назарияси. Тошкент. «Ўқитувчи» нашриети. 1980, 5-8-бетлер.

sheberlik penen jazılğan kórkem shıǵannalar, ádebiy dóretpeler túsiniledi.

Ádebiyat teoriiyası sońǵı ásirlerdiń jemisi emes. Ádebiyatıń ózi qaysı aymaqta, qaysı xalıqta, qaysı millette, qaysı regionda qashan tuwılǵan bolsa, oǵan qızıǵıw, ádebiyatı teoriiyalıq túsiniwge umılıw sol dáwirlerden-aq baslanǵan. Biziń eramızdan burınǵı kútá áyyemgi urıwlıq-qáwimlik dáwirlerde olardıń arasınan shıqqan kimdur tawdıń tasına kómir menen an awlaw waqıyasın sızǵan jaǵdaylarda usı súwretke hám onıń dóretiwhshisine qáwimlesleri arasında úlken qızıǵıwshılıq payda bolǵan. Bul uqıptıń óner ekenligine sanası jetpese de, qanday da bir sır bar ekenligin ańlaǵan. Bul qubılıs adamzat tariyxındaǵı eń dáslepki qosıq qatarlarınıń payda bolıwına da tiyisli. Kórkem ónerdiń barlıq túrlerine de usınday kózqarastan baha beriwimiz múmkin. Ótmishtegi ádebiyatıń hám ádebiyattanıwdıń tabısları házirgi zaman ádebiyattanıwı menen ádebiyat teoriiyasınıń tiykarları bolıp esaplanadı. Kórkem sóz, yaǵnıy ádebiyat haqqındaǵı pikir hám túsinikler eń dáslep kórkem ádebiyatıń ózinde payda bola baslaǵan. Qaraqalpaq xalqınıń klassik shayırı Berdaq Gargabay ulı «Bolǵan emes» qosıǵında sóz óneriniń iyeleri bolǵan shayırlardan turmıs haqıyqatlıǵın burmalamay jazıwların talap etedi, kórkem sózge úlken wazıypalar júkleydi, ózi jasaǵan dáwirde ádebiy shıǵarmanıń qádiri bolmaǵanlıǵın poetikalıq sıǵa aladı:

Bul dúnya dúnya bolǵalı.
Patsha ádil bolǵan emes.
Shayırlar qálem alǵalı.
Xatqa tuwrı salǵan emes.

.....

Berdimurat meniń ózim,
Girew tarttı eki kózim,
Taqıyq shejiredur sózim.
Qádirim biraq bolǵan emes.

Berdimurat meniń ózim,
Kúnxojanı kórdi kózim,
Esittim Ájiniyazdıń sózin,

Olar hám shad bolǵan emes⁴.

Dúnyaga belgili ullı sóz sheberleri, kóbinshe eń dáslepki ádebiyattanıwshılar tárizinde kórinedi. Áyyemgi grek shayı Gomerdiń «Illiada» poemasında sóz óneriniń eki usılı – sheber sóylew menen qısqa sóylewdiń áhmiyeti tuwralı pikirler ushırasadı. Greciya jazıwshısı Aristofan óziniń «Qurbaqalar» dep atalǵan komediyasında belgili grek dramaturg-shayı, «tragediyanıń atası» Esxildi hám dramaturg-shayı Evripidti ádebiyat adam turmısına qanday dárejede tásir tiygize aladı, degen kútá áhmiyetli máseleni sheship alıwǵa shaqıradı, kórkem shıǵarmanıń barlıq túrleri de turmıstı keń hám hártáreplem: súwretlewge huqıqlı, dep onı qorǵaydı. Ilimpazlardıń tastıyqlawınsha, ádebiyat haqqında arnawlı ilimiy táliymat dáslep filosofiya ilimi maydanında dúnyaga kelgen. Áyyemgi grek filosofi Platon insannıń stixiyalı turmısın tártipke salıwda ádebiyattıń unamlı roli joq, dep oǵan qarşı shıǵadı, biraq ol ádebiyattıń tárbiyalıq áhmiyetin moyınlap, onıń wazıypası – Qudaydı maqtaw ekenligin násiyatlaydı. Platonnıń pikirinshe, kórkem shıǵarmalar, olardaǵı avtordıń qaysı poziciyada turǵanına haylanıslı úlken úsh túrge bólinedi: birinshisi, eger jazıwshı tek ǵana óz atınan sóylese, ol – «lirika» boladı; ekinshisi, eger jazıwshı waqıyalarǵa ózi qatnaspay, olardı basqalardıń qatnasıwı menen súwretlese, bul – «drama» boladı; úshinshisi, eger shıǵarmada bul usıllardıń ekewi de qollanılsa, ol – ádebiyattıń joqarı forması «epos» boladı.

Ádebiyat tuwralı arnawlı, ujurımlı táliymattı birinshi baslap bergен Platonnıń shákirti, filosof Aristotel edi. Ol biziń eramızdan burınǵı 384-322-jıllarda jasaǵan. Áyyemgi grek mádeniyatı hám ádebiyatınıń joqarı rawajlangan dáwirinde jasaǵan bul ullı filosof «Poetika» («Pocziya iskusstvosi haqqında») dep atalǵan hám basqa da shıǵarmalarında (máselen «Ritorika»da) Gomer, Sofokl, Evripid, Aristofan sıyaqlı belgili dóretiwshilerdiń shıǵarmaların izertlewleri tiykarında kórkem ádebiyat (dramalıq shıǵarma) hám

⁴Бердак. Таңдамалы шығармалары. Нөкіс. «Қарақалпақстан» баспасы. 1987, 132, 134, 136-бетлер.

oratorlıq (sheshenlik) iskusstvo tuwralı teoriyalıq miynetti dúnıyaǵa keltirdi. Ol «Poetika» dep atalǵan miynetinde iskusstvo ham ádebiyatnıń mazmunı adamlar ómirinen, olardıń turmısınan alınıwı kerekligine ayırıqsha dıqqat awdarǵan. Aristotel óz zamanındaǵı jámiyetshilik arasında ádebiy shıǵarmalar tuwralı keń tarqalǵan zıyanlı hám tiykarsız kózqaraslardı biykarlap, kórkem dóretpeniń adamlarǵa paydası kóp tiyiwi múmkinligin dálilleydi. Ol sóz sheberiniń ózinen áwelgi jazıwshılar jazǵan úgilerge eliklemeı, original shıǵarmalar dóretyw huqıqın jaqlaydı. Aristotel iskusstvo teoriyası zamannıń anıq bir kórkem ónimin (kórkem dóretpesin – B. G.) úyreniw tiykarında maydanǵa keliw lazımlıǵın belgilep beredi. Aristoteldiń jazıwınsha, ádebiyat – muzıka, súwretshilik sıyaqlı iskusstvonıń tartımlı bir túri. Sonlıqtan ádebiyat tuwralı táliymat gózzallıq hám iskusstvo haqqındaǵı ulıwma táliymatnıń bir bólimi bolıp esaplanadı. Sebebi, ádebiyat insannıń ruwxıy dúnıyasındaǵı gózzallıqı súwretlewdi óziniń aldına baslı maqset etip qoyadı, adamlardı sulıw sezimler hám tuyǵılargá jetekleydi. Iskusstvonıń eń ulıwmalasqan nızamları haqqındaǵı, yaǵnıy, atap aytqanda, gózzallıq tuwralı táliymat estetika dep ataladı. Aristoteldiń ádebiyat tuwralı pikirleri ádebiyattanıwdı ǵana emes, estetikalıq kózqaraslardıń da rawajlanıw jónelisin baslap berdi. Aristotel diń táliymatı XVIII ásir diń aqırına shekem uzaq múddet dawamında jetekshilik etti. Ol óziniń áhmiyetin eki miń jıldan aslam waqıt saqladı, házirgi waqıtta da óziniń bahalıǵın belgili dárejede saqlap tur.

Aristotel – arab, parsı hám túrkiy xalıqları arasında Arastu degen at penen belgili bolıp, dúnıya ilimpazlarınıń «birinshi muǵallımı» sıpatında dańqqa bólengen oyshıl. Aristotel hám Platon miynetleriniń dúnıya ilimindegi ayırıqsha áhmiyetine Berdaq «Izler edim» qosıǵında baha bergen:

Ótken Arastu, Aflatun,
Jaratıp ilimniń kántin.

Aristotel diń «Poetika» miyneti IX-X ásirlerde arab tiline awdarılǵanlıǵı tuwralı maǵlıwmatlar ushırasadı. Sol zamanlarda arab tili Shıǵıstaǵı islam dinindegi kópshilik xalıqlar ushın ortaq

tillerdin biri edi. «Poetika»nın arab tiline awdarılıwı Shıǵıs mámleketlerinde de ádebiyattanıw iliminiń qalıplesiwine tásir etken bolıwı múmkin. Tilekke qarsı, Shıǵıs ádebiyattanıw tariyxı burınǵı keńes hákimiyatshılıǵının diktatorlıq etken jıllarında jetkilikli dárejede úyrenilmegen edi. Farabiy, Nawayı hám basqa da ullı alımlardıń Shıǵıs ádebiyattanıwına qosqan úleslerin shın mánisinde izertlew ǵárezsizlikke erisken jıllardan baslap keń kólemde qolǵa alına basladı.

Parsı ádebiyatının ullı shayı, «Shahnama» dástanı avtorı Firdawsiy dúnyada birinshilerden bolıp ádebiyatın jámiyetshilikke tiygizetuǵın úlken paydasın hám funkciyasın ulıǵlaydı. Túrkiy xalıqlar ádebiyatının dáslepki úlgileriniń biri esaplangan «Qutadǵu bilik» («Baxıtqa baslawshı bilim», XI ásir) kitabında shayırlar tárepinen jazılǵan shıǵarmalardıń jámiyettegi ornı úlken ekenligine baha beriledi. Bul dóretpenin avtorı Yusup Xas Hajıp kórkem sóz sheberleri bolǵan shayırlardı mazmun okeanlarınıń tereńinen hinji-ǵáwharlardı tawıp shıǵarıwshılar, dep táriypleydi. Aliysher Nawayı (XV ásir) «Xamsa»sındaǵı dástanlarınń hár birinde «Sóz táriypi» degen arawlı bap ashıp, ádebiyatqa kúta joqarı baha beredi. Ol «Mahbul – qulub» («Qáblerdin súygeni») shıǵarmasında erte dáwirlerdegi ataqlı shayırlarǵa arawlı táripnama baǵıshlap, Shıǵıs poeziyasınıń iri tulǵaları Áttar, Jalalatdin Rumi, Saadiy, Xusrav Dehlawiy, Hafiz, Jámiy hám basqalardıń dóretywshiligin ózgelerge úlgi sıpatında maqtap kótermelegen. Nawayı jasaǵan dáwirlerde de bizler jasaǵan turǵan házirgi zamandaǵıday qosıq jazıw ushın biletuǵın, biraq kórkemligi tómen yaki ulıwma kórkemligi joq qosıq jazatuǵın adamlardıń toparları bolǵan. Nawayı ádebiyattaǵı mazmunsızlıqqa, pikirdin sayızlıǵına, kórkemliktiń joqlıǵına qarsı shıǵadı. Nawayınıń pikirinshe, kórkem dóretpе jazıw ushın Quday tárepinen berilgen ilahiy talant kerek, eger shayır talantlı bolsa, oǵan Qudaydin bergeni – dúnyada onnan baxıtlı hám jaqsıraq insan joq. Biraq ol sol talantlı paydalanıwǵa uqıpsız bolsa, onnan jamanıraq adam joq. Nawayınıń ádebiyat teoriyasına tiyisli «Mezonul-avzon», «Muhokomatul luǵatayn», Muhammed Baburdin «Risoi aruz» sıyaqlı ilimiy miynetleri dúnya ádebiyattanıwında úlken áhmiyetke iye.

Kórkem sózdiń kúshi, onıń jámiyetshilikke tásiri tuwralı túsinipler qaraqalpaq xalqı arasında eski dáwirlerden beri bar ekeni málim. Máselen:

Sóz júyesin tapsa,
Mal iyessin tabadı.

Tawdı-tastı jel buzar,
Adamzattı sóz buzar.

XIV ásirde jasaǵan Soppaslı Sıpıra jıraw maǵanalı, tereń mánili, aqıllıq penen ayılǵan sóz qılısttan keskir bolatuǵınlıǵın táriplegen:

Qılısttıń kúshi júzinde,
Sózdiń kúshi bilimde.

XV ásirde jasaǵan Asan qayǵı bolsa, sóylegen sóziniń salmaǵına qaray adamnıń óziniń qanday dárejedegi insan ekenliǵın biliwge boladı, degen juwmaq jasaydı:

Danalıq degen – tórelık.
Sóz mánisin ańlaǵan,
Biy bolǵanday adamdı,
Sózine qaray tańlaǵan.

Qaraqalpaq xalqınıń klassik shayırı Berdaq ádebiy shıǵarmanıń tuwılıw processin, yaǵnıy «Shejire» dástanınıń jazılıw dereklerin Qudaydıń karamatınan, dep túsinedi :

Bul sóz İlahiyden keldi,
Kelip kóńlime jám boldı.

Al Ájiniyaz bolsa, kórkem sózdi Allanıń bergen inamı, sıylıǵı dep poetikalıq juwmaq jasaydı:

Máńá sózdin bashqa Igám,
Hesh nemárese berán yoqtı.

Kórkem sóz, yaǵnıy kórkem ádebiyat – iskusstvonıń negizgi úlken salalarınıń biri ekenligin aytıp ótken edik. Adamlardı tárbiyalawda hám olardıń ózleri jasap atırǵan jámiyettegi ortalıqtı turmıstı ańlap túsiniwinde ádebiyattıń áhmiyeti kútá úlken. Kórkemligi joqarı shıǵarmalar tuwralı V. G. Belinskiy bılay dep jazǵan: «Ádebiyat tuwralı sóz aytar ekenbiz, biz eń dáslep ájayıp ádebiyattı – kórkem shıǵarmalardıń poetikalıq maydanın diqqatımızǵa alamız»⁵. Usı «ájayıp ádebiyattı», kórkem shıǵarmanıń poetikasın úyrenetuǵın ilim «ádebiyat teoriiyası» dep ataladı. Endi, «teoriya» degen terminniń mánisine názer salar bolsaq, «Teoriya (grekshe *theoria* – qarap kóriw, izertlew) – (1) – keń kólemde tereń úyrenilgen ilim; túsindiriwge baǵdarlawshı yaqi belgili bir predmet boyınsha kózqaraslardıń, túsiniklerdiń, ideyalardıń kompleksi; (2) – qanday da bir kólemge iye hárekettegi nızamlılıqlardıń birpútinligi tuwralı qatań hám amawlı mazmundaqı shólkemlesken ilimiy bilimniń forması»⁶. Gerodot ushin *theorein* (qarap kóriw) hám *historein* (sorap anıqlaw) ilimniń tiykarı bolıp sanalǵan. Aristotel teoriya sózine turmıstaǵı «nárselerdi aqıl-oy menen tekserip» anıqlaw, dep maǵana bergen. Ioniy naturfilosofları teoriya degen sózdi abstrakt nárselerdiń sanadaǵı sawleleniwi dep túsindirgen. Házirgi dáwirde teoriya degende bilimniń anaw yaqi mınaw tarawındaǵı tiykarǵı ideyalardıń sisteması túsiniledi. Teoriya ilimiy izertlewlerdiń hám onıń nátiyjeleriniń saǵası bolıwı múmkin⁷.

Ádebiyat teoriyasınıń úyrenetuǵın máseleleri, tiykarınan, iri úsh dúrkinnen turadı: olar – jazıwshınıń turmıs shıǵıwın obrazlı súwretlewdegi ózgesheligin úyreniw, kórkem-ádebiy shıǵarmanıń strukturasını (qurılısın – B. G.) úyreniw hám ádebiy processti úyreniw⁸. Qaraqalpaq ádebiyattanıwında ádebiyat teoriyasınıń payda bolıwı hám qalıplesiwi XX ásirdiń ekinshi yarımınan

⁵ Белинский В. Г. Собрание сочинений в трёх томах, Т. 2. Москва. 1948. стр. 89.

⁶ Новейший философский словарь. Минск, 1999, стр. 709.

⁷ Философский энциклопедический словарь. Москва, ИНФРА-М. 1999, стр. 452.

⁸ Литературный энциклопедический словарь. Москва. «Советская энциклопедия», 1987, стр. 437.

keyingi jillarga tuwrı keledi. Bul dawirlerde adebiyat teoriyasına tiyisli ayırım terminlerge túsiniq beriwshi sózlikler shıǵa basladı. Máselen, 1974-jılı S. Axmetovtıń «Ádebiyat terminleriniń qısqasha sózligi», aradan jigirma jil ótken soń 1994-jılı usı ilimpaz benen birge J. Esenov hám Q. Járımbetovtıń «Ádebiyattanıw atamalarınıń orıssha-qaraqalpaqsha túsindirne sózligi» baspadan shıqtı. Filologiya fakultetiniń studentleri ushın jazılǵan S. Axmetov hám Q. Sultanov avtorlıǵındaǵı «Ádebiyattanıw» (1987), K. Mámбетov avtorlıǵındaǵı «Ádebiyat teoriyası» (1995) sabaqlıqları bul tarawdaǵı dáslepki qádemler boldı. Avtorlar oqıw qollanbalardı dóretilimde rus teoretigi L. Timofeevniń, ózbek alımı I. Sultanniń, qazaq ilimpazı Z. Qabdolovtıń teoriyalıq pikirlerin basshılıqqa alǵan. Belgili ilimpaz Q. Járımbetovtıń «Ádebiyattanıwdan sabaqlar» (2012) oqıw qollanbası qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminiń kelesi basqıshlarga órlep atırǵanınıń kórinisi boldı.

Ádebiyat teoriyası – kórkem ádebiyattı, onıń mazmunın, payda bolıwın, qalıplesiwın, rawajlanıwın hár tárepleme úyrenetuǵın pán. Bul pán kórkem súwretlewdiń hám kórkem pikirlewdiń ózine tın qásiyetlerin, shıǵarmanıń ishki hám sırtqı qurılısın úyrenedi. Ádebiyat teoriyası kórkem ádebiyattıń kelip shıǵıw tábiyatın, mazmun hám formasın, rawajlanıw nızamlılıqların hám jámiyetlik áhmiyetin, ádebiy teksti hár tárepleme kórip shıǵıw principielerin qalıplestiredi hám bahalawdı úyrenedi.

Aristotelden baslap búgingi künge shekem ádebiyattanıwdın rawajlanıw processinde bir nızamlılıq anıq kózge túsip kiyatır: ádebiyatshı-teoretikler ádebiyatta tastıyıqlanǵan, tastıyıqlanıp atırǵan ideyalıq-estetikalıq principiardi qorǵap, tiykarlap shıǵıp, olardıń bekkemleniwine xızmet etedi, yaki bunday kózqaraslardı biykarlap, jańa dóretilshilik koncepciyalardıń tastıyıqlanıwı ushın jol ashıp beredi. Demek, bunnan ádebiyat teoriyası ádebiyat tariyxında bosañ roldi emes, al teperish qatnasıwshı hám qalıplestiriwshi roldi atqaradı, degen juwmaq shıǵarıwımız múmkin. Bunday roldi atqarıw ushın ádebiyat teoriyası ádebiyattanıwdıń bárshe tarawlarına ya bolmasa ótmish ádebiyatına baylanıs jasaydı yaki házirgi zaman ádebiyatınıń tabısların analizleydi. Usınday aktivliktiń nátiyjesinde ótmish hám

házirgi zaman ádebiyatı tájiriýbelerin ulıwmalastırılıshı miynetler payda boladı. ádebiyatın anaw yaki minaw máseleleri boyınsha ulıwma teoriyalıq shıǵarmalar dóretiledi.

Ádebiyat teoriyası sóz óneriniń áhmiyetin, sapasın, rawajlanıw nızamlılıqların, adamzat jámiyetiniń rawajlanıwındaǵı orınıń hám rolın, ózine tán bolǵan belgilerin analiz etedi. Kórkem shıǵarmalardı talqı etiw principlerin hám olarǵa baha beriw ólshemlerin belgilep beredi. Ádebiyat teoriyası pútin bir dáwir hám dáwirler konkret ádebiy shıǵarmalardı analizlew hám de tariyxıy-ádebiy processtı úyreniw arqalı teoriyalıq juwmaqlar shıǵaradı. Ádebiyat teoriyası: ótmish dúnyalıq ádebiyattanıwındaǵı rawajlanǵan ilimiy miyraslardan paydalanadı. Ótmish ádebiyatı hám házirgi zaman ádebiyatı boyınsha islengen ilimiy izertlewler nátiyjesinde jıynalǵan teoriyalıq juwmaqlar menen bayıtadı. Ádebiyat teoriyası kórkem ádebiyatın obraz, kórkem obraz, obrazlılıq sıyaqlı máselelerin úyrenedi. Kórkem shıǵarmanıń forması hám mazmunı, teması hám ideyası, syjeti hám kompoziciyası, kórkem tili, kórkem súwretlew quralları hám usılları, ádebiy túrler hám janrlar, ádebiy aǵımlar hám jónelisler, kórkem metod hám súl, dástúr hám jańashılıq h.t.b. máselelerdi izertleydi.

Ádebiyat teoriyasınıń izertlew obyektı kórkem ádebiyat bolǵanlıqtan, «kórkem ádebiyat» degen túsiniktiń ózin tereńirek anlawımız kerek boladı. Kórkem ádebiyatın ózine tán úykarǵı úsh belgisi bar: **Birinshisi** – kórkem ádebiyat jámiyetten, eń bolmaǵanda xalıqtın ishindegi talǵamı joqarı oqıwshılar qatlaminan kúsh-quwat aladı. Haqıyqıy talant penen jazılǵan kórkem shıǵarma kitapqumarlardın júreklerinen orın aladı, xalıqtın súyikli shıǵarmasına aynaladı. Bunday dóretpе tek sol aymaqtın, xalıqtın, milletin súyikli shıǵarması ǵana bolıp sheklenbeydi. Ol hárqanday shegaralarǵa sıymaydı. Pútkil dúnya xalıqlarınıń ádebiy múlkine, miyrasına aylanıwı múmkin. **Ekinshisi** – kórkem ádebiyat belgili bir adam, talant iyesi tárepinen jazba formada dóretiledi. **Úshinshi belgisi** – ádebiy shıǵarmanıń kórkemligi, yaǵnıy tartımlılıǵı, sulıwlıǵı. Kórkem ádebiyat óz belgileri boyınsha ilimnen parıqlanadı, súwretshilik, muzıka, skulptura hám soǵan usáǵın ~~isкусство~~ túrlerine jaqın óner.

Kórkem ónerdiń bir túri – súwretshilik tábiyattaǵı hám jámiyettegi qubılıslardı hárqıyılı ireńdegi boyawlar járdeminde súwretleydi. Muzıka bolsa notaǵa túsirilgen sesler gamması arqalı insanńıń ishki dúnyasındaǵı halatlardı «sazlar tili» menen ańlatadı. Músinshilik adam táǵdirindegi quramalı waqıyalardı, yaki insan táǵdirindegi umıtılmas máwrıtı balǵa hám qashawlardı paydalanıp – taslardı, aǵashlardı jonıp, metallardı qalıplerge quyıp yaki kepslerlep obrazlı figuralardı – formalardı dúnyaǵa keltiredi. Iskusstvonıń barlıq túrleri de, tiykarınan insanńıń ruwxıy álemindegi qubılıslardı, anıǵıraǵı sezim hám tolǵanıslar aǵımın súwretlewdi baslı wazıypa etip belgileydi. Ádebiyat – iskusstvonıń basqa túrleri sıyaqlı kórkem ónerdiń jemisi. Talantlı jazılǵan ádebiy shıǵarma – sóz ónerin ayırıqsha dárejede sheber meńgergen jazıwshı yaki shayırdıń, ya bolmasa dramaturgtıń dóretiwshilik óneriniń nátiyjesi. Súwretshiniń tiykarǵı quralı, materialı – boyaw.... kompozitordıń – ses, hawaz..., músinshiniń – tas, aǵash, ılay, metall..., jazıwshınıń dóretiwshilik quralı – sóz...

Kórkem ádebiyat – adamńıń ruwxıy dúnyasın tárbiyalaytuǵın, jámiyetlik turmısta óz ornın tabıwda oǵan durıs jol silteytuǵın, onı páklendiretuǵın progressiv xızmetlerdiń bir túri, jámiyetlik sananıń bir forması. qosıq ne ushın jazıladı? Súwretshi ne ushın hár túrli ireńdegi boyawlardan tereń oylarǵa shúmdiretuǵın kartinalar sızadı, «Jalǵız shopan» nıń dártin júz sazende atqaratuǵın orkestrde sherttirip atırǵan kompozitordıń maqseti ne, million jıllar dawamında ashıq dalada quyashtıń nurında kúyip, jawınlar, qarlar hám muzlardıń qursawında jatırǵan tawlardıń taslarınan jalańash adamńıń skulpturasın dúnyaǵa keltirgen músinshiniń aytpaqshı bolǵanı ne? – degen usınday sorawlardı qoya beriwimiz múmkin. Ayyemgi urıwlıq-qáwimlik dáwirlerdegi kiyik awlawǵa shıqqan ańshınıń taslarǵa sızıp qaldırǵan súwretin kórkem óner tárizinde qabil alıwımız kerek pe? Yaki ańshılar shól sayǵaǵın óz qáwimine alıp kelgen waqıtta hayallar dene múshelerin qıymıldatıp oynay basladı, ya bolmasa jawınger ruwxtaǵı yarım jalańash erkekler ań awlaw máresimi tuwralı hárqıyılı hawazda, qanday da bir ırǵaqtıń elementleri seziletuǵın hawazda birlesip, geyde pás, geyde joqarı háwijde qıyqıwlasıp sóz birikpelerin ayta baslaydı. Bulardı iskusstvoǵa kirgiziwimizge

boladı ma? Maqullaytuǵın bolsaq, teńiz, taw, dala, yaki toǵay quslarınıń kópshiligi derlik juplasıw máwsiminde hayran qalarlıq dárejede «sistemalasqan ırǵaqta» sayrasıp, «dene oyunların atqaradı» ğoy...? Sonda usılar da iskusstvonıń jemisi me...? Biziń pikirimizshe, kútá erte dáwir qáwimlerindegi ańshılardıń haywanlardı awlaw hám olardı óz ılashıqlarına alıp keliw payıtındaǵı joqarıda sóz etilgen waqıyalar olardıń óz ónerlerin kórsetiwge umtılıwlarınan emes, al úrshilik etiw zárúrliginen kelip shıqqan bolıwı múmkin. Áyyemgi zamanlarda hár qıylı isenimlerge baylanıshlı aytımlar da bolǵan, biraq olardı iskusstvolıq dóretpe dep esaplawǵa bolar ma eken. Máselen, bunnan jigirma mıń jil burın tuwılıp yaki endi táy-táy basıp atıǵan bala jılaǵan yaki kúlgen bolıwı múmkin, onıń jılaǵanında da, kúlgeninde de ırǵaq bar, degen menen olar kórkem óner emes. İlahiy kitaplarda jazılıwınsha, Adam Atanıń úlken balası Qabil shaytannıń hiylesine ilinip, inisi Abıldı óltirgeninde Adam Ata úlken dárt qursawında qosıq (aytım – B. G.) aytqan eken. Din wákilleri bul qosıqtı adamzat tariyxındaǵı dóretilgen eń birinshi qosıq dep tastıyıqlaydı. Adam Ata dóretken bul qosıq ózgeleрге ónerin kórsetiw qushtarlıǵınan emes, al ruwxıy zárúrlikten kelip shıqqan bolsa kerek, degen pikirdemiz. Iskusstvonıń bariq túrlerinde de olardıń eń dáslepki belgileri jan dúnyadaǵı mıtájlikten payda bolǵan hám keyin ala kóp ásirler dawamında jámiyetlik formaciyalardıń orın almasıwları, ózgeriwleri nátiyjesinde basta ónerge uqsas, sońnan óner hám kórkem óner basqıshlarına kóterilgen bolıwları múmkin. Ádebiyat teoriya-joqarı poetikalıq talaplarǵa juwap beretuǵın kórkem shıǵarmalardıń «kórkem emeslerden»den principial ayırmasılıǵın ilimiy tiykarlap ashıp beredi.

Hárqanday shayıw, jazıwshı yaki dramaturg – kórkem óner iyesi. Birinshisi kórkem tildiń poeziyalıq formasında, ekinshisi prozalıq (qara sóz) formasında, úshinshisi dramalıq formasında ózleriniń sheberligin kórsetedi. Adam turmısındaǵı quramaı hádiyselerdi, waqıyalardı, qubılıslardı súwretlewde ádebiyattır úsh túri – lirika, epika, drama hám olardıń janları sheksiz múmkinshiliklerge iye. Ádebiyat teoriyası – usı ádebiy úsh túrdiń payda bolıw, qalıplesiw hám rawajlanıw zańlılıqların, janlardıń ózine tán kórkemlik qásiyetlerin, kórkem obraz jaratıwdıń tiykarǵı

principlerin, öz ádebiy stiline iye shayır hám jazıwshılardıń poetikalıq sheberligin úyrenedi.

Ádebiyat teoriiyası ilim sıpatında rus ádebiyattanıwında ádewir dárejede rawajlangan. V. V. Vinogradov, V. M. Jirmunskiy, G. L. Abramovich, A. Kvyatkovskiy, L. I. Timofeev, B. V. Tomashevskiy, Baxtin, Xalizev, Tyupa hám basqa da rus ádebiyatshıları ádebiyattanıw iliminin ózleriniń teoriyalıq miynetleri menen bayıttı. Ózbek ilimpazları I. Sultan, J. Kamol, T. Boboev, H. Umurov, E. Ishoqov, U. Tychiev, Q. Yuldoshev hám basqalar ózbek ádebiyattanıw ilimine salmaqlı úleslerin qostı. Qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminin ádebiyat teoriiyası salası házirgi waqıtta óziniń qalıplesiw hám rawajlanıw basqıshların basınan keshirip atır, desek boladı. Qaraqalpaq ádebiyatshıları M. Nurmuxamedov, S. Axmetov, J. Narımbetov, Q. Sultanov, S. Bahadırova, K. Mámбетov, Q. Kamalov, Q. Járımbetov, K. Allambergenov, Q. Orazımbetov, J. Esenov hám P. Nurjanovlardıń miynetleri milliy ádebiyattanıwdaǵı ádebiy-teoriyalıq kózqaraslardıń rawajlanıwına tásirin tiygizbekte.

Qadaǵalaw ushın sorawlar

- 1. Ádebiyat hám ádebiyat teoriiyası degende neni túsinesiz?*
- 2. Ádebiyat teoriiyasınıń ádebiyat tariyxı hám ádebiy sunnan parqın bilesiz be?*
- 3. Ádebiyat hám ádebiyat ilimi tuwralı ertedegi Evropa hám Shıǵıs oyshullarınıń kózqarasları qanday bolǵan?*
- 4. Rus ilimpazlarınıń ádebiyat tuwralı pikirlerin aytıp barseńiz?*
- 5. Ózbek ádebiyattanıwınıń tiykarın salıwshılar tuwralı pikirinińiz?*

§2. ISKUSSTVO HÁM ONIŇ MÁNISI

§2.1. Kórkem ádebiyat – iskusstvonıń bir tarawı

Joba

1. *Iskusstvo (kórkem óner) – jámiyetlik sana formalarınń biri.*
2. *Kórkem óner – biliwdiń ayırıqsha bir túri.*
3. *Kórkem ónerdiń baslı wazıypası, ózlestiretuǵın materialı hám materialdı ózlestiriw usılları.*
4. *Iskusstvonıń túrleri.*
5. *Kórkem ádebiyat – iskusstvonıń bir túri.*
6. *Kórkem ádebiyat – jazba túrdegi sóz óneri.*
7. *Sóz – ádebiy obrazdıń qurılıs materialı.*
8. *Ádebiyattıń ózine tán qásiyetleri: sezim, ruwxıy ańlaw arqalı qabıllanatuǵınlıǵı.*

Insan tábiyatına tán ayırıqsha qásiyetlerdiń biri – ol dúnyadaǵı gózzal zatlarǵa, qubılıslarǵa tańlanıp qaraydı, súysinedi, olarǵa umtılıp jasaydı. Olarǵa elikleıydi, uqsası keledi. Sol sulıw zatlardı, nárselerdi, háreketlerdi, waqıyalardı ózi islewge, yaǵnıy dóretiwe qulshınadı. Ayaq oyın (dene oyın – B. G.), pantomimo, jıvopis (súwretshilik), muzika (saz óneri), skulptura (músinshilik), arxitektura, naǵıs, bezew, teatr, kino – bulardıń barlıǵı da adamzattıń sulıwlıqqa qumartıwınıń jemisi – nátiyesi.

Ádebiyat páninen tálim beretuǵın oqıtıwshı tek ózi ǵana iskusstvonı túsiniw hám súyip sheklenbesten. oqıtqan oqıwshılarınıń da kórkem óner tuwralı uǵımların bayıtıwı, estetikalıq talǵamların rawajlandırıwı, ata-babalarımızdan bizge miyras qalǵan, sonday-aq ulıwma insaniyat ushın bahalı qádriyatları ańlawǵa hám olarǵa mehrin beriwege tárbiyalawı tiyis. Bul máseleler erte zamanlardan búgingi künge shekem tek ádebiyatshılardıń yamasa pedagoglardıń ǵana emes, tariyxshılardıń da, súwretshilerdiń de, filosoflardıń da, mádeniyat xızmetkerleriniń de, ulıwma ruwxıy iskerlik penen shuǵıllanıwshı jámiyetshiliktiń bārshesiniń ádiwli wazıypası esaplanadı.

Iskusstvo, yaǵnıy kórkem óner – jámiyetlik sana formalarınń biri bolıp, ol tábiyattaǵı hám jámiyettegi qubılıslardı ámeliyatta

aqil hám sezim elegenden ótkerip ózlestiriw túri. Iskusstvo – intellektual adamnıń óz dóretiwshilik miyneti, aqıl-oyı, sezim hám tuyǵıları, sanası tárepinen qayta dúnyaǵa keltirilip, qaytadan islenip, kórkem etip jaratılǵan nárseleri. Kórkem óner degen mánini ańlatatuǵın iskusstvo sózi xalıqaralıq termin bolıp, qaraqalpaq tiline rus tili arqalı kirgen. Iskusstvoni qaraqalpaq tilinde sánıyat dep ataw da ushırasadı⁹. Iskusstvolıq shıǵarmada talantlı tulǵannıń ózine tán sheberligi ayqın kórinip turadı. Máselen, qaraqalpaq klassik shayırları Ájiniyaz hám Berdaq shıǵarmalarınń tili de, obraz jaratıw sheberligi de biri ekinshisinen belgili dárejede parıq qıladı. Kórkem óner talantlı tulǵannıń dóretken shıǵarmasındaǵı ózine tán sheberligi menen ajıralmas túrde baylanıslı boladı. Ol házirgi dáwirge shekem adamzat civilizaciyası menen bekkem baylanıslı halda rawajlanıp kiyatır. Áyyemgi Egipet, Greciya, Rim, Qıtay, Hindistan, Xorezm, türkiy qáwimler jasaǵan úlkeler, sonday-aq Qaraqalpaqstandaǵı áyyemgi tariyxıy-mádeniy estelikler búgingi kózqaras maydanında da joqarı estetikalıq qunlılıqqa iye. Kórkem óner adamzattıń bárshe tariyxıy rawajlanıw processinde bárqulla jámiyetlik talaplardı, adamnıń ruwxıy mıtájilitiklerin qanaatlendirip kelgen. Iskusstvo jámiyetlik ómirdiń ajıralmas bir tarawı bolıp, ol jámiyettiń barlıq tárepine tásir etedi, jámiyetlik sananıń barlıq formaları menen baylanıs qıladı. Iskusstvonıń rawajlanıwı yaqı tubalawshılıqqa ushırawı jámiyetlik dúzimlerdiń tábiyatına, belgili bir kúshlerdiń qanday dárejede ekenligine, milliy sana-sezimniń kúshliligine yaqı ázziligine, jámiyetlik dúzimniń basında turǵan tulǵannıń estetikalıq sanasınıń qanday dárejede ekenligine baylanıslı boladı. Jámiyetlik sananıń barlıq formalarındaǵı sıyaqlı ańlaw hám milliy sana biri-biri menen tıǵız qatnasıqta boladı.

Iskusstvonıń, yaǵnıy sánıyattıń wazıypası kórkem ádebiyat formalarında anıq kózge kórinip turadı. Kórkem obrazlar iskusstvolıq shıǵarmalarda dóretiledi. Kórkem ónerdiń baslı maqseti – kórkem obraz jaratıw, dúnyanı obrazlar arqalı kórsetiw,

⁹ Járımbetov Q. Ádebiyattanıwdan sabaqlar. Nókis. «Qaraqalpaqstan». 2012, 8-bet.

tanıtıw, sáwlelendiriw. Obrazlar músınshilikte taslardan, aǵashlardan, ılaydan, metallardan, shiysheden, súwretshilikte boyawlardan, ireńlerden, saz ónerinde (muzıkada) seslerden, ádebiyatqa sózlerden jasaladı.

Kórkem ónerdi biliwdiń, ańlawdıń ayrıqsha bir túri sıpatında úyrengenimizde, biz ádebiyatshılar, tiykarınan, kórkem ádebiyatqa súyenemiz. Muzıkanı biliw – ańlaw múmkinshilikleri kórkem ádebiyatqa salıstırǵanda birqansha shekleniwshilikke iye. Biraq, adam turmısındaǵı hádiyselerdi ayrıqsha názik ruwxta ańlatıwda muzıkanıń áhmiyeti júdá úlken, ol insandıń kewil dúnyasını, ruwxıy keshirmelerin, qálbindegi tolǵanıslardı qaytalanbas názik irǵaqlarda, sazlarda, hawazlarda súwretleydi. Usınday wazıypanı sániyatıń bir túri arxitektura da atqaradı. Arxitekturada dáwirdiń ayrıqsha qásiyetleri hám belgileri, adamlardıń turmıs jaǵdayı, aqıl-parasatı, árman hám niyetleri óz kórinisin tabadı. Dúnyanıń tariyxıy waqıyalarǵa bay megapolis qalaları bolǵan Rimniń, Parijdiń, Londonnıń, Barselonanıń, Sankt – Peterburgtıń, Moskvanıń h.t.b. arxitekturası hár qanday zıyalı adamdı ózleriniń arxitekturası menen tańı qaldıradı. Olardaǵı hár bir kósheniń ǵana emes, pútín sol qalanıń kishigirim aymaqlarınan baslap pútín halındaǵı qurılısı kóǵ quramlı bir kompoziciyaǵa baǵındırılǵan, hár bir ásirdiń mádeniyatınıń rawajlanıw dárejesin kórsetetuǵın arxitekturalıq qoltańbası saqlanǵan. Máselen, Ispanıyanıń Barselona qalasınıń, eń diqqatqa ılayıq ájayıbat saraylarınıń, úlken kósheleriniń, baǵlarınıń, dem alıw orınlarınıń, fontanlarınıń arxitekturasında Gaudidiń ózine tán tákiratlanbas talantı kórinis tapqan. Gaudi saraylardıń, kóshelerdiń arxitekturasına súwret óneriniń de, músınshilik óneriniń de eń joqarı úlgilerin biriktirip jibergen.

Dúnyanı ilim arqalı biliw insaniyat kelesheğine kútá keń jollardı ashıp beredi. Ilim sıyaqlı kórkem óner de sheksiz biliw múmkinshiliklerine iye. Degen menen, iskusstvonıń kórkem biliw, kórkem ańlaw jónelisi ózine tán múmkinshilikler maydanında ǵana júzege asadı. Geyde adamlardı «Insan hám onıń turmısınıń mazmunı ne, ol ózi sulıw nárese me?», degen soraw qızıqtıradı. Dúnyanı beǵili filosof-alımların, jazıwshı hám

shayırların usı máseleler tolgandırğan. Kórkem óner, sonıń ishinde kórkem ádebiyat álemdegi waqıyalardı jáne de tolıǵıraq, jáne de sulıwıraq ańlawǵa járdem beredi. Kórkem ónerdiń bas teması – insan, insanńıń táǵdiri. Solay eken, kórkem ónerdiń ózlestiretuǵın materialı kim hám ne degende biz adamdı hám onıń turmısın túsinemiz. Kórkem ónerdiń túrleri usı materiallardı ózine tán usıllarda ózlestiredi. Iskusstvo átirapımızdaǵı qorshaǵan zatlardan hám nárselerden, tábiyat qubılıslarınan insan ushın áhmiyetli mánis izleydi, insan qálbin páklendiredi, onıń hártárepleme kámil insan bolıp jetilisiwinde ájayıp qural xızmetin atqaradı.

Joqarıda eskertip ótkennimizdey, iskusstvonıń bir neshe túrleri bolıp, olardıń payda bolıwı hám qalıplesiwi uzaq dawam etken tariyxıy rawajlanıwlardıń nátiyjesi. Áyyemgi zamanlarda iskusstvodaǵı iskerlik hárqıylı túrlerge bólinbegen. Dáwirlerdiń ótiwi menen kórkem ónerdiń bir neshe túrleri payda boldı. Iskusstvo túrleri bolǵan kórkem ádebiyat, arxitektura, súwretshilik, muzıka h.t.b. ózleriniń estetikalıq tásirin ózine tán kórinislerde, ózgeshe usıllarda júzege asıradı.

Kórkem óner túrleriniń birewi ekinshisiniń ornın basa almaydı. Olardıń hár qaysısı gárezsiz, ózine tán qaytalanbas túrler bolıp, waqıya - hádiyselerdiń qanday da bir táreplerin sáwlelendiredi, sol iskusstvo túri insanńıń anaw yaki munaw tuyǵısın hám sezimlerin súwretlewde basqa túrlerge salıstırǵanda ózine tán joqarı múmkinshiliklerge iye, sonıń menen birge, belgili dárejede shekleniwshilik sıpatqa iye boladı. Kórkem ádebiyat adam turmısın keń hám tereń sáwlelendiriwde, onıń ruwxıy keshirmelerin ashıp beriwde teńi joq iskusstvo túri bolsa da, ol da málim dárejede shekleniwshilikke iye. Kórkem ádebiyat insanńıń sezim hám tuyǵıların, olardıń kútá názik tamanların sáwlelendiriwde geyde súwretshilik ónerine teń kele almawı múmkin. Sonday-aq, kórkem ádebiyattıń, muzıkanıń (saz óneriniń) hám súwretlew iskusstvosınıń sintezinen payda bolǵan kino iskusstvosı da geypara tárepleri jaǵınan kórkem ádebiyat hám muzıkanıń ornın basa almawı múmkin. Sonlıqtan sániyattıń bir túrin onıń ekinshi túrinen joqarı qoyıw durıs emes. Kórkem

óner waqıyaların anıq kórinisin sáwlelendiriwı boyınsha súwretli kórinis yaqı súwretsiz dep ekige bólinedi. Súwret iskusstvosında (jıvopis, grafika h.t.b.) hám músınshilik iskusstvosında (skulpturada) obrazlardı jaratıw turmıshıq waqıyaların hám hádiyselerdın sezimlerde – tuyǵılardı bay súwret-kórinisin jasaw arqalı iske asırıladı, yaǵnıy konkret súwret yaqı músın jasaladı, ádebiyat hám mádeniyatta turmıshıq waqıyaların, pikirlerdın hám sezimlerdın aǵımın ulıwmalastırıw tiykarında sáwlelendiriledi. Bul sáwleleniw ádebiyatıta kitap oqıwshınıń sanasında júzege asatúǵın process. Teatırda bolsa bul jaǵday aktyordın janlı atqarǵan rolinde, qosıqshınıń janlı hawazında, ayaq oyınshınıń (dene oyınshınıń – B. G.) janlı qıymıl-háreketlerinde iske asırıladı. Iskusstvo túrlerin qabıl etiw de hárqıylı kórinislerde iye boladı. Olardıń bazırewleri tek kóz benen kórip qabıllanatuǵın óner túrleri (shıǵarmalar) dep ataladı, zatlardın, nárselerdın, waqıyaların súwretin kóriw arqalı qabıllanadı. Olardı – súwretlew kórkem óneri (izobrazitelnoe iskusstvo) dep ataw da ushırasadı. Ónerdın bul túrlerin adamlar muzeylerde, parklerde, háshemelli saray, qorǵan yaqı kóshelerde, kórgizbe zallarına barıp, kórip estetikalıq zavıq alıwı múmkin. Bularǵa súwret iskusstvosı, grafika, skulptura (músınshilik), arxitektura, pantomimo, kórkem foto shıǵarmaları, kórkem naǵıslar h.t.b. kiredi. Muzıkanı (sazlı ónerdi) esitiw arqalı qabıllanatuǵın iskusstvo túrine jatqaramız. Bul ónerdi tásirli kórkem óner (vırazitelnoe iskusstvo) dep ataw qalıplesken. Kórkem ádebiyat ta iskusstvonıń usı túrine kiredi. Muzıkada da ádebiyat sıyaqlı, dóretpa, tiykarınan, sezim arqalı, ruwxıy añlaw arqalı qabıllanadı. Teatr hám kino iskusstvosı bolsa, kóz benen kórip hám qulaq penen esitip qabıllanatuǵın iskusstvo túri. Sániyat jámiyetlik turmıshınǵa gárezsiz tarawı bolıwı menen birge adam iskerliginiń kórkem bolmaǵan tarawları menen de tıǵız baylanıslı. Kórkem óner túrleri kórkemlik wazıypalar menen birge paydalı, ámeliy wazıypalardı da atqaradı. Máselen, áskeriy muzıka, mámleketlik gimn, bayraq, tamǵa (ásirese, sońǵıları tikkeley siyasiy xızmetti atqarsa da kórkem ónerdın jemisi – B. G.). Házirgi dáwirde kórkem ónerdın barlıq túrleri hám adamzat

jámiyetindegi basqa tarawlar arasındaǵı shegaralar waqıt ótken sayın kemeyip baratırǵanı ayrıqsha sezilmekte, olardıń ortasındaǵı baylamslardıń waqıt ótken sayın kúsheyip baratırǵanı iskusstvoda hám ilimiy texnikalıq progresste ayqın kózge túspekte.

Iskusstvoniń túrleri ózleriniń qásiyetlerine qarap ápiwayı hám sintezlengen (qospaqlanǵan – B. G.) toparlarǵa bólinedi. Belgili rus ádebiyatshı-teoretigi G. N. Pospelov skulpturanı (músinshilikti), jivopisti (súwretshilikti), pantomimonı, muzıkanı (saz óneri), tancanı (dene oyın – B. G.), arxitekturanı ádebiyat sıyaqlı ápiwayı, bir sostavlı topar, al saxna iskusstvosın sintetikalıq topar¹⁰, dep ekige bólip qaraydı.

Joqarıda biz iskusstvo eki toparǵa ajratılıp úyreniledi; birinshisi – súwretlew kórkem óneri, ekinshisi – tásirli kórkem óner, degen pikirge kelgen edik. Eger G. N. Pospelovtıń pikiriniń tiykarlı ekenligin quwatlaytuǵın bolsaq, onda iskusstvoniń ajratılıp úyreniletuǵın jáne bir **úshinshi toparı** – qospaqlanǵan iskusstvo (teatr hám kino iskusstvosı) bar ekenligin aytıp ótiwimiz kerek. Olar biri ekinshisi menen tıǵız baylanıslı boladı. Olar taza, sap túrinde gezlespeydi, kerisinshi iskusstvoniń geypara túrleri biri ekinshisiniń belgilerin ózine qosıp aladı. Máselen, **kinodramaturgiya** – sóz, pantomimo, jivopis (súwretshilik) ónerleriniń sintezi; **balet** bolsa – tanca (dene oyını), muzıka (saz óneri) hám jivopistiń (súwretshiliktiń) sintezi; solardıń ishindegi qosıqlar hám namalar – poeziya hám muzıkanıń qarısıp ketiwi. Xoreografiya da sonday – dene oyınıniń hám namanıń qospaǵı.

Kórkem óner izertlewshileri bir quramlı iskusstvoni mákan (keńislik) kórkem óneri, zaman (waqıt) kórkem óneri hám mákan-waqıt kórkem óneri dep bólip alıp qaraǵandı maqul kóredi. Olardıń **birinshisine** – súwretshilik, músinshilik hám arxitektura, **ekınshisine** – ádebiyat hám muzıka, **úshinshisine** – pantomimo hám ayaq oyın (dene oyını) tiyisli dep esaplaydı.

Iskusstvoniń bir túri súwretshilikte turmıstıń mazmunı boyawlardı formaǵa túsiriw arqalı, músinshilikte zatlarǵa (tasqa, ılayǵa, aǵashqa, temirge h.t.b.) forma beriw arqalı, ayaq oyında

¹⁰Поспелов Г. Н. Теория литературы. Москва. «Высшая школа», 1978, стр. 121-122.

deneni háreketke keltiriw arqalı, muzıkada tarlardı zıńılatıw, aǵash, teri yaki temirden islengen dabıllardı urıw h.t.b. arqalı iske asırıladı. Lirikalıq mazmun bolsa, óziniń formasın sózdiń, tildiń, yaǵnıy seslerdiń, háriplerdiń járdeminde dúnyaǵa keltiredi. Kórkem ádebiyattı shın mánisinde túsiniw ushın onı sezim menen qabıl etiwge qosımsha intellektual ańlaw talap etiledi. Ádebiy forma óziniń haqıyqıy mazmunına kórkem sóz qatlamlarında iye boladı. Ádebiyatta formanıń ápiwayı komponentleri de, máselen, epitet yaki metafora, bayanlaw yaki dialog oqıwshı tárepinen olardı ańlaw arqalı ózlestiriledi. Rus ádebiyatshısı Belinskiydiń pikirinshe, «Poeziya (kórkem ádebiyat – B. G.) – iskusstvonıń eń joǵarı túri».

Ádebiyat bizdi qorshaǵan álemdi kórkem sózde estetikalıq mazmunda ózlestiredi. Kórkem ónerdiń bul túrininń súwretlew maydanı dáwirler ótken sayın keńeyip bara beredi. Ádebiyattıń dıqqat orayında tábiyiy hám jámiyetlik qubılıslar, turmıstaǵı úlken apatshılıqlar, jeke adamnıń hám xalıqlardıń táǵdıyri, tulǵanıń ruwxıy ómiri hám sezim-tuyǵıları, keshegi, húgingi hám erteńgi waqıyalar turadı. Ádebiyat óziniń hárqıyılı túrleri hám janlarında insan is-háreketlerin dramalıq usılda yaki waqıyalardı epikalıq bayanlaw arqalı, ya bolmasa adamnıń ishki dúnyasını lirikalıq toǵanıslarda sáwlelendiriw nátiyjesinde ashıp taslaydı.

Poetikalıq sózdiń kúshi tuwralı áyyemgi zamanlardan biziń zamanımızǵa shekem jetip kelgen kóplegen ańızlar bar. Grek miflerinde aytılıwınsha, Orfey hám Amfion degen jırshılar qosıq aytıp jırtqısh (jabayı) haywanlardı juwasıtqan, qara jerge tereń tamır urǵan tereklerdi hám bádáybat tawlardıń tasların ornınan qozǵaǵan. Qosıqtıń sıyqırlı mazmunına hám namanıń ájayıp ırǵaǵına balqıǵan terekler shólistanda ósiw ushın Orfeydiń izine erip ketken. Amfion qosıq aytqanda tawlardaǵı gıddıman taslar qala diywallarına ózleri kelip qalangán. Muzıka, xoreografiya, teatr, kino **atqarılatuǵın** iskusstvo túrlerine kiredi. Kópshilikte estetikalıq tásir oyatıw ushın, dóretilgen obrazdı olarǵa jetkerip beriwde **atqarıwshı** talap etiledi. Máselen, «Edige» pesasında Edigeniń obrazın tamashagóylerge usınıw ushın onı atqaratuǵın aktyor talap etiledi. Ariya, duet, trio yaki kvartette de sonday –

atqarıwshılar usınday wazıypalardı orınlardı. Skulptura (músinshilik) hám jıvopis (súwretshilik) atqarılmaytuǵın iskusstvo túrine kiredi. Bunda avtor hám kópshiliktin arasında dáldálshılıq qılatuǵın atqarıwshı zárúr emes. Ádebiyatshılardıń jazıwlarına qaraǵanda, kútá áyyemgi zamanlarda ádebiyat awızsha bolǵanlıqtan, ol atqarılatuǵın iskusstvo túrine kirgen. Jazıwdıń qalıplesiwi nátiyjesinde sóz óneriniń atqarıwshılıq qásiyeti birotala joǵalıp ketpedi – máselem, folklor. Degen menen onıń tiykarǵı rawajlanıw jónelisi keyingi dáwirlerde áste-aqırın atqarılmaytuǵın qásiyetke iye bolıp baratırǵanday.

Ádebiyat – tariyxıy ózgermeli túr. Hárqanday kórkem shıǵarmada onı dóretiwshilerdin idealları hám pikirlew poziciyası, súwretleytuǵın turmıshlıq qubılısları ózgeriwi múmkin, burınǵıdan basqasha, jańa kórkemlew birlikleri, usılları hám formaları payda bolıwı múmkin. Ádebiy shıǵarmanıń hám ádebiy procestin elementleriniń barlıǵı da hám ózgeshelikler de tariyxıy háreketsheń boladı. Kórkem ádebiyat – ómirde qanday quramalı ózgerisler bola bersin, ol sol ózgerislerge kútá beyimleskish, janlı hám háreketsheń kórkem sistema. Ol jámiyetlik formaciyalardıń barlıǵında da óziniń ómirsheńligin saqlap qala aladı.

Kórkem ádebiyattın rawajlanıw procesi turaqlılıq penen ózgeriwshiliktin, dástúriylik penen jańashılıqtın ózara baylanısınan turadı. Ádebiyattın ózgeriwshiligi hesh waqıtta da onıń qıyralıwına alıp kelmeydi. Máselem, Ájiniyaz hám Berdaq jasaǵan XIX ásirde poeziyada ustaz jolina sadıq bolıw. olardıń ádebiy dástúrinen shıqpaw hám usı dástúriy joldan shıqpawdı óz dóretiwshiliginiń aqıyrına shekem dawam etiw ádiwli poetikalıq wazıypa esaplanǵan. Bul eki xalıq shayırdın dóretiwshiliginde de belgili shayırlar Yunus Emre hám Maqtımqulınıń kórkemlik dástúrlerine sadıqlıqtı ańlaymız. Ádebiyatta ózine tán poetikalıq usıl, jańalıqqa umtılıw degen túsinikler dúnya ádebiyattanıwınıń rawajlanıwı menen kelip kirgen uǵımlar. Jeke insannın xalıq arasındagı ómiri, xalıqtın álemdegi ómiri, insan, tábiyat hám jámiyet, sonday-aq, olardıń ózara qatnası – ádebiyattın mángi teması hám predmeti boladı.

Házirgi zaman ádebiyatshı-teoretikleriniń tastıyqlawınsha, ádebiyat degenimiz – sóz óneriniń jazba túrdegi forması¹¹. Hár qanday kórkem óner sıyaqlı ádebiyat – estetikalıq ańlaw hám dóretiwshilik. Ol jámiyetshiliktiń sanasın estetikalıq mazmunga aynaldıradı. insan turmısınıń sheti-shegarası joq sırların hám qatlamların kórkem obrazlarda sáwlelendiredi. Iskusstvonıń (kórkem ónerdiń) basqa túrlerinen ádebiyatıń tiykarǵı ayırmashılıǵı sonda, ol obrazlardı sóz arqalı jasaydı. Ádebiyatıń dúnyaga keliwine folklor tiykar bolǵan. Erte zamanlarda awızekı ádebiyat atqarıwshılıq sıpatqa iye bolǵan, xalıq qosıqları, terme hám tolgawlar, dástanlar, háwjár hám basqalar atqarıwshılar tárepinen nama menen atqarılgan.

Ádebiyat degende biz folklorı emes, jazba ádebiyatı túsinemiz. Áyyemgi dáwirlerde hám orta ásirlerde ádebiyat tuwralı adamlardıń túsinekleri rawajlangan jámiyette jasap atırǵan bizlerdiń túsineklerimizden basqasha bolǵan. Máselen, Aristotel áyyemgi grek sóz óneriniń klassikalıq dáwirindegi belgilerin ulıwmalastıra otırıp, diframbalarda, tragediyada, komediya da h.t.b. «ritmnen (ırǵaqtan – B. G.), melodiya dan (namadan – B. G.) hám metrden (muzıka ólsheminen (taktte kúshli hám kúshsiz bólimniń almasıwı – B. G.) paydalanıladı»¹², degen pikirdi bildirgen, yaǵnıy nama shıǵarmanıń tiykarǵı mazmunına kiredi, dep namanı kórkem shıǵarmanıń negizgi komponentleriniń biri sıpatında bahalaǵan. Degen menen, biziń zamanımızda ertede gi sóz óneri tuwralı gápler bolǵanda, bul ádebiy qubılıs sıpatında ǵana qabıl etiledi. Búgingi kúngi ádebiyatshı-alımlar áyyemgi poetikalıq miyraslardı sol zamandaǵı estetiklerden basqasha qabıllaydı. Bunday ózgerislerdi áyyemgi skulptura óz basınan ótkerdi. Máselen, aq mramordan qashalǵan grek músinleri sol áyyemgi waqıtlarda hár qıylı ireńlerde boyalǵan (máselen, shashları sarı ya ki qara ireńge, beti qızǵısh-sarı reńge, kózleri kók ya ki qara ireńge, kiyimleri de sonday h.t.b.), bul boyawlar dáwirlerdiń ótiwi menen juwılıp, óship ketti hám biziń kúnimizge

¹¹Краткая литературная энциклопедия. Издательство «Советская энциклопедия», Москва. 1967, стр. 219

¹² Об искусстве поэзии. Москва. 1957, стр. 41.

basqasha túrde jetip keldi. Sonday-aq, skulptura (músinshilik) arxitekturadan óz aldına bólinip shıqtı, yaǵnıy «azat boldı». Waqıt tap usınday taqılette áyyemgi sóz ónerindegi dóretiwshilikti de ózgeretti, atap aytqanda, sóz ónerin muzika lipaslarınan azat etti. Yaǵnıy poeziya saz ónerinen óz aldına janr sıpatında bólinip shıqtı.

Kóp ásirler dawamında sóz óneri atqarıwshılıq iskusstvosı, yaǵnıy hawaz, yamasa lapız óneri bolıp keldi. Bul, hátteki Gegel dáwirindegiler ushın da buljımaytuǵın qaǵıyda bolǵan. Gegeldiń ózi de kórkem shıǵarma atqarılıwı tiyis dep esaplaǵan: «Poetikalıq shıǵarma, – dep jazdı ol, – muzikalı shıǵarma sıyaqlı aytılıwı kerek..., jırlanıwı kerek, deklamirovka etiliwı (taqmaq etip aytılıwı)..., qayta islenip shıǵılıwı kerek... Basılımnan shıqqan yaki jazılǵan háripler hawaz ushın áhmiyeti joq belgiler ǵana...»¹³. Biraq, XVIII-XIX ásirlerde Evropada jańadan payda bolǵan sóz óneri – jazba ádebiyat hám baspasóz jetekshilikti óz qolına aldı.

Ádebiyat kórkem ónerdiń jazba forması tárizinde, tiykarınan, burjuaziyalıq jámiyet qatnasıqları qalıplesken jıllarda óziniń haqıyqıy mánisine iye boldı. Jazba ádebiy formanıń tuwılıwı ushın eń kerekli bolǵan texnikalıq múmkinshiliklerdi kitap basıp shıǵarıw óndirisiniń payda bolıwı jaratıp berdi. Burjuaziyalıq jámiyet óziniń gúlleniw basqıshlarına kóteriliw jıllarında ádebiyattıń iri janrı roman jetekshi orında turdı, bunnan keyin ádebiy turmısta áste-aqırın basqa da janrlar turaqlasa basladı, jazba sóz iskusstvosı birotala muzikadan (saz ónerinen), deklamaciyadan, teatrdan ózinshe bir pútin ádebiy qubılıs sıpatında bóleklenip shıqtı.

XX ásirdiń ortalarında iskusstvonıń bir túri bolǵan ádebiyattıń qospalılıǵın túsiniw qalıplesti. Jazıwshı hárqanday súwretshi sıyaqlı óz dóretiwshiligine aqıl-oyları, emociyaları, denesiniń kúsh-quwatı hám uqıbı menen qatnasıwshı bir pútin insan, degen kózqaraslar payda boldı. Bazıbir teoretikler ádebiy dóretiwshilik degenimiz sap halındaǵı ruwxıy iskerlik, jazıwshınıń iskerligi

¹³ Гегель. Сочинения. т. 14, Москва, 1958, стр. 223-224.

hárqanday filosoftıń, tariyxshınıń, estetiktıń iskerliginiń naǵız ózi dep bahalaydı. Ol insan ómiriniń mazmunı, onıń jámiyetlege orını tuwralı tereń oy juwırtadı, ótmishtiń belgili sánelerinen hám atları ańızlarǵa aynalǵan tulǵalardıń shejiresinen keleshek ushın paydalı maǵana izleydi, ruwxıy dúnyası gózzal adamlardıń obrazların dóretedi. Jazıwshı insan hám onıń ómiri tuwralı ápiwayı ǵana gúrriń etip yaki oy-pikir júrgizip sheklenbeydi, ol dóretedi, ol ózi qatarlı júz mınlaǵan adamlar isley almaǵan nárseni júzege asıradı, yaǵnıy kórkem shıǵarmanı dúnyaǵa keltiredi.

Sóz ustasınıń óz shıǵarmasın jazıw halatı kóp jaǵdaylarda aktyor yaki rejıssyordıń dóretiwshilik iskerligine uqsap ketedi. Teatr yaki kino aktyorlar rejıssyorlardıń «buyırǵı» tiykarında ózi qatnasıp atırǵan shıǵarma qaharmanlarınıń rolin atqaradı, sol personajlarday bolıp azaplanadı, quwanadı, táshwishlenedi – shıǵarma qaharmanınıń ómiri menen jasaydı. Talantlı rejıssyor ushın talantlı aktyor munday jumsaq, iyilgish material. Músinshi iyengen ılaydı qálegen lormaǵa sala alǵanıday rejıssyor aktyordı ózi qálegen obrazdı oynawǵa jónelte aladı. Talantlı sóz zergeri bolsa, ózi dóretip atırǵan bárshe qaharmanlarınıń ruwxıy halatına aktyor yańlı túse aladı, kerek jerinde bul halattan shıǵıp ketip, ózi qatal rejıssyor sıyaqlı qaharmanlarınıń qaysı mákanda, qaysı waqıtta shıǵarmada kórinis beriwine «párman» shıǵara aladı. Jazıwshı óz qaharmanların súwretlegende, olarǵa basqasha kelbet baǵıshlap, olardı jańasha túrlendirip, qaytadan súwretleydi. Kópshilik jazıwshılardıń gúwaliq beriwinshe, olar shıǵarma jazıw processinde ózleri de dóretpelerindegi qaharmanlar sıyaqlı gúyzelislerdi basınan keshirgen, ózleriniń jan hám tın dúnyasında azaplanıw dártlerin sezingen, yaki óz personajlarınıń dialogların hám monologların «atqarǵan, oynaǵan». F. M. Dostoevskiydiń «Jınayat hám jaza» romanın jazıw paytındaǵı halatın kórgen bir zamanlası hılay dep eske túsiredi: «Dostoevskiy kimdidur (öz shıǵarmasında – B. G.) óltiriwdi oylasa – pútkil tın boyına ójiresinde arman-berman tınbastan júrip shıǵatuǵın edi, hám bul tuwralı dawısın esittirip sóylenetuǵın edi»¹⁴.

¹⁴Ф. М. Достоевский в воспоминаниях современников, т. 1, 1964, стр. 363.

Jazıwshılardıń ózleriniń eske túsiriwlerine qaraǵanda, kórkem shıǵarmanıń jazılıw tábiyatınıń ózi, onıń arxitektonıkası (kórkem qurtılısı) hám geypara frazalar (sóylemler), olardıń barlıǵı derlik avtordıń fizikalıq kúsh-ǵayratı menen tıǵız baylanıslı. Kórkem sóz ustası Gı de Mopassan jazıwshı Gyustav Floberdiń ádebiy shıǵarma jazıw máwritleri tuwralı bılay dep eske túsiredi: «Ol gúresip atırǵan palwan sıyaqlı bulshıq etleri bultıyıp, moyınınıń qan tamırları bilewlenip, jaqları torsıyıp, mańlayı qızara bórtip, óz oyları menen óreshelenip ayqasar edi..., olardı anıq bir formaǵa qamap taslar edi»¹⁵. V. M. Mayakovskiy bolsa, usınday dóretiwshilik momentlerin. «Ójiremnıń ishinde gá ol jaqqa, gá bul jaqqa nıq qádem basıp adımlayman, qollarımdı sozaman, silteymen, iyinlerimdi hár halatqa salaman. Qosıqtı barlıq denem menen dóretmen», dep jazadı. Ádebiy shıǵarmanıń hár bir bólekshesinde fizikalıq kúsh-ǵayrat qanday da bir dárejede óz kórinisin járiyalap otıradı. Ol jazıp pitkerilgen shıǵarmada kózge taslanıp turadı. Ádebiy obraz tek túsiniлип ǵana sheklenbeydi, ol zatlıq obrazdıń qabil etilgeni sıyaqlı seziledi de. Shıǵarma jazılıw processindegi júzege kelgen hár bir anıq, sulıw sóz birikpeleri turmıslıq materiallardıń «qarsılıqların» jeńip shıǵıw gúresinde qolǵa kergiziledi.

Ádebiyat kútá áyyemgi xalıq awızeki óneri tiykarında – jazıw formalarına mıtáj bolǵan rawajlanǵan mámleketlerdiń qalıplesiw dáwirlerinde dúnyǵa keldi. «Tawrat», «Zabur», «Injil», «Quran», «Maxabxarat», «Avesto» sıyaqlı ertedegi jazba esteliklerdegi sóz óneriniń elementleri mifologiya, din, ilimniń dáslepki dánesheleri menen, sonday-aq, hárqıylı derekler, ádep-ikram qaǵıydaları hám ámeliy kórsetpeler menen ajıralmas baylanısta bolǵan. Ádebiyat rawajlanıwdıń joqarı basqıshlarında ǵana óziniń turaqlı shegarasına iye boldı.

Dúnya ádebiyatının irge tası óziniń kelip shıǵıwı jaǵınan Egipet, Qıtay, Indiya, Greciya, Rim sıyaqlı áyyemgi civilizaciyanıń miyrasları tiykarında payda boldı. Geypara ádebiyatlar biziń eramızǵa shekem yaki onıń birinshi júz jılıǵında

¹⁵ Полное собрание сочинений. т. 11. Москва, 1958, стр. 235.

öziniñ qalıplesiw. rawajlanıw hám ıdıraw dáwirin basınan keshirdi, öziniñ rawajlanıwın toqtattı, olardı dóretken tillerdiñ bazıları jasawdan qaldı. Solay bolsa da, áyyemgi dáwirlerde dóretilgen kórkemlik qádrیاتlar orta ásirlerde dúnyaǵa kelgen «jańa» ádebiyat ushın úlken áhmiyetke iye boldı. Búgingi kúni de áhmiyetli. «Tawrat», «Zabur», «Injil», «Quran», «Maxabxarat», «Avesto», «Shiczin», Gomer poemaları, Esxil, Aristofan, Plavt, Kalidas dramaları, Anakreont, Goraciy, Katull, Cyuuy Yuan lirikaları, Lukian hám Petroniy satıraları, «Panchatantra» xalıq satıra kitabı ádebiy dóretiwshiliktiñ kóp túrtli formalarına negiz jasap berdi. dúnya ádebiyatınıñ keleshekтеgi rawajlanıwı ushın úlgi xızmetin atqardı. Áyyemgi dúnyanıñ qıyраған qaldıqları orınına Batista hám Shıǵısta jańa mámleketler payda boldı, dúnyaǵa kelgen jańa xalıqlardıñ ádebiyatları olardıñ ózlerine tán folklorı tiykarında qalıplesti. Ora ásirlik jıllarda Evropada qaharmanlıq eposlar «Roland haqqında jır», «Nibelung haqqında jır», «Igor polki haqqında sóz», sonday-aq, bir qatar povest hám lirika menen satıranıñ jańa formaları payda boldı. Bul dáwirlerde Shıǵıs xalıqları ádebiyatları gúlleniw dáwirin basınan keshirdi. monumental epikalıq shıǵarmalar bolǵan «Ramayana», «Shaxnama», «Dárya jaǵasındaǵı zavodlar», «Mın bir tın», «Monogatari» estetikalıq talǵamı joqarı oqıwshılardıǵa málim boldı. Qıtayda Bo Czuuy-i, Li Bo, Du Fu, Iranda Hıyyam. Saadiy, Hafız, Yaponiyada Macuo Basyo hám basqa da lirik shayırlar qálem terbetti.

Sóz – ádebiy obrazdıñ máńgi qurılıs materialı bolıp esaplanadı. Gegel sózdi ruwxıy dúnyaǵa tiyisli eñ beyimleskish material dep bahalaǵan. Kórkem shıǵarmadaǵı sóz mánişi boyınsha beyimleskish, háreketshen. ózgergish hám anıq nársе. Belgili alim Yu. Borevtiñ pikirinshe «Ol shayırdıñ qolında tap jańa ǵana uslangan balıqtay digirlep turadı»¹⁶. Öziniñ beyimleskishligi hám súwretlew múmkinshiliginiñ sheksizligine súyengen sóz hárqanday iskusstvo túriniñ de kórkem mazmunın, onıñ elementlerin ózinde alıp júriw uqıbına iye. Sániyattıñ basqa

¹⁶ Боров. Ю. Эстетика. Москва. Издательство политической литературы. 1988. стр 291.

türlerindeki obrazları kórkem ádebiyat tiline ótkermelewge boladı. Máselen, L. Tolstoy «Urıs hám paraxatshılıq» romanında Natasha Rostovanın ball oyunındaǵı dene háreketlerindeki graciyanı súwretlew arqalı, derlik, kózge kórinetuǵın xoreografiyalıq obraz dórete alǵan desek boladı. A. S. Pushkin «Qola atlı» poemasında E. Falkonın skulpturalıq obrazın dúnyaǵa keltirgen. Ádebiy shıǵarmalar geyde ilimiy izertlewlerge de uqsap ketiwi múmkin. Máselen, A. I. Gercennin «Ótmishtegiler hám oy-pikirler» shıǵarmasında ádebiyattın tariyx, sociologiya, filosofiya tariyxı menen shegaralas turǵanın kóremiz.

Qadaǵalaw ushın sorawlar

1. Kórkem óner – jámiyetlik sana formalarının biri degende neni túsinesiz?

2. Iskusstvo – intellektual adamnıń dóretiwshilik miyneti ekenligi?

3. Iskusstvonın, yaǵnıy sániyattın wazıypası tuvralı aytıp berińiz?

4. Ádebiyat kórkem ónerdin jazba forması degendi túsindirip berińiz?

5. Iskusstvo túrleri bolǵan kórkem ádebiyat, arxitektura, súwretshilik, muzıka h.t.b. haqqında aytıp beriń?

§2.2. Kórkem ónerdiñ hám kórkem ádebiyattıñ súwretleniwshi obyektı

Joba

1. *Obraz, kórkem obraz hám obrazlılıq tuwralı túsiniq.*

1. *Kórkem obraz – kórkem ónerdiñ hám kórkem ádebiyattıñ súwretleniwshi obyektı.*

2. *Ádehiy obrazlardıñ túrleri tuwralı.*

3. *Obrazlardıñ zatlıq qásiyetleri hám mánileri boyınsha bóliniwı: detal obrazlar, peyzaj obrazlar, xarakterler obrazı, turmıs obrazı, individual obrazlar, tiplik obrazlar, motiv obrazlar, topos obrazlar, tágdir obrazı h.t.b.*

Kórkem ádebiyattı obrazlarsız kóz aldımızğa keltire almaymız. Obraz joq jerde kórkem shıǵarma da joq. Olay bolsa, obraz degenniñ ózi ne? «Obraz» degen terminniñ ózi qaraqalpaq ádebiyattanıwına rus tili arqalı kirip kelgen. «Russko – karakalpakskiy slovar»da obraz termini tuwralı «**Obraz** I m. (mn. **obrazı**) 1. (vneshniy vid, oblik) biyne, túr, tús; 2. obraz. súwret. kórinis; 4. ..., kelbet, sıpat, túr, pishim... **Obraz** II m. (mn. **obrazı**) cerk. ikona (tabınatuǵın diniy súwret)»¹⁷ dep túsiniq berilgen. Ózbek ádebiyatshısı H. Umurovtıñ pikirinshe, «**Obraz**» ataması «raz» («sızıq») sózinen alınǵan bolıp, «raz» sózinen «razıt» (sızıw, jonıw, oyıw) hám onnan «obrazıt» («sızıp, jonıp, oyıp forma jasaw») sózi jasalǵan. «**Obrazıt**»ten «obraz» («ulıwma alınǵan súwret») payda bolǵan¹⁸. Kútá áyyemgi dáwirlerde Greciyada «obraz» degen túsiniktiñ ekvivalenti «eydos» degen termin bolǵan. «Eydos» túsiniği eki túrli kórinistu añlatıwda paydalanılǵan. «Eydos» – bul predmettiñ hám sırtı kórinisi (súwreti – B. G.), hám onıñ zatlıq deneden ózgeshe mánistegi waqıtqa jayǵaspaytuǵın taza mazmunı, ideyası¹⁹ (qıyalda, sanada sáwlelenetuǵın kórinisi, abstrakt súwreti – B. G.). «Eydos» termininen «eydeya» – «ideya» kelip shıqqan.

¹⁷ Русско – каракалпакский словарь. Русша – каракалпакша сөзлик. . Стр. 550.

¹⁸ Хотам Умуров. Адабиёт назарияси. Тошкент-2002, 28-бет.

¹⁹ Литературный энциклопедический словарь Москва «Советская энциклопедия», 1987, стр.255.

Máselen. Quday obrazı – absolyut obraz, absolyut ideya («eydeya») – abstrakt obraz, abstrakt súwret. Evropa ádebiyattanıwında «obraz» termininiń mánisin beriwshi, yaki soǵan uqsas basqasha sózler qollanıladı. Buǵan ingliz ádebiyatshıları miynetlerinde paydalanılatuǵın «imeydj» (*image*) sózin misal sıpatında alıwımız múmkin. Arnawlı sózliklerde «imeydj» degen terminniń mánisi obraz, kelbet, kórinis, metafora, ikona, súwretlew, obrazın jasaw²⁰ degendi bildiredi, dep túsinik beriledi. Anglo-amerika ádebiyattanıwındaǵı «imeydj» (obraz) termini tar hám arnawlı maǵanaǵa iye bolıp, ol konkret dúnyanıń yaki adamnıń obrazın ańlatpaydı, bul sóz trop, metafora mánisin ańlatadı, yaǵnıy obraz degende «kórkem obraz» túsiniledi. Al, biziń ádebiyattanıwımızda bolsa, obraz termini keń hám tar maǵanada isletiledi. Keń maǵanada qollanılganda obraz túsinigine insannan basqa da tábiyat, zatlar, detallar, deneler, haywanat dúnyası, waqıyalar hám basqalar kiredi. Mısalǵa alsaq; aspan, jer, adam, qus, balıq, at, baǵ, suw, qala, awıl, kóshe h.t.b. Butlar – obrazlar, biraq ele kórkem obrazlar emes. Eger olar jurnalist dóretiwshiliginde sáwlelendirilse publicistikalıq, shayıp qosıǵında jirlansa lirikalıq, jazıwshı prozasında súwretlense epikalıq obrazlar boladı, yaǵnıy tar maǵanada qollanılganda – tek adam ómiri hám onı qorshaǵan ortalıq kórkem sáwlelendiriliwi ǵana túsiniledi. Dúnya ádebiyattanıwında «obraz» termininiń tar maǵanasın anlatıwshı «simvol» (*symbol* – emblema, tańba, belgi) «kopiya» (*copy* – kóshirme, súwrettiń, portrettiń kóshirmesi), «fikciya» (*fiction* – dál ózi emes, qálpeki), «figura» (*figure* – sırtqı kórinis, belgili tulǵa, obraz, kelbet), «ikona» (*icone* – súwret, portret, músin) degen sózler de mol qollanıladı. Demek, joqarıda dıqqatqa alınǵan anıqlamalardı ulıwmalastıra otırıp, **obraz** degende – súwret, kelbet, al **kórkem obraz** degende – kórkem súwret, kórkem kelbet degen túsinikke toqtawımız múmkin.

Ayyemgi grek filosofı Aristoteldiń estetikalıq kózqaraslarında obraz teoriiyası tuwralı birqatar pikirler ushırasadı. Nemec filosof-estetigi Gegel óz miynetleriniń birinde «Iskusstvo – obrazlar arqalı pikirlew» dep jazǵan. Rus ádebiyatshıları ortalıǵına obraz

²⁰ Аракин В. Д., Выгодская З. С., Ильина Н. Н. Англо – русский словарь. Москва, Изд. «Русский язык», 1980, стр. 350-351.

terminin. tiykaridan V. G. Belinskiy alip kirgen. L. I. Timofeevni jazıwınsha kórkem «obraz – qıyal járdemi menen dóretilgen hám estetikalıq zawıq bağıshlawshı adam ómiriniń uhwmalasqan, sonday-aq konkret kórinisi»²¹. Iskusstvoniń barlıq túrlerinde hám ádebiyatta turmıs obrazlar arqalı sáwlelenedi. Kórkem sóz sheberi ómirde baqlap baradı, gúzetken qubılısların sanasınan ótkeredi, olardı óziniń dóretywshilik sanasında qaytadan islep jámiyetlik sananıń bir túri bolğan jazba formada dúnyağa keltiredi. Belinskiydiń jazıwınsha, «roman yaki gúrrinde jeke adam (shaxs, tulğa hám onıń taǵdiri – B. G.), xarakterler hám tipiklik bolmasa, turmıshlıq waqıyalar qanshelli dárejede durıs súwretlense de, kitap oqıwshı onnan turmıstıń real kórinisin taba almaydı».

Kórkem shıǵarmada jazıwshı qálemine obyekt bolğan qálegen zattı, waqıyanı, qubılıstı «obraz» dep atawımız múmkin, máselen T.Qayıpbegenovtıń «Maman biy ápsanası» romanında xalıq obrazi, Maman biy obrazi h.t.b. Obrazlar poeziyada tiykarınan troplar arqalı jasaladı.

**Kózlerińdur meniń quyashım,
Kirpikleriń nurları dermen.
Janımniń bar biynequyasın,
Jibitti de urladı mennen.**

Ózbekistan hám Qaraqalpaqstan xalıq shayırı J.Izbasqanov lirikalıq qaharmanniń ruwxıy tolǵanısların háwıjlendirip súwretlew maqsetinde quyashtıń ilahiy kúsh-qudiretin lirikalıq obyektıń kózlerine, nurlardıń qásiyetin kirpiklerine awıstırıw ótkermelew usılı nátiyesinde lirikalıq qosıqtaǵı emocionallıqtı kúsheytken. Lui Aragonniń aytıwı boyınsha, shıǵarmadaǵı «Har bir obraz bir pát penen sizdi barlıq álemge názer salıwǵa májbúrleydi», tereń oy-sezimler aǵımında qıyal súrdiredi.

Troplar poeziyalıq shıǵarmanıń obrazlılıǵın támiyinleydi. Ádebiyat teoriyasına tikkeley baylanısı bar miynetlerde «obrazlılıq» degen termin kóp isletiledi. Kórkem obraz hám obrazlılıq sózleri mánileri boyınsha biri birine jaqın hám az da

²¹ Тимофеев Л. И. Основы теории литературы. Москва. «Просвещение». 1971, стр 62-63

bolsa ózgeshelikke iye túsínikler. «Kórkem shıǵarma tiliniń emociónalıǵına sebepshi onıń **obrazlılıǵı**... **Obrazlılıq**, kórkemlik ádebiy shıǵarmanıń hámme komponentleriniń kórinisi... **Kórkem, obrazlı til** degenimiz tipiklesterilgen til. Kórkem shıǵarmanıń tilinde (avtor hám personajlardıń sózinde) kereksez elementler alıp taslanıp, eń tipik ózgesheilikleri qaldırılǵan boladı»²². I. Sultannıń túsínik beriwine qaraǵanda, obrazlılıq hám kórkemlik ekewi bir nársese, yaki biri ekinshisine kúta jaqın mániles terminler. Usınday názer menen qaraytuǵın bolsaq, belgili ádebiyatshı-teoretik bizge obrazlı til degenimiz – kórkem til, kórkem til degenimiz – obrazlı til degendi uqtırǵanday seziledi. Kórkem til hárqanday shıǵarmanıń obrazlılıǵın támiyinleydi. Kórkem shıǵarma tiliniń obrazlılıǵına birneshe misal:

Dawıl boldı, úrgin urdı,
Qosımniń qamısın túrdi.
Duman bastı aspan, jerdı,
Puqaraǵa jaz keler me?

Berdaqıń «Jaz keler me?» qosıǵınıń obrazlılıǵı shayır shıǵarmasındaǵı kórkem tildiń sheber qollanılıwında. Metaforalardıń, parallelizmlerdiń, gradaciyalardıń, ritorikalıq sorawlardıń ónimli hám óz ornında isletiliwi kórkem shıǵarma tiliniń tásir etiw kúshin joqarılatadı, oqırshını da lirikalıq qaharman menen qosılıp toǵanısqı saladı. Kórkem shıǵarma tiliniń obrazlılıǵına jáne bir misal:

Jaman joldastan tayaq jaqsıdur.

Ózbekistan Qaharmanı, Ózbekistan hám Qaraqalpaqstan xalıq shayırları I. Yusupovtıń «Tayaqtaǵı jazıw» monostixi mazmunı boyınsha qaraqalpaq xalqındaǵı «Jolǵa shıqsan joldasınıdı tawıp shıq», degen maqal menen únlesedi. Maqal aqıl-násiyat mánisindegi tuwrıdan-tuwrı ayılǵan ápiwayı bir gáp, bunda biz izlegen kórkemlik kórinbeydi. Al, monostixte bolsa pútkilley

²² И. Султан. Адабиёт назарияси. Тошкент, «Ўқитувчи», 1980. 202-бет.

basqasha. Monostixtiń mazmunında jaman adam menen jolǵa shıqqan lirikalıq qaharmanıń poetikalıq emocional juwmaǵı óz kórinisine iye bolǵan. Jaman joldas alıs saparlarda insandı túrli bálemáterlerge jolıqtıradı. Al, tayaq bolsa, sharshasań – tayanışıń. iyt-qus hújim jasasa – quralıń, qolıń jetpegen miyweni tayaq penen qaǵıp alıp júregińdi jalǵaysań, tońsań – jaǵıp az da bolsa jılınasań... Qullası, ol isenimli «joldas» bola aladı. Monostixti oqıǵan insan biypárwa bolıp qala almaydı, ol da jamanlıq hám jaqsılıq tuwralı sezimler qursawında tereń oylarǵa shúmiwge májbúr boladı. «Jolǵa shıqsan joldasıńdı tawıp shıq», degen maqalda kózge anıq taslanatuǵın obrazlılıqtı ushırastırmaymız, al monostixtegi obrazlılıq onıń emocional kúshin asırǵan. Lirikalıq shıǵarmalarda joqarıda diqqat awdarǵanımızday, troplı obrazlılıq jetekshilik etedi. Óz orınında ustalıq penen qollanılǵan kórkem súwretlew quralı avtordıń shayırlıq potencialınıń joqarı dárejede ekenliginen gúwaliq beredi.

Prozalıq hám saxna ushın jazılǵan dramalıq shıǵarmalardaǵı obrazlılıq olardaǵı baslı qaharmanlar menen personajlardıń monologları hám dialoglarında, bayanlawshınıń (aytıp beriwshiniń) tábiyat kórinisin yaqı qaharman portretlerin súwretlewlerinde, waqıyalardı táriplewlerinde yaqı lirikalıq sheginislerinde, remarkalarda kózge anıq taslanıp turadı. Epikalıq hám dramalıq shıǵarmalarda syujetli obrazlılıq metaforalıq obrazlılıqtan basımıraq keledi. Syujetli obrazlılıqta waqıya hádiyseler kerisine aynaladı: Baxıtlılıq baxıtsizlıqqa yaqı kerisinshe baxıtsizlıq baxıtlılıqqa. Máselen, T. Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaq dástanı» roman-trilogiyasındaǵı baslı qaharmanlar qaraqalpaq xalqınıń óz aldına gárezsiz xanlıǵın dúzemiz degen ullanı maqsetleri bárqulla ornınanbay qaladı, qaharmanlarınıń táǵdiri tragediya menen juwmaqlanadı. I. Yusupovtıń «Joldas muǵallım» poemasında Orazdı óltiriwdi maqset etken Qurban onıń dostına aynaladı. Waqıya-hádiyselerdiń keskin túrde kerisine aynalıp, pútkilley qarama-qarsı mazmunga aynalıwı, geyde lirikada da gezlesiwı múmkin. Mısal sıpatında Berdaqtıń tórtligine diqqat awdaramız:

Tisgenem, saǵan razıman,
Awızımın qalasısań.

Tilgenem, sağan narazıman,
Bir basımın bálesisen²³.

Avtordın súwretlewinshe, shayır tısleriniń xızmetine qánaátlenedi, sebebi olar awızdı qáwip-qáterden saqlaydı – qorğan wazıypasın atqaradı. Al tiline bolsa razı emes, bunıń máńisi til bilip-bilmey lirikalıq subyektin kewil sarayındaǵı sandıǵın ashıp taslay beredi. Til – úrli apatlardıń sebepshisi. Negizinde bunday bolmawı kerek edi, hár kim Quday Taala tárepinen amanat berilgen qásibinen saadatlı bolıwı tiyis bolsa – til shayırdı baxıtlı etiwı dárkar edi. Yaq, waqıyalar háwiji bárqulla teris baǵdarǵa burıla berdi – shayırlıǵı lirikalıq qaharmandı bálemáterge, baxıtsizliqqa gırıptar ete berdi.

Kórkem shıǵarmadaǵı obraz, ol – konkret adam, zat, waqıya, qus, haywan, tábiyat, álem, ruwxıy dúnya h.t.b. Al obrazlılıq bolsa, ol – jazıwshınıń til múmkinshiliklerinen maksimal dárejede paydalana alǵanlıǵında kórinedi. Jazıwshı Sh. Seyitov shıǵarmaları tilindegi obrazlılıqtı úlgi tárizinde kórsetiwimiz múmkin:

«Jılunday jılısıp toqsan shıǵıwdan-aq nawrıwdıń aqsha qarı jawdı. Bunday qalıń qar kópten beri jawǵan joq edi, túnde jilımtıq bolıp turdıdaǵı, tańda oyanganlar mal qoralarına qonışınan qardı sızıp bardı. «Minaw jerge jaǵatıǵın taptırmaytuǵın qar boldı, qar emes nur bul!» dep ǵawqıldasıp júrdi ǵarılar. «Qar jawdı dep quwanba, ayazı bolar sońınan» degen ǵáp biykarǵa shıǵıp, jadıraǵan quyash aq mamıq búrkengen búklerdiń, aydın-aydın alańlıqlardıń ústilerindegi kózge jaǵımsız appaq qarlardan demlengen palawday jeńil lep shıǵarıp jılıtıwǵa qaradı. Degen menen, birden jer jańara qoyǵan joq. Sársenbi kúni sáskede alabuyra bulıtar birden túnerip, aspan astan-kesten boldıdaǵı, arıq turaqtıń jeti júyresinen ótip sala beretuǵın sel síngellep berdi, súdigarlardaǵı tıyıqtıń tabın joytqan da, aqsha qardıń eń sońǵı izlerin shayıp ketken de, atızlarǵa tógilgen at basınday keseklerdi unıratıp, topıraǵına qosa baslaǵan da sol sel, sol selden sońǵı úsh kún dawamında búrkıp jawǵan mayda jamǵır.

²³ Бердақ. Таңдамалы шығармалары. Нокис. «Қарақалпақстан». 1987, 71-бет.

«Ízgar tebikten arıǵa ketti» desip edi birewler. ıras shıǵar. onnan beri qansha kúnler ótti, ele azanları qoyıw bir duman boladıdaǵı, túske taman jeńil lep aspandaǵı taǵı quyash jarqırawdan tap bir jer beti tútep atırǵanday dalańlıqlardan puwlar ısırladı da kók jiyektegi kógildir saǵımǵa qosılıp ketip atadı, misli, tábiyat bulawǵa túsip, samalǵa jelpinip atırǵanday»²⁴.

Sh. Seyitov – obrazlı súwretlewdiń sheberi. Hárqanday jazılıp atırǵan shıǵarma jazıwshıdan kórkem tildi, obrazlılıqtı talap etedi. jazıwshı ózi súwretlemekshi bolǵan adam turmısın, onıń jan dúnyasındaǵı keshirmelerdi, jámiyettegi qarama-qarsılıq qubılıslardı, tábiyat kórinislerin kúndelikli janlı tildiń hám ádebiy tildiń bárshe imkaniyatların iske qosıp sáwlelendiriwi tiyis. Qaharmanlardıń xarakterin jaratıw ushın sóz sheberi istorizmlerden, arxaizmlerden, neologizmlerden, varvarizmlerden, vulgarizmlerden ónimli paydalanadı, janlandırıwılardan, teńewler hám epitetlerden, metafora hám metonimiyalardan, frazeologizmlerden, qaharmanlar monologları hám dialogların jasawdıń ózine tán usıllarınan jemishi paydalanadı. Máselen, joqarıda nusalǵa alınǵan Sh. Seyitovtıń peyzajlıq súwretlewinde basqa kórkem súwretlew komponentlerine toqtamaǵannıń ózinde, tek teńewler (jılanday jılısqan toqsan, demlengen palawday jeńil lep, at basınday kesekler, jer beti tútep atırǵanday, misli, tábiyat bulawǵa túsip, samalǵa jelpinip atırǵanday) menen epitetlerdi (nawızdıń aqsha qarı, qalıń qar, túnde jilimtiq, jadıraǵan quyash, aq mamıq búrkengen búkler, aydın-aydın alańlıqlar, kózge jaǵımsız appaq qarlar, alabuyra bultlar, aspan astan-kesten, ariq turaq, mayda jamǵır, qoyıw bir duman, jeńil lep, kók jiyektegi kógildir saǵım h.t.b.) ónimli qollanıwı jazıwshı romanları leksikasınıń kúta bay qatlamın támiyinlegen..

Hárqanday kórkem obraz – kórkem ónerdiń hám kórkem ádebiyattıń súwretleniwshi obyektı bolıp esaplanadı. Jazıwshı qáleminiń súwretleniwshi obyektine aylanbaǵan hárqanday itibarlı tulǵa (figura, abıroylı shaxs – B. G.) ol ele – kórkem obraz emes. «Kórkemlik degende turmısı janlı hám tásirli etip qaytadan dóretiw iskusstvosı, turmıshıq waqıyalardıń ústinen

²⁴ Сейитов Ш. Халқабат (романның екінші кітабы). Мазақатлы асырымлар. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис. 1981. 290-291-бетлер.

shıǵargan «húkimi», usı «húkim» ruwxında tárbiyalaw túsiniledi»²⁵. Qaraqalpaq xalqınıń ótmishindegi ullı tariyxıy tulǵalardıń biri Maman biy T. Qayıpbergenovtıń dóretiwshilik laborotoriyasınan qaytadan islew berilip ótkennen soń ǵana kórkem obraz dárejesine jetti, soǵan shekemgi aralıqta ol xalıq anız-áńgimelerindegi, tariyx betlerindegi ápiwayı obrazlardıń biri edi.

Ádebiyattanıwda ádebiy obrazlardı estetikalıq talǵamlar ya bolmasa janrlıq ózgeshelikleri boyınsha bólip alıp úyreniw qalıplesken. Máselen, «obrazlar tragediyalıq, qaharmanlıq, komediyalıq, satiralıq yamasa yumorlıq bolıp shártli túrde bóliniwi múmkin... Kórkem obrazlar unamlı hám unamsız bolıp ajratılıwı múmkin... Kórkem obrazlar janrlıq principi boyınsha ajratılıwı múmkin. Mısalı, epikalıq obrazlar, dramalıq obrazlar yamasa lirikalıq obrazlar»²⁶. Ádebiy obrazlar jazıwshınıń súwretlew principlerine baylanıslı da túrlerge jikleniwi múmkin. Máselen, klassikalıq obrazlar, sentimental obrazlar, romantikalıq obrazlar, naturalistlik obrazlar, realistlik obrazlar, syurrealistlik obrazlar, ekzistencialistlik obrazlar, fantastikalıq obrazlar, dedektiv obrazlar h.t.b. Klassikalıq obrazǵa mısıl sıpatında francuz tragediyasınıń iri wákili Peer Korneldiń (1606-1684) «Sid», «Goraciy», «Azap shekken Polievit» tragediyalarınıń qaharmanların kórsetiwimizge boladı. Atı ayılǵan úsh dramalıq shıǵarmanıń personajları Sid, Goraciy, Polievit burın Evropa tariyxında dańıq shıqqan tulǵalar. Olardıń obrazları Kornelge shekem de jaratılǵan. Kornel jasaǵan dáwirde, yaǵnıy klassicizm aǵımı wákilleri shıǵarma ushın qaharman tańlawdıń qaǵıydasın qatań saqlaǵan. epika, drama hám tragediyada tek tariyxıy adamlardıń, aqsúyeklerdiń obrazın dóretiw buljımas qaǵıyda bolǵan. Klassicizm estetikleriniń pikirinshe, Sid, Goraciy, Polievit hám basqa da ótmishtegi belgili adamlar basqalar órnek alıwǵa ılayıq «úlgı» – «klassikalıq» obrazlar edi. Olardıń tastıyıqlawınsha, ertede jasap ótken tariyxıy abıroylı adamlar ǵana kórkem shıǵarmǵa qaharman bolıwǵa ılayıq edi. Házirgi biz

²⁵ Хитам Умуров. Адабиёт назарияси. Тошкент, 2002. 28-бет.

²⁶ Járımbetov Q. Ádebiyattanıwdau sabaqlar. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 2012. 19-21-betler.

jasap turğan zamanda turmıs tárizi ózgelerge úlgi bolarlıqtay insan joq, keleshekte de bolıwı múmkin emes, dep isendirdi olar. hám ádebiy shıǵarma qaharmanlarınıń barlıǵın álleqashanlar jasap ótken ótmish aristokratılarınan tańlap aldı. Angliyalı jazıwshı Goldsmittiń «Vekfildli áwliye» romanınıń qaharmanı pastor Primroz sentimental, shayırlar Djord Bayronnıń «Chayld Garoldtıń basınan keshirgenleri» hám Persi Shellidiń «Malika Mab», nemec jazıwshısı F. Gelderlinniń «Giperion» romanınıń qaharmanı romantikalıq obrazlar. Francuz jazıwshısı Emil Zolyanıń «Rugonlar – Makkarlar» roman epopeyasınıń baslı qaharmanları jeńiltek qız Adelaida Fuk hám kontrabandist, máskúnem Makkar naturalistlik obrazlar. Bul roman epopeyada, tiykarınan buzıqlıq baylanıslardan tuwılǵan áwladlardıń turmısı súwretlenedi. Adebiyatta realistik obrazlardıń payda bolıwı romantikalıq obrazlar jaratıwǵa ózin qarsı qoyǵan francuz jazıwshısı J. Shanfleriden (negizgi ismi-sháriypi Jyul Yusson, 1821-1889-jıllarda jasaǵan) baslanadı.

Teoriyalıq bilimi qalıplespegen ápiwayı oqıwshı obraz degende tek adam obrazı tuwralı túsiniq penen ǵana shekleniwı tábiyiy. Al, máselege tereńirek jantasatuǵın bolsaq, biz bilgen álem sanap shegine jetiw emes muǵdarda bay ekenligindey – obrazlar dúnyası da sheksiz. Tilekke qarsı, biz tek ózimiz bilgen kórkem ádebiyatlardaǵı obrazlardı úyreniw menen ǵana shegaralanamız. Obrazlar zatlıq qásiyetleri hám mánileri boyınsha da túrlishe bolıp keliwi múmkin. Solardıń biri – **detal** (*detail* – bólekshe, mayda bólek) **obrazlar**. Obrazdıń bul túrin geypara ilimpazlar kórkem detal dep te túsindiredi. Detal obraz kórkem shıǵarmanıń ishinde kútá anıq kózge taslanıp turǵan mayda dāneshege usaydı. Biraq ol sol shıǵarmanıń tiykarǵı mazmunlarınıń birin ózinde jámleydi. T.Qayıpbegenovtıń «Suwıq tamshı» povestinde Kamaldıń basına monshada bir suwıq tamshı tamadı. Bul «suwıq tamshı» onıń turmısındaǵı eń unamsız waqıyanıń obrazı. «Suwıq tamshı» – detal obraz. Ásirese, detal obrazlar poeziyalıq shıǵarmalarda jiyi qollanıladı. I. Yusupovtıń «Jas ashıqqa» (*V. Z. ge*) dep atalǵan qosıǵında detal obraz wazıypaların «bir júz otızınshı sonet» hám «eliwinshı sonet»ler atqarǵan:

Bir jüz otızınshı sonetti ákel!
Shekspirdiń árwaǵına sırlasıp,
Cıǵan hayalındaǵı saǵan pal ashıp,
Aytayın kewlińde ne dárt bar eken:

Bárekalla! Nazlı qádemler basıp,
Yarıń baǵ seyline kelejaq eken.
Zulpınıń juparı zeynińdi ashıp,
Ele uzaq lázzet berejaq eken.

Jüz otızınshı sonet tursın dúr shashıp,
Uzaq gúl máwsimín tileymen sizge.
Meniń halatımdı keshir, jas ashıq.
Eliwinshi sonet mas keler bizge:

Sharshaǵan at shappas bawırın jazıp,
Men barar esikler qalǵan qulazıp...

Shayırdıń sonet formasında dóretilgen bul shıǵarmasınıń tiykargı personajları – lirikalıq qaharman hám lirikalıq obyekt. Uıı lirikalıq eki personajdıń obrazlarınıń kórkemligin jáne de ulǵaytıp súwretlew ushın avtor detal obrazlardı tańlaydı. Lirikalıq qaharman ushın «bir jüz otızınshı sonet» hám «eliwinshi sonet»ler úlken áhmiyetke iye, yaǵnıy Shekspirdiń sáneleri ayrıqsha atap ótilgen sonetlerinde lirikalıq subyektin ótken turısına, táǵdirine tiyisli bolǵan qandaydur mazmun bóleksheleri bar ekenligin ańlaymız. Detal obrazlar oqıwshı qalbinde sırtı tolǵanıslar sezimin oyatadı.

Ádebiyattıń epikalıq túrinde kóplep ushırasatuǵın obrazlardıń biri – peyzaj (tábiyat) obrazları. Gúrriń, povest yaqı romanlarda tábiyat obrazları sáwlelendirilgende, kóbinshe báhár, jaz, gúz hám qıs máwsimleri yamasa olardıń belgili bir máwritleri súwretleniw obyektine aynaladı, sol shıǵarmanıń tutaslıǵın támiyinleytuǵın kishigirim ózine tán obraz jaratıladı. Á. Alajanov «Mashqala» povestindegi bas qaharman Zarımbet ǵarrınıń ishki dúnyasındaǵı

keshirmelerdi tolıǵıraq ashıp beriw ushın jazǵı tún obrazın sáwlelendiredi:

«Túnlerde qadalarda shubatılǵan júzim shaqaları menen onıń mayda japıraqları arasındaǵı girttay sańlaqlardan aspannıń bir sheti aǵarıp kórinip tursa, al kók tolı juldızlar monshaqtay móltildesip kóz toydıradı... Ásirese, tań atardaǵı qulaqqa urǵan tanaday jim-jırtlıq, taza hawa, aǵarıp kiyatırǵan kók jıyek, áytewir sonıńday bir jandı qıtıqlaǵan gózzallıq... ózinshe bir sıyqırlı jáne sonıńday bir ájayıp álem edi». Bul – jazdaǵı tünniń prozadaǵı kórkem súwreti, obrazı. Povesttegi jáne bir orında Zarımbettiń hal-jaqdayın anıǵıraq táriyplep beriw ushın gúz kelbetin obrazlı súwretleydi. Tábiyat obrazın súwretlew Zarımbettiń obrazın sáwlelendiriw menen parallel alıp barıladı. Kórkem dóretiwshiliktegi bunday usıllardı paydalanıw qaharman karakterin jasawda jazıwshıǵa kútá qol keledi.

Jazıwshınıń intellektual kórkem qıyalı, ózgerge uqsamaǵan dóretiwshilik usılı arqalı jasalatıwın obrazlar bar. Bunday kórkem obrazlardı jaratıw talant iyesi dóretiwshiliginiń originallıǵın, qaytalanbaytuǵınlıǵın bildiredi. F. Dostoevskiyniń «Jınayat hám jaza» romanındaǵı Raskolnikov, «Delbe» romanındaǵı knyaz Mishkin individual obrazlardan esaplanadı. Jazıwshı jasaǵan Rossiya imperiyasında sol zamanlarda Raskolnikovke uqsaǵan adamlar jawız qaraqshılar, knyaz Mishkin sıyaqlı insanlar aqlızayıllar dep túsindiriletuǵın edi. Ózgeshe oylap hám ózgeshe pikirleytuǵın, is-háreketi de, turmıs tárizi de basqasha, kútá azshılıqtı quraytuǵın bunday adamlardıń toparı Rossiya ushın jat minez-qılıqtaǵılar edi. Dostoevskiyniń jazawshılıq talantınıń ullılıǵı sonda, ol Rossiya jámiyetshiliginiń tereń qatlamlarına shekem kirip bara aldı, úyrendi, nátiyjede tákirarlanbas individual obrazlar jarattı. I.Yusupovtıń «Dala ármanları» poemasındaǵı Mariyanı, J. Izbasqanovtıń «Ótemis» poemasındaǵı Ótemisti individual obrazlar qatarına kirgiziwimiz múrakin. Dóretiwshilik barısında jazıwshı yaqı shayırdıń diqqat orayında turatuǵın nárselerdiń biri – táriyplep atırǵan qaharmanın jeke qásiyetleriniń konkret ózgesheliklerin, individual belgilerin kórsetip súwretlew. I. Yusupovtıń «Amira azapları» qosıqlar dúrkininde avtor lirikalıq personajdıń usınday ózgesheliklerin

súwretlewge basli názerin awdaradı. Nátiyjede lirikalıq subyekti hám obyektin konkret hám individual obrazları jasalğan:

Oiar dúrkiresip qara quwlarday,
Sulıw qádem taslar jáyran júriste.
Shıǵar arasınan suwırılıp talday,
Qara trikoli dilbar perishte.
Ónerdin qaysısı bolsa da azap,
Júzinde monshaq ter tamshısı menen,
Qatal maestro olardı uzaq,
Quwadı muzıka qamshısı menen.

Bul oynaqı kózler bowsız waqta.
Meni kórip kúlimlegen pishinde,
Juwırsar edi álle qayaqqa...

Obrazlardın jáne bir túri bar, onda jámiyetlik-tariyxıy ómirdin nızamlılıqları ashıp taslanadı, tap sol dáwirdin hám tap sol ortalıqtın sol waqıttaǵı siyasiy-ekonomikalıq jaǵdayı, úrp-ádeti, turmıstıq kelbeti sáwlelenedi. Obrazdın bul túrinde sol dáwirdin ózine tán xarakterli belgileri óz kórinisin tabadı. Bunda adam obrazı túsiniلمeydi, zaman kórinisin xarakterleytuǵın ulıwmalastırıwshı obraz túsiniledi. Sonlıqtan, ádebiyattanıwda dáwirdin kelbeti súwretleniwshi momentlerdi óz aldına zamandı xarakterlewshi obrazlar dep ataydı. Geypara anıqlama beriwlerde dáwir turmısı súwretlengenlikten turmıs obrazı dep te ataladı. Türkmen xalqının klassik shayırı Maqtınqulının «Tóge basladı» qosıǵınan misal:

Gómúldi deryalar, yıkıldı daglar,
Etimler gózyashın dóke bashladı.

Orramısdan bolan xaramxor begler,
Yurdi bir yanıdan yıka bashladı

Jemagatsız azan bir gurı sesdir,
Niche mollań okan ilmi xebesdir
Kazıların kári chay bile nasdır,

Bir bozuk nishana tuta bashladı.

Dáwirdi xarakterlewshi obrazlar Berdaq poeziyasında da kóplep ushırasadı:

Bul dúnya dúnya bolǵalı,
Patsha ádil bolǵan emes.
Shayırlar qalem alǵalı.
Xatqa tuwrı salǵan emes.

Inaǵıw-bektiń balları,
Bárqulla jetti qolları,
Qıysıq bolsa da jolları,
Hesh waq harıp-talǵan emes.

Maqtımqılı hám Berdaq misalǵa alınǵan qosıqlarında ózleri jasap turǵan zamandı xarakterlewshi obrazlar yaratqan.

Xarakterlewshi obrazǵa uqsas keletuǵın túr – tiplik obraz. Tiplik obraz dep, xarakterlewshi obraz sıyaqlı dáwirge tán ulıwmalıq qásiyetleri emes, al minez-qulqı, ádep-ikramlılıǵı, jámiyette ózin uslap tutıw tárizi, kózqarasları biri-birine jaqın adamlardıń turmısı súwretlense ayıladı. Bunday adamlardıń tipi ózi jasap turǵan zamanǵa tán tariyxıy-mádeniy, sociallıq-jámiyetlik tásir belgilerin ózinde saqlaǵan boladı. Sonıń menen birge ulıwma adamzatqa tán aǵla pazıyletlerge, shın mánisindegi adam bolıp jasaw qádelerine sadıq bolıp qaladı. Dúnya ádebiyattanıwında obrazdıń usınday túrin tiplik obraz dep ataydı. Máselen. «... máńgilik obrazlar Don Kixot, Gamlet usındaylar...»²⁷. Qaraqalpaq ádebiyatında T. Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaq qızı» romanında Jumagúl obrazın tiplik obraz qatarına kirgiziwimiz múmkin.

Bir avtordıń birneshe shıǵarmasında bir obraz qaytalanıp súwretleniwi múmkin. Obrazdıń bunday qaytalanıp súwretleniwi birneshe avtordıń yamasa birneshe ádebiy agımnıń shıǵarmalarında da ushırasıwı múmkin, yaǵnıy bir kórkemlik

²⁷ Литературный энциклопедический словарь. Москва. «Советская энциклопедия», 1987. стр.254.

element bimeshe shıǵarmaǵa motiv boladı. Obrazdıń bunday túri «**motiv obraz**» dep ataladı. Blok lirikasına úrgin hám samal, Pasternak poeziyasına jawın hám baǵ obraz-motivleri tán. I. Yusupov poeziyasında poshsha torǵay, búlbil, B.Qayıpnazarov shıǵarmalarında gül, J.Izbasqanov qosıqlarında gúz, altın gúz obraz motivi ónimli qolanıladı.

Obraz toposlar ózinde qanday da bir milletniń yaki dáwiridin kórkem sanasın sáwlelendiredi. «Topos» termininiń qaraqalpaqsha mánisi – ulıwmalıq jer, ulıwma mákan. **Obraz topos** belgiti bir millet yaki dáwiridin ádebiyatına tán. Biz jasap turǵan dúnyanı jazıwshı hám shayırlar óz shıǵarmanlarında qaharmanlar tilinen «jalǵanshı dúnya», «aldamshı dúnya» dep oǵan baha beriwleri – obraz topos. Qaraqalpaq ádebiyatında «Qızıl qum», «keńislik», «sahra – shól», «Ámiw jaǵaları», «Aral», «torańıl», «jıńǵıl», «seksewil» hám basqa da obraz toposlardıń súwretleniwı bizler jasap turǵan geografıyalıq keńisliktiń ózine tán kórinisin ayqınlastıradı.

Ulıwma dúnya ádebiyatınıń obrazlar dúnyası kútá bay. Tıekke qarsı Oraylıq Aziya xalıqları ádebiyattanıwı materiallıq dúnya obrazların úyreniw shegeralarınan ele shıǵa almay atırǵanday seziledi. Materiallıq álemnen tısqarında, yaki onıń tereń ishkerisinde biziń kózimizge konkret kórinbeytuǵın, al kewil menen ǵana ańlaw múmkin bolǵan ruwxıy álem hám sol sheksizliktiń kóz benen kóriw múmkin emes obrazları bar. Solardıń biri hám eń ullısı Quday obrazı. Táńrini hesh kim kórmegen, kórmedi, kóre almaydı da. Biraq, ańlaydı. Allanıń súwreti qanday ekenligin biz kóz aldımızǵa keltire almaymız. Biz tek qálbimiz benen ańlaytuǵın obrazlar bar. Bunday qásiyetegi obrazlardı ádebiyat teoriyasına tiyisli bazıbir miynetlerde predmetlik emes (zatlıq emes) obrazlar esabınan xarakterlik hám sharayatlıq obrazlar dep ataydı hám: «... xarakter hám sharayat obrazlarınıń ózara qatnaslarınan pútın halındaǵı táǵdir hám dúnya obrazları qalıplesedi»²⁸ degen sheshimge keledi. Kórkem ádebiyatta Quday hám táǵdir obrazları menen bir qatarda ómir hám ájel obrazı, insap hám nápsi obrazı, jaqsılıq ham jamanlıq

²⁸ Литературный энциклопедический словарь. Москва. «Советская энциклопедия», 1987, стр.253

obrazı. mehir-miriwbet hám zulım obrazı, shadlıq hám qayǵı obrazı hám taǵı basqa da predımetlik emes tolıp atırǵan abstrakt obrazlar ushırasadı. XIX ásirdiń sońı XX ásirdiń basında dúnya mádeniyatında úlken burılıslar baslandı. Evropa hám Amerikada, olar menen bir qatarda Rossiyada kórkem óner maydanında modernizmiń bir jónelisi bolǵan abstrakcionizm dúnyaǵa keldi. Olar real dúnyadaǵı waqıyalardı emes, al jeke insanniń ishki sezimler dúnyasındaǵı tolǵanısların súwretlewdi baslı maqset etip qoydı. Iskusstvodaǵı bul qubılıs Evropa hám Amerika xalıqlarında tákirarlanbas qádiriyaatlar tárizinde kútip alındı. gúlleniw shıńlarına órledi. Lekin, Rossiyadaǵı oktyabr awdarıspaǵı hám kommunistlik ideologiyaniń diktatorlıq siyasatı iskusstvodaǵı bul progress qubılıstı realizmiń, anıǵıraǵı socialistlik realizmiń dushpanı sıpatında biykarladı hám quwǵınǵa ushirattı. Quwǵınǵa ushıraǵanlar Oraylıq Aziyanıń alıs úlkelerine kelip óz ómirlerin hám dóretpeleriniń bazı birewlerin saqlap qala aldı. Házirgi waqıtta Savickiy atındaǵı Respublikalıq iskusstvo muzeyindegi abstrakcionizm wákilleriniń dóretpelerin pútkil dúnya xalıqları kelip tamashalamaqta hám olardıń sheberlik sırların úyrenbekte. Kórkem ónerdiń bir túri bolǵan kórkem ádebiyattıń da obrazlar galareyası kúta bay hám sheksiz.

Qadaǵulaw ushın sorawlar

- 1. Obraz, kórkem obraz hám obrazlılıq tuwralı?*
- 1. Ádebiy obrazlardıń túrleri haqqında aytıp berseńiz?*
- 2. Obrazlardıń zatlıq qásiyetleri hám mánileri boyınsha bóliniwin túsindirseniz?*
- 3. Detal obrazlar, peyzaj obrazlar, portret obrazlar haqqında?*
- 4. Xarakterler obrazı, táǵdir obrazı, turmıs obrazı?*
- 5. Individual obrazlar, tiplik obrazlar, motiv obrazlar, topos obrazlar h.t.b.?*

§2.3. Jazıwshı dúnyatanımı hám kórkem shıǵarma

Joba

1. *Jazıwshı dúnyatanımı tuwralı túsiniń.*

2. *Kórkem shıǵarma dóretiwde jazıwshı dúnyatanımınıń jetekshilik áhmiyeti.*

3. *Kórkem shıǵarmanıń sátli dóretiliwinde jazıwshı kózqarasınıń keńligi, dúnyatanımınıń baylıǵı, turmıshlıq tájiriyhesiniń mollığı, estetikalıq talǵamınıń joqarılıǵı.*

4. *Jazıwshınıń dúnyatanımı ol jaratqan obrazlarda, ortaǵa taslaǵan problemalarda, sáwlelendirgen ideyalarda anıq kórinip turatuǵınlığı.*

5. *Zeyinlilik, uqıplılıq, talantlılıq, geniylik hám kórkem shıǵarma.*

Gúrriń, povest yaki romandı jazıwǵa jazıwshını ne iytermeleydi? Qosıq jazatuǵın adamlar kópshilikti quraydı, biraq jámiyetshilik nelikten olardıń barlıǵın shayıp sıpatında moyınlamaydı? Adamzat jámiyetine iskusstvonıń ne zárúrligi bar? Kórkem shıǵarma ne ushın jazıladı? degenge uqsaǵan tolıp atırǵan sorawlarǵa qısqa hám anıq, tolıq juwap beriw qıyın nársese. Usınday sanmıń sawallar qursawında oy juwırtıp otırǵan A. S. Pushkin: «Hárqanday talantlını túsiniw qıyın. Músinshi taw kayrerindegi mramorda jasırınıp jatırǵan Yupiterdi (rim miflerindegi Quday) qalayınsha kóre aladı hám tastıń qabıǵın balǵa menen qashawdıń járdeminde qırshıp, qalay onı jaqtı dúnyaǵa shıǵaradı? Shayırdıń basındaǵı pikir, tórt uyqas penen bir qıylı ırǵaqlar qalayınsha teń ólshemge túsken halında dóretiledi? – Usı tásirleniw tezligin, ózindegi ilhamdı hám ózgeniń jan dúnyasındaǵı árman arasındaǵı tıǵız baylanıstı improvizatordıń ózinen basqa hesh kim túsiniwi múmkin emes...»²⁹, dep jazǵan edi. Pushkin bul pikiri arqalı ózi menen zamanlas jasaǵan Rossiyalı ádebiyatshı-estetiklerdi kórkem óner tarawındaǵı talantlı tulǵalardıń shıǵarmaların ele de tereńirek ańlawları ushın

²⁹ Пушкин А. С. Полное собрание сочинений. В 10-ти т., т. 6, стр. 380-381.

qorshağan dúnýa tuwralı kórkem sóz iyeleriniń kózqarasların úyreniwge shaqıradı. Dúnýatanım degenniń ózi – jeke bir insanniń, yamasa qanday da bir dáwir adamlarınıń ya bolmasa qanday da bir sociallıq topardıń. áwladtıń yaqi diniy topardıń qorshağan ortalıqqa, dúnýaǵa bolǵan kózqaraslarını, isenimleriniń jıyındısı³⁰.

Kórkem iskusstvodaǵı dóretiwshiliktiń barlıǵı da sırlı process. Hár bir kitapqumar oqıwshı sıpatında bir shıǵarmanı oqıǵanda ózinshe pikir juwırtadı, aqıl tárezisine salıp talqılaydı, óziniń qalıplesken dúnýatanımınan kelip shıqqan jaǵdayda oǵan ózinshe túsiniq beredi. Biraq, oqıwshı bir nárseni esten shıǵarıwı da múmkin, eger ol jazıwshı shıǵarmasını talqılaw barsında jazıwshınıń kózqarasların bir shette qaldırsa, úlken ǵabırısıwǵa jol qoyǵan boladı. Kitapqumar oqıp atırǵan shıǵarma avtorınıń dúnýatanımınıń qanday ekenligin túsiney turıp, atap ayqanda, ne ushin turmıstıń tap sol qubılısına qızıqqanlıǵın, nelikten sonı ǵana súwretlegenin, nelikten shıǵarma qaharmanları arasındaǵı tek ǵana sol baylanıslardı súwretlegenin ańlap jetiwi qıyın keshedi. Bulardıń barlıǵın oqıwshı jazıwshınıń dúnýatanımın biliw arqalı ǵana túsiniwge jetisiwi múmkin. Hárqanday kórkem shıǵarmanı kelip shıǵıw tariyxı tábiyattaǵı hám jámiyettegi qubılıslarǵa bolǵan kórkem sóz ustasınıń kózqarasınan baslanadı. Qálegen bir shıǵarmanı hár tárepleme tereń úyreniw ushin jazıwshınıń dúnýatanımın qalıst niyet penen hár tárepleme úyreniw shıǵarmanı bahalawda durıs baǵdar beriwı múmkin. Bulay dewimizdiń máńisi, ótken keńes húkimdarlıǵı dáwiri ádebiyattanıwında dúnýa xalıqları hám milletleriniń ullı jazıwshılarınıń shıǵarmaların bahalawlarda olardıń kózqaraslarınan klasslıq gúres ideyaların izlew hám klasslıq máplerge ǵárezli etip qoyıw tendenciyası ústemlik etti. Hátteki belgili ádebiyatshılardıń da geyparaları «Barlıq ǵáp jazıwshınıń qaysı klassqa tárepdar ekeninde hám klasslıq jámiyettiń turmısında sol tariyxıy jaǵdayda qanday (progressiv yaqi reakciyashıl) rol oynap atırǵanında Óz zamanınıń eń aldınǵı klassınıń dúnýatanımın sáwlelendirgen:

³⁰ Николас Аберкромби, Стивен Хилл, Брайан С. Тернер: Социологический словарь. Москва. «Экономика», 2000, стр. 171.

jazıwshı ǵana jámiyetlik ómirde úlken rol óynay alatuǵın shıǵarmalar jarata aladı» degen isenimde boldı. Olardıń pikirinshe, óz dáwirinde progressiv rol oynawǵa uqıplı klass bárqulla eń talantlı hám júreǵi taza jazıwshılardıǵa tásin tiygizedi, olardı óz tárepine tartadı... Jazıwshınıń dúnyatanımında anıqsızlıq, ekileniw yaki ekspluatator klasslarǵa (bilip yaki bilmesten) jantasıw payda bolǵanında onıń dóretiwshiligi jámiyetniń rawajlanıwına tosqınlıq boladı» dep jazdı olar. Belgili marksist sınsılardıń biri G. V. Plexanov Gorkiydiń «Táwbe» povestin «qáwipli tayǵaq jol» dep sıǵa aldı hám jazıwshı marksistlik kózqarası jaqsılap ózlestirse ǵana bunday tayǵaq joldan shıǵıp kete aladı³¹, dep «jol-jorıq» kórsetti. Marksistlik kózqaras teoretikleri, hátteki, ullı jazıwshı F. Dostoevskiydiń «Shaytanlar» romanın Rossiyadaǵı revolyuciyalıq háreketlerge zıyanın tiygizedi dep sıǵa aldı. Rossiyanıń jáne bir ullı sóz sheberi bolǵan L. Tolstoydıń birqatar shıǵarmaların patriarxal, ápiwayı diyxan kózqarasınan turıp jazılǵan shıǵarmalar, dep bahaladı. Elimizde ǵárezsizliktiń ornawı nátiyjesinde kórkem sóz sheberleri dóretpelerin siyasiy ideologiyǵa baǵınıshlı etip qoyıw illetlerine shek qoyıldı.

Jazıwshı dúnyatanımınıń qalıplesiwin júzege asırıwshı jámiyetlik-ádebiy hám tábiyiy ortalıq, tálim-tárbiyanıń hárqıylı túrleri, diniy hám dúnyawiy filosofiya, estetikalıq tálim, sociallıq-mádeniy hám tariyxıy-siyasiy sharayat qusaǵan basqa da obyektiv hám subyektiv faktorlar bar. XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń janlıq qásiyetlerin hám rawajlanıw tariyxın arnawlı izertlegen ilimpaz Q. Járımbetovtıń Xorezm regionındaǵı ádebiy ortalıqtıń sol dáwir shayırları dóretiwshiligine tiygizgen tásirini tuwralı pikirleri úlken áhmiyetke iye. «XIX ásirde Xiywa xanlıǵında xár qıylı aǵımlarǵa, tendenciylarǵa iye bolǵan ádebiy ortalıq qalıplesesti. Bir jaǵınan Xiywa xanlarınınıń mápleri, dáwleti menen sháwketin asıra maqtap jırlaytuǵın, ulıwma xalıqlıq turmıstan hám talaplardan uzaqta turatuǵın saray shayırları qalıplesti. Ekinshi jaǵınan ulıwma xalıqlıq hám gumanistlik ideyalardı, kózqaraslardı

³¹ Плеханов Г. В. Искусство и литература. ОГИЗ. ГИХЛ. 1948. стр. 214.

jirlytuǵın progressiv shayırlar toparı xızmet etti... XIX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatının klassikleri Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq shayırlardıń tuwılıwı hám qalıplesiwı usı tariyxıy sharayatlardıń jemisi edi. Bul shayırlar óz shıǵarmalarınıń ideyalıq ruwxı boyınsha ulıwma Xorezm ádebiy ortalıǵı menen, sonıń ishinde progressiv shayırlar bolǵan Munis, Agahiy, Kamil Xorezmiy menen tıǵız baylanista boldı. Olardıń dóretywshiligine joqarı Xiywa mádeniyatı ham ádebiy ortalıǵı kúshli tásir jasadı... Ulıwma Xorezm ádebiy ortalıǵınıń qalıplesiwinde ullı shayır hám oy-pikir iyesi Maqtımqulı poeziyasınıń ornı hám áhmiyeti óz aldına boldı»³². Berdaq «Izler edim» qosıǵında Maqtımqulı poeziyasınıń óz dóretywshiligine, dúnyatanımına tásiri tuwralı poetikalıq baha beredi:

Maqtımqulıń oqıǵanda,
Aytar edim hár zamanda,
Kemis bar ma begler anda,
Sózın tawap qılar edim.

Mısal keltirilip otırǵan bul shıǵarmada islám dininiń muqaddes orayı Kaaba qalası, qaraqalpaq xalıq dastanlarınıń qaharmanları Edige hám Alpamıs, diniy pánler «Shar kitap», Shıǵıstıń ullı shayırları Nawayı, Fizuliy, Ferdawsiy, ilim hám bilim máskanları Sham, Daǵstan, Hindistan, Buxara, Úrgenish, áyyemgi grek filosofları Arastu, Aflatun h.t.b. ayırıqsha maǵana júklenip tilge alınadı. «Izler edim» qosıǵında shayır tárepine: poetikalıq itibarǵa alınǵan hár bir obyekt Berdaq dúnyatanımınıń qalıplesiwinde úlken rol oynǵan.

Kórkem shıǵarmalardıń qaysı túri bolsa da, olarda jazıwshı kózqarasınıń jetekshilik ornı ayırıqsha boladı. Óziniń jeke dúnyatanımına iye jazıwshılar ǵana óz shıǵarmalarında insan obrazın jasawda joqarı kórkemlik jetiskenliklerge erise aladı. Bunday shıǵarmalarda jazıwshınıń jámiyetshilikte tutqan poziciyası anıq kórinip turadı, olarda tek jeke óziniń emes, a!

³² Жәрімбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық кәсіпәтлери хәм раўажлануы тарийхы. Ноқис, «Жилим», 2004. 37-39-бетлер

ulıwma adamzatqa tǎn bolǵan tereń sezim hám tuyǵıları, ulti árman-maqsetleri súwretlengen boladı. óz átirapında, óziniń jeke turmısında bolıp atırǵan waqıyalarǵa kózqarası óz sáwleleniw tapqan boladı. Buǵan misal ushın Berdaqtıń «Shejire» dástanındaǵı qatarlardı keltirip ótiwimiz múmkin:

Neshege dúnya mal berdi,
Neshege ilim hal berdi.
Mańa takallum til berdi,
Quda nesip qılǵan eken.

Shayır poeziyasın úyreniw barısında onıń dúnyatanımında diniy filosofiya jetekshilik etetuǵınlıǵın ańlaymız. Berdaqtıń kózqarası boyınsha, insannıń mal-dúnyalı yaqı kambaǵal bolıwı, bilimli yamasa sawatsız nadan bolıwı qudaylıq is. Shayır ózindegi diniy biliminiń tereń emesligin sır saqlamastan ayrıqsha atap ótedi:

Biyǵayrat bir baqıl boldım.
Ilimi yoq namaqul boldım.
Haq hámridin ǵapıl boldım,
Ómirim biykar ótken eken.

BerdAQ shayırlıq ónerdi quday bergen nesibe (Mańa takallum til berdi, Quda nesip qılǵan eken), dep shúkirshilik qıladı.

Zamanlar ótken sayın, rawajlanıwlar alǵa ilgerilegen sayın ulıwma adamzat sanasınıń da joqarı basqışlarǵa kóteriliw processı ózine tǎn qubılıslar menen iske asadı. Alıs ásirlerge tereńlemey-aq, ótken júz jıllıqqa názer salar bolsaq, XX ásirdeń 17-jıllarındaǵı jaslar menen XXI ásir jaslarınıń dúnyatanımları arasında ayırmashılıqlar kútá sezilerli dárejede kóp ekenligin biliwge boladı. Ózbekistan Qaharmanı, Ózbekistan xalıq shayırı A. Aripov jas qálemkeshlerge ustazlıq másláhátleriniń birinde materiallıq álem menen ruwxıy álemnıń dúnyatanımdı qalıplestiriwdegi áhmiyetine tómendegishe túsiniq beredi: «Jas shayır ilham menen, turmıs penen shıntlap betpe-bet keler eken.

endi onı balalıqtıń taza, girbińsiz, tınısh, erke tuyǵıları emes, al anaǵurım saldamlı dúnya orap aladı. Xosh, sol saldamlı dúnya nelerden ibarat? Birinshiden, jáne sol materiallıq dúnya (juldızlar, dáryalar, terekler hám basqalar). Ekinshiden, ruwxıy dúnya (minez-qulq máseleleri, ana, jer, Watan, mángilik, ólim hám basqalar) hám olardıń hámмесin belgili bir tártipke salıp, anıq estetikalıq kózqarasqa baylaytuǵın waqıt túsinigi. Bulardıń hár biri shayırdan ózine tán bahasını kútedi... Salmaqlı pikir, haqıyqıy emociya, shınlıq, joqarı sheberlik – áne solar shayırdıń bunnan keyingi bahasını belgilep beredi... Bárqulla bayıp baratıǵın bilim mudam ósip, joqarılaytuǵın talǵam hám nátiyje, tuımsız miynet bolmasa, dóretiwshi zaman menen teń júre almay, jáne aqsap qaladı, ol kóp barsa awılınıń ǵana «qoraz»ına aylanadı... Shayır ushın bilim, ótmish hám dáwir ideologiyasınıń bárshe qırlanınan, ásirese, filosofiyadan tereń xabarlı bolıwın talap etedi... Jáhán ádebiyatı, ullı tulǵalar dóretiwshiligin qanshelli tereń hám tinbay úyrene baslasań, ózińdi sonshelli ǵarıbirek, jarlıraq esaplay baslaysań. Qamgelledegi tómen qıyallar tarqala baslaydı, ózińde sheksiz umtiliw tuyǵısın seze baslaysań. Dóretiwshi ushın bolsa eń kereklisi áne usılar»³³. Shayırdıń jazıwshı dúnyatanımın rawajlandırıw tuwralı bul pikirleri tek jas qálemkeshlerdiń ǵana emes, al dóretiwshiler qáwiminiń barlıǵına da juwapkershilikti wazıypalardı júkleydi. Tuımsız úyreniwlersiz hám miynet etiwlersiz jazıwshı kózqarasları tar sheńberde tuyıqlanıp, tubalap qaladı. Jazıwshı dúnyatanımın hámıyshe ósip rawajlanıwdı, aıǵa ilgerilewdi, hártárepleme keńeyip, tereńlesip, waqıt ótken sayın tolısıp barıwdı talap etetuǵın kategoriya. Sebebi, bizdi qorshaǵan dúnya biziń kóz aldımızda ózgerip baratır. Bul dúnyada jasap atırǵan hár bir jeke insannıń ózi de usı ózgerisler processinde basqasha bir ruwxıy, mádeniy belgilerge, sıpatlarǵa iye bolmaqta. Ózgeriwlerdiń sapası ǵana emes, kelbeti de basqasha túrge tezlesip dónip atır. Insaniyattı qorshaǵan dúnyanıń bul ózgeriw adamzatqa tiyisli tariyxta birinshi bolıp atırǵan qubılıs emes. Dúnyanıń hárqıylı ozgerisleri usı búgingi kúnimizge shekem

³³ Орнпов А. Танланган асарлар. Тўрт жыллик, гўртинчи жилд. Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 2001, 30-32-бетлер

tinimsiz ráwishte bolıp keldi, búgingi kúni de bolıp atır, erteń hám onıń arǵı qúni de úzliksiz dawam ete beredi. Bul ózgeriw izbeizligi – máńgi dawam etetuǵın nızamlı qubılıslar. Tábiyattaǵı hám jámiyettegi usı máńgi ózgermeli waqıya-hádiyseler, qubılıslar kórkem sóz sheberleri dóretiwshiliginde óziniń poetikalıq mazmun hám formasına iye bolıwın dawam etip atır.

Jazıwshınıń dúnyatanımı ol jaratqan obrazlarda, ortaǵa taslaǵan problemalarda, sáwlelendirgen ideyalarda anıq kórinip turadı. Eger jazıwshı óz dóretpesinde ózin tolgandıran ishki dúnyasındaǵı hádiyselerdi kórsete alsa ǵana oqıwshınıń sezim hám tuyǵıların oyatadı, onı da tolgandıradı. Barlıq shıǵarmalar jazıwshınıń dúnyaǵa bolǵan qatnasın hám oǵan bergen bahasın óz ishine qamtıǵan kózqarası tiykarında dóretiledi. Jazıwshınıń dúnyatanımı – ol óz shıǵarmasında neni bayanlawdı tańlaǵan bolsa, mine usı nársede sáwlelenedi. Jazıwshı qorshaǵan kóp túrii turmıslıq qubılıslardıń hám barlıq kóp túrliliklerdiń ishinen tek ózine kerektilerin ǵana tańlap alıwı múmkin. Bizdi qorshaǵan álemde adam turmısına tiyisli bolǵan waqıyalardıń muǵdarın sanap tawısw múmkin emes, yaǵnıy olardıń shegi joq. Talantlı sóz ustası turmıslıq waqıyalardıń ishinen basqalarına salıstırǵanda ádewir qızıǵıraǵın, ádewir áhmiyetlisin, mazmunı tereńirek qubılıslardı óz dóretpesine tiykar etip aladı. Francuz klassik jazıwshısı Gi de Mopassan bılay dep jazǵan edi: «Hámmesin bayan etiw múmkin emes. Eger onday bolǵan jaǵdayda kerektsiz hám esap sansız epizodlardan hár kúni sapası joq bir tom dóretiliwi múmkin»³⁴. Usıǵan uqsas pikirdi Fedor Dostoevskiy de bildiredi: «Meyli, ol júdá bir jarqın bolmay-aq qoysın, haqıyqıy turmıstaǵı ápiwayı bir faktti alıp kórińiz, tek siz ǵana hámme nárseni kóre alatuǵın bolsańız da, bári bir, barlıq qubılıslardı kórip shıǵıwıńız, onıń sońına da, basına da jetiw múmkin emes»³⁵. Adamlar turmısındaǵı sheksiz hádiyseler ishinen eń kerektilerin tanlap alıw ushın jazıwshıdan joqarı estetikalıq talǵam, bilim,

³⁴ Ги де Мопассан. Предисловие к роману «Пьер и Жан». Литературные манифесты французских реалистов. 1935. стр. 153

³⁵ Достоевский Ф. Дневник писателя. Собрание произведений т. XI, 1927. стр. 423.

turmıslıq tájiriye, úzliksiz miynet, aǵla dárejedegi adamgershilikli pazıyet, ruwxıy tásirshelik hám poetikalıq juwmaq shıǵarıw qábileti talap etiledi. Bulardıń barlıǵı sóz ustasınıń dúnyaǵa kózqarasınıń qanday ekenligi menen baylanıslı boladı.

Jazıwshı dúnyatanımınıń qalıplesiwinde, rawajlanıwında, onıń túsiniyeleriniń tereńlesiwinde áhmiyetli rol atqaratuǵın faktorlar oǵada kóp. Jazıwshınıń jazıwshı bolıp qalıplesiw basqıshları onıń tutas ómiri hám táǵdiri menen tikkeley baylanıslı boladı. Insan balası óz anasınıń qursaǵınan usı jaqtı dúnyaǵa shıqqan küninen *baslap-aq onda átirapındaǵılar hám ózi haqqındaǵı eń dáslepki seziniwleri, biliwleri hám eń dáslepki túsiniyeleri qalıplese baslaydı. Onıń úydegi tárbiyası, mektepte alǵan tálimi, qońsı-qobadan kórip bilgenleri, aǵayın-tuwısqan, jat adamlar, tábiyat hám jámiyet, oqıǵan kitaplarınıń qaharmanları, hárqıylı informaciyalar aǵımı, siyasat, ekonomika, mádeniyat hám ádebiyat, turmısta ushırasatuǵın hárqıylı tiptegi adamlar toparı bolajaq jazıwshınıń dúnyatanımınıń qalıplesiwine úlken tásirin ótkeredi, bekkemlep, rawajlandırıp bara beredi. Rus ádebiyatshısı L. I. Timofeev hárqanday talantlı jazıwshınıń shıǵarmasın onıń kózqarasınan keń nárese dep bahalaydı: «...jazıwshı dóretywshiliginiń tiykarında onıń jámiyet hám tábiyatqa bolǵan kózqaraslarınıń sisteması jatırǵan bolsa da, usı kózqaraslardan onıń dóretpesi keń nárese»³⁶. Sonlıqtan da bizden neshe ásirler burın jasaǵan, basqasha dúnyatanımındaǵı jazıwshınıń yaki shayırdıń shıǵarması, eger ol úlken sheberlikke iye bolıp, turmıs haqıyqatlıǵın súwretlewde óz jolına iye bolsa, búgingi kúni de áhmiyetli boladı. Qaraqalpaq klassik shayırı Berdaq shıǵarmalarınıń poetikalıq ózgesheligin ańlawımız ushın shayırdıń dúnyatanım sistemasın úyreniwimizge tawra keledi. Máselen shayırdıń «Aqmaq patsha» dástanınıń eń sońǵı shuwmaǵınıń aldındaǵı shuwmaqqa názer salayıq:*

Bui sóz ilahiyden keldi,

³⁶ Тимофеев Л. И. Основы теории литературы. Москва. «Просвещение», 1966, стр. 79.

Kelip kónlime jám boldı.
Ishim-tısım bári toldı.
Andın soń ayılğan eken³⁷.

Keshegi keñes mámleketi dep atalğan totalitar jámiyetlik dúzim jullarında Berdaqtı dinsiz, ateist qılıp kórsetiwge urınıwshılıqlar bolğanlıǵı málim. Al, eger tariyxıy haqıyqatlıqqa júginer bolsaq, Berdaqtıń suwpı bolğanlıǵı, musulmanshılıq hám onıń parızların qádir tutqanlıǵı tutas poeziyasınan kórinip turıptı. Mısalǵa alınğan qatarlardaǵı Berdaqtıń kórkem pikirini anıqlawımız ushın shayır dúnyatanımınıń bazibir táreplerin túsiniw alıwımız zárúr. Berdaq pútkil dúnya hám ondaǵı qubılıslardıń barlıǵın da Alla jarattı degen túsiniktiń shayıri edi. Shayırdıń ańlawınsha, álemdegi bárshe hádiyseler Qudaydıń hámiri menen boladı. Berdaqqa qaraqalpaq xalqınıń shejiresin dástan formasında jazıp pitkeriwdi insan áwladınan heshkim buyırmaǵan. Bul buyırıq, avtordıń kózqarasınsha – Haq Taalanıń buyrıǵı. Avtordıń kózqarası boyınsha pikir júrgizer bolsaq, Allanıń ózi shayırlıqtı óz bendesine sıylaydı, Párwardıǵar súygen bendeleri shayır boladı. Berdaqtıń poetikalıq kózqarası boyınsha, ilahiyattıń ózi qaraqalpaq xalqınıń tariyxın jaz dep shayırdıń kónlime nurlardı jaylastırǵan (Bul sóz ilahiyden keldi, Kelip kónlime jám boldı). Ájiniyazdıń kózqarası boyınsha da sóz baylıǵınıń iyesi bolıw Qudaydıń buyrıǵı menen bolatuǵın hádiyse (Máña sózdin bashqa Igám. Hesh nemárise berán yoqtı).

Dúnyadaǵı tereń global qubılıslar, álbette, jazıwshı dúnyatanımına tásir jasaydı, óziniń burınǵı pikirlerine jańasha jantasıw zárúrligin payda etedi, kózqaraslarında jańalanıwlardı, keskin burılıslardı júzege asıradı. T. Qayıpbergenovtıń «O dúnyadaǵı atama xatlar», «Qaraqalpaqpan, táwekelshimen», «Qalbimniń qamısı» shıǵarmaları sózimizge misal bolı aladı. XX ásirdeń ayagında hártárepleme kriziske ushıraǵan awqam tarqap, onıń quramındaǵı Respublikalar óz suverenligine iye boldı. Ózbekistan óz gárezsizligine eristi. Kommunizm qurıw tuwralı

³⁷ Бердақ. Таңдамалы шығармалары. Тоқис. «Қарақалпақстан» баспасы, 1987. 305-беті

utopiyalıq niyetler qıyradı. Kommunistlik partiyanıń jeke diktatorlıq húkimdarlıǵı pıt-shıt boldı. Buringı Awqam kólemindegi abıroylı jazıwshı hám shayırlardıń kópshiligi ózleriniń buringı poziciyalarınan shetledi yamasa sol poziciyanı ózleri biykarladı. T. Qayıpbergeov 1990-jılı Ózbekistanda buringı Awqam jazıwshıları arasında birinshilerden bolıp Mekkege sapar shegip haji bolıp qayttı. Sonday-aq. ol Ózbekistan mámleketlik delegaciyası quramında Amerika, Yaponiya, Turkiya, Mongoliya, Vetnam, Vengriya, Hindstanǵa bardı, Nyu-York, Tokio, Stambul, Deli, Moskva sıyaqlı dúnyanın úlken qalalarında Aral teńizi hám onıń átirapında jasawshı xalıqlar, xalqımızdıń keshegi kúni, búgini hám keleshegi tuwralı xalıqaralıq simpoziumlarda shıǵıp sóyledi, dúnyalıq baspasózlerde publicistikalıq materialları járiyalandı. Bul kútá úlken áhmiyetke iye waqıyalardıń barlıǵı da jazıwshı T. Qayıpbergenovtıń dúnyatanımındaǵı progresstıń, jáne de rawajlanıwlardıń sebepshileri boldı. Dúnyadaǵı jańalanıwlardıń lebi I.Yusupov kózqaraslarına da óz tásirin tiygizdi. Shayır dúnyatanımında jańasha kózqaraslardıń dúnyaga kele baslaǵanın avtordıń «Jılıq jılına» (1990) qosıǵı mısál boladı:

Tariyx – ana taza zamanǵa jerip,
Jańasha jasawdıń jolın gózlegen.
Kóz ashılıp, tiller góyaǵa kelip,
Qaradıq dúnyaga jańa kóz benen.

Qarap kórsek qayırılıp izlerge,
Kóp biyhuwda jangá qısım qılıppız.
Gúwlep qol shappatlap qısır sózlerge,
Dáryanı teńizden shólge burıppız.

I. Yusupov poeziyasında bunday qosıqlar kútá jiyi ushırasadı. Ásirese XX ásirdeń 80-jıllarındaǵı «qayta qurıw» álamatları shayıır kózqaraslarına keskin túrde hár tárepleme tásir jasaǵanın ańlawımız múmkin. Shayırdıń shet el saparında bolıwı «Alis Malayziya keshelerinde» dep atalǵan dúrkinniń jazılıwına tiykar boldı. Bul da shayıır dúnyatanımındaǵı ózgerislerdiń nátiyjesi dep

hahalawımız mümkin. Hárqıylı yamasa bir dáwirde, sonday-aq hárqıylı regionlarda ya bolmasa bir elde, bir xalıqta jasap dóretiwshilik etken jazıwshılardıń dúnyatanımları hártúrli bolıwı yaqi olar biri birin biykarlawı da mümkin. Máselen, rus jazıwshısı Tolstoy ingliz dramaturgi Shekspirdiń dóretiwshiliginiń tın alınağan. Tolstoydıń kózqarasları Dostoevskiy menen de saykes kelmegen. Qaraqalpaq ádebiyatshıları ushın Ajiniyaz óz poeziyasında ne ushın ishıqı-muhabbat temasına kóbirek orın ajiratqanlıǵı, al Berdaq dóretiwshiliginde nelikten hayal-qızlarǵa muhabbat temasında jazılǵan bir de bir qosıq ushıraspaytuǵınlıǵı qızıq qubılıs. Bulardıń hámmesi de jazıwshı hám shayırlardıń dúnya tanımların úyreniw nátiyjesinde sheshimin tabatuǵın máseleler.

Shınında da dóretiwshilik – sırlı process. Sol iskusstvo jemislerin dúnyaǵa keltiretuǵın tulǵalar bolǵan jazıwshılar yaqi shayırlardıń ruwxıy álemi de óz aldına úyreniwge turarlıq problemalardan esaplanadı. Birqatar estetik-psixologlardıń pikirinshe, iskusstvodaǵı geniylik – aqıllılıqtıń patologiyalıq (normadan asıp ketiw) forması. İtalyan alımı Ch. Lambrozoniń jazıwınsha, «Teoriya qanshama qatal hám jábirlendiriwshı bolsa da, ol durılıqtı aytadı, geniallıq (asa talantlılıq) penen nevrozdi (oraylıq nerv sistemasındaǵı ózgeshelik) teń-barabar, degen kózqaraslarda tiykar bar»³⁸. Bunday pikirdi A. Shopengauer de tastıyıqlaydı: «Geniallıq aqıllılıq üstem kelgen awqamda az ushırasadı; kerisinshe, genial individiumlar (tulǵalar) kúshli affektlerge (ne qılǵanın bilmeı qalatuǵın qızǵınqanlıq) hám oysız háwesleniwlerge shatılǵanlar boladı»³⁹. Evropalı bul eki teoretiktin pikirlerinen, biz, asa talantlı tulǵa óz dáwirindegi jasap hám jetekshilik etip turǵan hákimiyatqa xızmet etiwshı hárqanday programmalastırılǵan tártip-qaǵıydalarǵa baǵınbaytuǵın, óziniń ruwxıy talapları nelerdi zárúr dep tapsa, solarǵa tiykarlanıp óziniń ishki nızamlılıqların istep shuǵatuǵın hám solarǵa tiykarlanıp dóretiwshilik iskerlik penen shuǵıllanatuǵın adamlar taypasın ańlaymız. Máselen, feodalistik kózqaraslardıń háwijine shuǵıp

³⁸ Lombroso. L'uomo di genio. Romo, 1889, p. 6

³⁹ Шопенгауэр А. Мир как воля и представление. Москва, 1990. т. 1, кн. III, стр. 196.

Xiywa. Qoqan. Buxara xanliqlariniñ «qılıshinan qan tamip turgan» dáwirlerinde Ájiniyaz benen Berdaq óz kózqarasların ashıq járiyalawdan bas tartıadı. Ájiniyaz óz elin kütá úlken jábiriw-japalarğa muptala qılğan patsha tuwralı:

Patshaniñ dáwleti qaytayın dese,
Kózine may pitip elin tanımas. -

dep shayırlıq poziciyasın bildirdi. Al Berdaq bolsa. «ızler edim» qosıǵında:

Bul dúnya dúnya bolǵalı,
Patsha ádil bolǵan emes. -

dep pœetikalıq notanı jáne de bálentirek aldı. Ulıwma adamgershilik normativlerdiñ buzılıwındaǵı tiykarǵı ayıplılar patshalar degen kózqarasta bekkem turgan ol «Aqmaq patsha» dástanın jazdı.

N. V. Gogol, Ch. Lambrozoniñ hám A. Shopengauerdiñ pikirlerinen basqashalaw kózqarasta boldı. Ol iskusstvonniñ ullı wákılleri tuwralı «...iskusstvo degenimiz ruwxtıñ bılamıjırlıǵı emes, ol jan dúnyaniñ simbatlılıǵı hám tártipliligi»⁴⁰, dep ózgeshe pikirde bolǵan. «Normal logika – dóretiwshilik tabıslardıñ tiykarı, qálegen dóretiwshi adamniñ minezindegi psixikalıq teńsalmaqlılıǵı gúman astında qaldırıwǵa bolmaydı»⁴¹, dep óz kózqarasın bildiredi bolgar ilimpazı M. Arnaudov.

Dúnyaǵa belgili kórkem óner ğayratkerleriniñ shıǵarmaların, olardıñ dúnyatanımların hártárepleme tereñ úyrenip shıqqan filosof-estetikler, iskusstvotanıwshılar, ádebiyatshı-teoretikler, psixolog ahımlar kórkem dóretiwshilikke beyim adamlardıñ dárejesin, olardı bahalaytuǵın geypara kriteriyalardı, máseken; zeyinlilikti – uqıplılıǵı – talantlılıǵı – geniylikti anıqlawǵa umtılǵan hám geypara juwmaqlarǵa kelgen. Olardıñ tastıyıqlawınsha, **birinshisi**, insan zeyinli bolıwı mümkün, hárqanday jazılǵan shıǵarmanıñ kórkem mazmunın zeyni añlaydı,

⁴⁰ Гоголь Н. В. Собрание сочинений. В 6 ти томах, т. 6, стр. 382.

⁴¹ Арнаудов М. Психология литературного творчества, Москва, 1970, стр. 49.

magızın shağıp bere aladı, biraq onıń ózinde onday shıǵarma jazıwǵa uqıplılıq joq. Ekinshisi, adam kórkem shıǵarma jazıwǵa uqıplı bolıwı múmkin, máscelen qosıq yaqı gúrriń jazıw texnikasını biledi. lekin onda poetikalıq talant joq, bunday adamlardıń toparı sonında belgili ilimpazlar bolıp tanıwı múmkin. Úshinshisi, individual tulǵada zeyin, uqıp, talant bar, biraq hádden tısqarı emes. Al, geniyde bolsa, usı úsh faktordıń, sapa belgileriniń barlıǵı da hádden tısqarı jámlesken boladı. Talantlılıqtı hám geniylikti kórkem dóretiwsılıktiń en joqarı basqıshındaǵılar dep bahalaw dúnya oyshıları tárepinen durıs, dep esaplanıladı. Amerikalı psixolog D. Gilford joqarı basqıshında turatuǵın jazıwshı yaqı shayırlardıń ayrıqshalıq belgileri sıpatında olardaǵı altı qásiyetti atap ótedi. Birinshisi – oy-sezimlerdiń jıldamlıǵı (shıǵarma jazıw processinde – B. G.), ekinshisi – asociativlik (jámley alıwshılıq), úshinshisi – ekspressivlik (ótkirlik, tásirshenlik, tez tásirleniw), tórtinshisi – obyektlerdiń bir toparınan ekinshı toparına ótip ketiwge eplilik, besinshisi – originallıq (özinshelek) yaqı iykemleskishlik, altınshısı - kórkem mazmundı beriwge qolaylı formalardı dóretiwe uqıplılıq⁴². Talantlı jazıwshılardıń shıǵarmalarınń kórkem mazmun hám formasında usı sóz etilgen altı qásiyettiń nátiyjeleri óz sáwleleniwın tabadı. Joqarı estetikalıq talǵam hám poetikalıq sheberlik penen jazılǵan shıǵarmalardı jazıwshı dúnyatanımı menen baylanıslı úyreniw ádebiyat ilimin jáne de joqara basqıshlarǵa kóteredi, rawajlandıradı.

Qadaǵulaw ushın sorawlar

1. *Jazıwshı hám onıń dúnyatanımı tuwralı aytıp berseńiz?*
2. *Kórkem shıǵarma dóretiwe jazıwshı dúnyatanımınıń jetekshilik áhmiyeti tuwralı?*
3. *Jazıwshı kózqarasımın keńligi?*
4. *Dúnyatanımınıń baylıǵı?*
5. *Turmıslıq tájiriybesiniń mollıǵı?*
6. *Estetikalıq talǵamınıń joqarılıǵı?*

⁴² Бореев Ю. Эстетика. Издательство политической литературы. Москва. 1988. стр. 173.

§2.4. Ádebiy aǵımlar hám jónelister

Joba

1. *Jana estetikalıq ideyalar hám onıń ádebiyatqa tásiri*
2. *Ádebiy aǵımlar, jónelister, metodlar tuwralı túsiniq*
3. *Klassicizmnıń kórkemlik talapları.*
4. *Sentimentalizm tuwralı túsiniq.*
5. *Romantizm aǵımı tuwralı.*
6. *Naturalizm. Turmısta bolǵan waqıyalardıń bártıǵın sol turısına súwretlew tendenciyası.*
7. *Modernizm. Modernizmnıń jónelisteri.*
8. *Ádebiy metod tuwralı. Kritikalıq realizm – turmıstı kórkem sáwlelendiriwdiń bir usılı. Realizm metodi.*

Dúnyanıń ullı jazıwshı hám shayırlarınıń kópshiliginiń dóretiwshiligi ózine tánligi, tákirarlanbas kórkem mazmunı hám forması menen ayırıqshalıqqa iye. Olardıń geyparalarınıń tek ǵana dúnyatanımları emes, al turmıstı súwretlew principleriniń de biri ekinshisine uqsaytuǵın táreplerin kóriwimiz múmkin. Olardıń ózleri jasap turǵan jámiyetke kózqaraslarında (ideyalıq) hám obrazlardı jasaw usıllarında (estetikalıq taǵımlarında) biri birine jaqın keletuǵın tamanların ushırastıramız. Ádebiy processtege bunday qubılıslardı, yaǵnıy jaqınlıqlardı hám ózgesheliklerdi ádebiy aǵımlar, jónelister, metodlar, stiller dep ataw qalıplesken. Dúnyadaǵı úlken tariyxıy-siyasiy hám sociallıq-jámiyetlik ózgerisler, insan turmısınıń barlıq tarawlarındaǵı túpkilikli burılıslar jámiyetshiliktiń aldınǵı aqıl-oy iyeleri sanasında jana estetikalıq ideyaların tuwılıwına negiz jasap beredi, bul álbette óz gezeginde kórkem ónerdiń barlıq túrlerine, sonıń ishinde ádebiyatqa da óz tásirin tiygizedi. Usınday obyektiv hám subyektiv sebeplerge hola, ádebiyat maydanında dúnyanı obrazlı qabıllaw hám súwretlew principleri jaǵınan biri ekinshisine jaqın keletuǵın jazıwshılar payda boladı. Eger olar sanalı túrde birigip, ózleriniń poetikalıq koncepciyaların islep shıqsa, onda bul topar qanday da bir ádebiy aǵımniń yaqı jónelistiń qalıplesiwin júzege asırıwı múmkin. Dóretiwshilik jolları biri ekinshisine uqsas jazıwshılar óz shıǵarmalarındaǵı jaqınlıq táreplerin onshama bile bermewi múmkin. Ádebiy rawajlanıwdıń erte dáwir

basqışlarında olardıń kópshiligi ózleriniń dóretiwshilik joına onshama itibar bermegen. Waqıtıń ótiwi menen, yaǵnıy estetikalıq ilimniń úlken tabıslarǵa erisiwi nátiyjesinde kórkemlik kózqarasları boyınsha biri birine jaqın jazıwshılardıń toparları birlesip, ádebiy aǵımlar payda hola baslaǵan. Biraq olardıń dúnyatanımları bárqulla sáykes bolmaǵan.

Ádebiy aǵım, jónelis, metod, stil terminleriniń anıqlaması hám qollanılıwı búgingi kúni de hárqıylı. «Geyde olar sinonimler sıpatında qollanıladı, bazi bir payıtlarda aǵımlar degenimiz ádebiy mektepler yamasa toparlar, al jónelis degenimiz kórkem metod yaki stil»⁴³, dep túsindiriledi. G. N. Pospelovtıń pikirinshe. «Ádebiy jónelis qaysı bir eldegi yaki dáwirdegi jazıwshılar toparı qandaydur dóretiwshilik programma tiykarında birlesse hám onıń qaǵıydların jetekshilikke alıp ózleriniń shıǵarmaların dóretken gezde payda boladı. Usınday jazıwshılar dóretiwshiligine «ádebiy jónelis» degen termindi qollanǵan maqsetke muwapıq»⁴⁴, dep jazadı ol. Al, tek ideyalıq-kórkemlik ulıwmalıqqa iye jazıwshılar toparınıń dóretiwshiligin ǵana ádebiy aǵım dep atañan maqul⁴⁵, degen juwmaqqa keledi G. N. Pospelov. Ádebiyatshı N. A. Gulyaevtıń ádebiy jónelis tuwralı kózqarası G. N. Pospelovtıń pikirine sáykes keledi. Ol kórkemlik túsinipleri uqsas jazıwshılar toparınıń birlesiwın ádebiy jónelis dep, al belgili bir jaǵdaylarda bir ádebiy jónelistiń ramkasında estetikalıq hám jámiyetlik-siyasiy kózqarasları boyınsha jazıwshılar toparı payda bolsa, onı ádebiy aǵım⁴⁶, dep esaplaydı.

Ádebiy procestiń nızamlılıqları ádebiy aǵımlar hám jónelislerdiń ózara gúreslerinde hám orın almasıwlarında anıq kózge taslanadı. Aǵımlar hám jónelisler, metodlar hám stiller tuwralı kózqaraslar hám túsinipler hárqıylı bolǵanlıqtan bul máselelerge házirgi dáwir kózqarasınan jantasqan maqsetke muwapıq boladı. Rus ádebiyatshıları aǵımdı – *techenie*

⁴³ Литературный энциклопедический словарь. Москва, «Советская энциклопедия», 1987, стр. 232.

⁴⁴ Пospelov Г. Н. Теория литературы. Москва, «Высшая школа», 1978, стр. 134.

⁴⁵ *Солья*, стр. 136.

⁴⁶ Гulyaev Н. А. Теория литературы. Москва, «Высшая школа», стр. 179-180.

(ózbeklerde oqim), jónelisti – napravlenie (ózbeklerde yunalish), dep ataw qáliplesken. Ağım – bárqulla hárekettegi, jańalanıp, tazarıp turatuǵın qubılıs. Bir soraw tuwılıwı múmkin; Ádebiy ağım jónelisten kelip shıǵadı ma, yaki ádebiy jónelis ağımnan kelip shıǵadı ma? Bul sorawdıń juwabın tabıwdı jeńillestiriw ushın dáryanıń aǵısınań tiykar izleymiz. Háreket joq jerde – baǵdar joq. Demek, háreket degenimiz – dáryanıń aǵısı, dep túsínssek, ağım joq jerde jónelistiń de bolıwı múmkin emesligin túsinemiz. Usı logikaǵa negizlene otırıp, aǵımlardan jónelisler kelip shıǵadı, degen juwmaq jasawımız múmkin.

Dúnya ádebiyatınw ilimindegi bazıbir jetekshi ilimpaz-teoretikler ádebiy aǵımlardıń klassicizm, sentimentalizm, romantizm, naturalizm, modernizm dep atalǵan túrleri bar dep tastıyıqlaydı, al geyparaları romantizmdi, realizmdi, kritikalıq realizmdi hám socialistlik realizmdi ádebiy aǵımlar dep te. ádebiy metodlar dep te túsiniwler bergen. Solardıń biri – klassicizm.

XVII úsirdiń basında Franciyada klassicizm ádebiy aǵımı dúnyaǵa keldi hám Batis Evropanıń basqa ellerine de keńnen jayıldı. Bul dáwirde Franciyada úlken siyasiy-jámiiyetlik, mádeniy-tariyxıy waqıyalar payda bolǵan edi. Korol Lyudovik XIV tiń húkimdarlıq etken dáwirinde Franciyada absolyut monarxiya gúlleniw basqıshlarına kóterildi. Biri birine baǵınhay júrgen feodallardıń erki basqarıw huqıqı sheklenbegen bir koroldıń qolına ótiwi «absolyutizm» dep ataladı. Feodallardıń háddinen asqan eziwshilik hám tonawshılıq háreketleri francuz diyxanların hám qala xalqın milliy birlesiw zárúrligine alıp keldi. Feodallıq zorlıq-zombılıqtı jeńip shıǵıw ideyası Franciyada birden-bir mámleketin tikleniwın, yaǵnıy bir absolyut monarxtıń – bir koroldıń húkimdarlıǵın kerek etti. Lyudovik XIV kúta úlken kúsh salıwlar nátiyjesinde hám ayawsız gúresler júrgiziwler juwmaǵında júdá asqınıp ketken feodallardıń dizginin tartıp qoyıwǵa eristi. Bul jıllarda Franciyada mámleketshilik pafosı dáwirdiń negizgi mazmunına aynaldı. Turmıstıń barlıq salalarında qatań tártiplilik turaqlastı. Hár bir adamnan ol kim bolmasın, mámleketlik wazıyanı orınlaw talap etildi. Filosofiyada iskusstvoda, onıń bir túri bolǵan kórkem ádebiyatta jeke adamdaǵı yamasa pütün bir xalıqtaǵı «aqlıǵa muwapıq emes», dep tabılǵan háreketlerdi basıp, jenship taslaw tendenciyası.

hükimdarlıq etti. Franciyadağı joqarğı qatlamdağı adamlar arasında usınday etken jaǵdayda ǵana xalıq arasında sociallıq garmoniya qalıpleseı. degen sana jetekshi boldı.

Klassicism teoryasını islep shıqqan francuz aqıl-oy iyeleri antik (áyyemgi) dáwirdeń jazıwshıları bolǵan Gomerdeń, Esxildeń. Sofoklideń hám basqalardıń shıǵarmalarında ideal gózzallıq, absolyut talǵampazlıq bar dep esapladı. XVII ásirdegi Evropa sóz sheberleri óz dóretiwshiliginde olardı hár tárepleme úlgi tuttı, elikleı hám klassikler dep ataldı. «Klassicism» degen sóz latinsha – *classicus* degen sózden kelip shıqqan: qaraqalpaqsha maǵanası – birinshi dárejeli, úlgili. Bul ádebiy aǵımınń estetikası jazıwshıǵa ápiwayı xalıqtıń tirishiligini, ǵalmaǵallarnı, kúndelikli turmishlıq waqıyalardı súwretlew shárt emes, dep qatań talap qoydı. Geypara ádebiy janlardıń múmkinshiliklerin shegaraladı, til normalarınıń shártlerin islep shıqtı, dóretiwshilik processti tártipke saldı. talant iyeleriniń iskerligin qatań qaǵıydalarǵa baǵındırdı.

Klassicism aǵım teoretikleri jazıwshılardı tómendegidey qatań wazıypalardı júkleı. yaǵnıy olar belgilengen qaǵıydalardan shıqpaı shárt dep wazıypaların belgilep herdı:

1. Bárshe janlardı dóretiw procesinde tek antik (áyyemgi) ádebiyatqa ǵana eliklew;

2. Kórkem shıǵarmalardı tek konkret qaǵıydalarǵa ǵana tiykarlanıp jazıw;

3. Shıǵarma ushın personaj (qaharman) tańlaw qaǵıydasına baǵınıw. Máselen, epos, drama hám tragediyada tek ullı tariyxıy tulǵalardıń, aqsúyeklerdeń obrazların ǵana, al komediyada bolsa tek ápiwayı adamlardıń obrazların dóretiw.

Sol dáwirdegi kórkem óner iyeleri usınday tártip-qaǵıydalarǵa baǵındırıldı, sebebi, klassicism jetekshileriniń talabı boyınsha, iskusstvodağı hár bir háreket mámleket mápine xızmet etiwı shárt edi. Klassicism tragediyası úsh birlikke tiykarlanılatuǵın edi. **Birinshisi;** mákan birliǵi – waqıya-hádiyseler bir jerde boladı, ekinshisi; waqt birliǵi – waqıyalar 24 saat ishinde bolıp ótedi, úshinshisi: háreket birliǵi – pesannıń mazmunında tek bir waqıya ǵana boladı.

Klassicism ádebiy aǵımınıń iri wákili Peer Korneldeń (1606-1684) «Sid» (1637), «Goraciy» (1640), «Cinna yamasa Avgustıń

qayırxomlığı» (1640), «Azap shekken Polievit» (1643) tragediyaları francuz klassikalıq tragediyasının en bálent shoqqıları boldı. «Sid» tragediyasının bas qaharmanları – İspaniyanın milliy qaharmanı Rodrigo hám gózzal Ximena. Kornel bul pesanın mazmunın ispan dramaturgı Gilena de Kastronın «Siddin jaslıgı» pesasınan alğan. Pesada Kornel feodallardıń erkinligine qarsı keledi. Sebebi ol absolyut monarxiyanın tárepdarı boldı. Sonlıqtan bul shıǵarmada mámleket hám watan teması joqarı pafos penen sóz etiledi.

Kornel tragediyalarının qaharmanları «polat júrekli» adamlar tárizinde súwretlenedi. Olarǵa qaygı-uwayım jat nárseler, olar tek mámleketke ǵana xızmet etiwdi en joqarı wazıypamız dep túsingenlikten ózlerindeki tábiyyı adamgershilik sezimlerin de jenship jibere aladı. Korneldin «Goraciy» dep atalǵan tragediyasının bas qaharmanı Goraciy Kuriaciya ústinen jeńiske erisken waqıtta, jeńilgen dushpandı qaygırıp jılap-sıqlaǵan óziniń qarındası Kamıllanı qanjarı menen soyıp taslaydı. Goraciydin ákesi de sonday, yaǵnıy Goraciydin Kamıllanı óltirgenin ol durıs dep esaplaydı. Kamılla mámleketlik siyasatqa qarsı obraz tárizinde súwretlenedi hám onıń óltirilgeni durıs dep esaplanılǵan.

Francuz aqıl-oy iyeleriniń biri Nikola Bualo Depreo (1663-1711) – klassicizminin en abıroylı teoretikleriniń biri edi. Bualo Franciyanın milliy birlesiwı hám rawajlanıwı absolyut monarxiyada degen isenimde boldı. Ol 1674-jılı «Poetikalıq iskusstvo» degen poema jazdı. Kópshilikke belgili bolǵan poema óz ishine tórt dúrkin qosıqlardı qamtıydı. Onıń birinshisinde poeziyanın (ádebıyattın) shártli principi, qosıq qurılıs, kompoziciyası, stili sóz etiledi. Ekinshi dúrkinde poeziya janrları, idilliya, elegiya, oda, sonet, epigramma, satira, rondo, ballada hám madrigalǵa sıpatlama beredi (idilliya – bukolikalıq poeziyanın janrlıq forması; bukolikalıq poeziya – shopan qosıqları, áyyemgi ellin hám rim poeziyası janrı (b.e.sh. III ásir b.e.V ásirler), bayanlaw yaki dialog formasındaǵı shopanlardın tınısh turması súwretlenetuǵın kishigirim qosıq. Rondo – francuzsha sheńber degendi bildiredi, rondo – 15 qatarlı qosıq, uyqas táribi – aabba – abbb – aabbav. Madrigal – eski latin tilinen alınǵan, maǵanası – ana tilindegi qosıq, forması erkin. keyinla ishıqı-muhabbat mazmunında jazıla baslaǵan – B. G.).

Úshinshisi tragediya, komediya hám epikalıq poemağa amalğan. Törtinshisinde shayırlar iyelewi zárúr bolğan ádep-ikramlılıq hám tálim-tárbiya máseleleri sóz etiledi.

Bualo «Poetikalıq iskusstvo» poemasında shayırlardıń hámmesi de qatań shártlerge baǵınıwı tiyis, dep tastıyıqlaydı. Ol epikalıq poemanı hámme janrlardan joqarı qoyadı, tragediyanı ekinshi orınǵa qoyadı. Bualo racionalist bolǵanlıqtan aqıl-oy ayırıqsha sheshiwshi áhmiyetke iye dep esaplaǵan. Onıń pikirinshe, pám menen pikir poeziyanıń tiykarı, haqıyqatlıqtı ashıwǵa tek aqıl-es ǵana uqıph, haqıyqatlıq – sulıwlıqtıń tiykarı. Bualonıń pikirinshe, iskusstvo ózgermeli qásiyetke iye, sonlıqtan ol real ómirден bet burıwı kerek, ol gózzalıq hám garmoniya áleminde ózi menen ózi qalıwı tiyis, ol máńgi sulıwlıqtıń ishinde jasawı zárúr.

Bualo bilimli aristokrattı (aqsóyektı) ǵana iskusstvenıń bilgiri hám pákize talǵamǵa iye adamı, dep esapladı. Ol jeńil (jaydarı) mazmunlı komediyanı – farstı (fars – latin sózi, qaraqalpaqsha mánisi – baslayman, XIV-XVI ásirlerdegi batıs Evropa ellerindegi (ásirese Franciyada) xalıq teatri hám ádebiyatındaǵı túr. Fars qaharmanları qala adamları bolǵan) hám basqa da xalıq dóretiwshiligindegi shıǵarmalardı ayıpladı. «Poetikalıq iskusstvo» sol dáwir jazıwshılarına kúshli tásir jasadı. Bualonıń bul shıǵarması francuz ádebiyatı sol dáwirlerde qaysı baǵdarda rawajlanıwı kerekligin anıqlap berdi. Waqıttıń ótiwi menen dáwirdiń talaplarına juwap bere almaǵanlıqtan klassicizm ádebiyat maydanınan ketip, onıń orınına sentimentalizm keldi.

Franciyadaǵı absolyut monarxiya XVIII ásirdiń basında jámiyettegi jetekshilik rolin joǵaltqan edi. Bul dáwirde dúnyǵa kelip atırǵan jas burjuaziyanıń xalıq penen awqamlasıw processı baslandı. Olar feodallıq dúzimniń qaldıqlarına qarsı gúrestı. Sol zamandaǵı aldınǵı oy-pikir iyelerin aǵartıwshılar⁴⁷, dep ataw qalıplesken. Aǵartıwshılar dáwirinde feodallıq jámiyet kriziske ushıradı, burjuazialıq qatnasıqlar tez pát penen rawajlandı. XVIII ásirdiń ekinshi yarımında Batıs Evropa ellerinde aǵartıwshılıq dáwiriniń ádebıy qubılısı – sentimentalizm aǵımı dúnyǵa keldi.

⁴⁷ Черневич М. Н., Штейн А. Л., Яхонтова М. А. История французской литературы. Издательство «Просвещение», Москва, 1965, стр. 154.

Ádebiyatshılardıń kópshiligi sentimentalizmniń tuwılǵan jeri Angliya degen pikirdi quwatlaydı.

Sentimentalistlerdiń kózqarasınsha, adamnıń aqıl-sanası dúnyanı ózgeriwge uqıplı emes. Sentimentalistler aqıl-oydan sezimdi joqarı qoydı. Olar insannıń ruwxıy dúnyasını úyreniwdi baslı maqsetimiz dep esapladı. «Sentimentalizm» degen sóz francuzsha – *sentiment* – sezim degendi ańlatadı. Sentimentalistler klassicizmniń sheklengen, qatıp qalǵan tematikasınan shıǵıp kete aldı, kórkem dóretiwshilik shegaraların keńeytti, diyxannıń sezim hám tuyǵıların aqsúyek penen teń qoydı, jámiyetshiliktiń sanasında ózin ózi ańlawdı oyattı, insannıń namıs hám hújdanın tárbiyaladı. Sentimentalist jazıwshılardıń geyparalarınń shıǵarmalarında gúressheńlik ruwx sezilse, bazı birewleriniń dóretpelerinde táǵdirge tán beriw, úmitsizlik, isenimsizlik ruwxı ústem boldı. Russo hám onıń pikirlesleri sentimentalizmniń gúressheń tárepinde bolsa, Stern, Goldsmit, Grey hám onıń átirapındaǵı kórkem sóz sheberleri ruwxı túsinińki keypiyattıń jeteginde qálem terbetti. Usınday principial sebeplerine bola bazı bir ádebiyatshılar Goldsmit hám Greydi romantizm aǵım wákilleri sıpatında da tanıdı. Sentimentalistler óz dóretpelerinde jámiyetti qayta qurıw máselelerin ortaǵa qoydı.

Sentimentalizm túsiniǵi asa ketken sezimtalıq penen baylanıslı. Biraq rus sentimentalisti Karamzin «sezińge beriliwshiliktegi» hádden tısqarılıqtı sıǵa aldı. Oı sentimentalizmniń salqın qanlılıǵına da, sentimentalizmniń jılaymanlıǵına da onshama berilmedi. Karamzin talant – tábiyattın sawǵası, dep túsindirdi. Onıń pikirinshe, «Rossiyadaǵı talantlar tosattan payda bolıp hám stıxiyalı rawajlanıp atır..., talantlardıń az bolıw sebepleri tábiyattıń qanday ekenligine baylanıslı emes, al puxaralardıń turmıs sharayatlarınń tómenliginen»⁴⁸.

Karamzinniń estetikalıq kózqarasları Sebasten Merse hám Yakob Lenctiń pikirleri menen sáykes keledi. Merse sentimentalistlerge «Geniy (asa talantlı) óziniń qaǵıydasın ózi jasap aladı», dep shaqırıp tasladı. Lenctiń pikirinshe, geniy qudaydıń obrazı, ol – bárqulla erkin. Lenc «Shayırga ne kerek?»

⁴⁸ Карамзин Н. М. Избранные сочинения. Москва – Ленинград, 1964, т. 2, стр. 122.

degen sorawğa, «alańgasarlıq hám ilham» dep juwap beredi. Klassizmge qarsı qaratılğan Merse hám Lenctiń jańa kózqarasları hám tereń maǵanalı koncepciyası Karamzinge unaytuǵın edi. Karamzinniń pikirinshe, shayırdıń sezimlerin qorshaǵan ortalıqtaǵı geypara zatlar yaki waqıyalar tutandıruwı múmkin. Sentimentalist jazıwshılardıń dóretiwshiligi jáne bir ádebiy aǵım romantizmiń payda bolıwına tiykar jasadı.

Evropada romantizm ádebiy aǵımı XVIII ásirdeń sońı XIX ásirdeń birinshi shereginde qalıplese basladı. Bul aǵımniń wákilleri ózlerin «romantikler» dep atamaǵan. «Romantizm» degen termin menen ataw sońǵı dáwirlerdegi ádebiyattanıw iskerlerinen kelip shıqqan. Evropadaǵı sol jıllardaǵı úlken siyasiy reakciyalıq jaǵdaylar, ekonomikadaǵı kútilmegen alǵa ilgerilewler, insaniyat jámiyetindegi burın kórilmegen ózgerisler romantiklerge úlken tásir jasaǵan. Ullibritaniya romantikleri burjuaziyalıq civilizaciyanıń dálepki qádemlerine, óndirislik texnikanıń tez pát penen rawajlanıwına, siyasiy awdarıspaqlarǵa gúmanlı kózqaraslarda boldı, ólip baratırǵan eski Angliyanıń sońǵı demlerine qapa boldı, óz sezimlerin kitapqumarlarǵa shıǵarmaları arqalı jetkerip beriwge umtıldı. Romantizm aǵımın arnawlı izertlegen ilimpazlar bul terminniń juwmaqlanǵan anıqlamasın ele tolıq islep shıqpaganlıǵı málim. Kópshilik jaǵdaylarda «romantika» degende mártlik jeńislerge tolı sayaxatlardı, jaqsılıq islewge bárqulla talpınıwshı ármanlar túsiniydi.

Ótmishtegi qaharmanlardıń mártliklerin árman etip, olarǵa súysiniw, ruwxıy tolıǵanıslar hám muńlı uwayımlarǵa shúmip óz zamanınan tüniliw, tunjıraǵan ájayıp tábiyattı súwretlew, egitilip-eljirew hám ǵamlı keypiyat romantiklerge tán ózgeshliklerdiń biri. E. Yungtıń «Zarlanıw yamasa túngi oylar» dep atalǵan mazar elegiyasında hám «Original dóretiwshilik haqqında pikirler» (1759) degen shıǵarmasındaǵı ózgeshe kóriniske iye kórkem pikirlewdiń jańa túri sol zamandaǵı ádebiyatshılar toparı ushın baǵdarlama funkciyasın atqardı. Yung áyyemgi ádebiyatqa uqsatıp jazıwǵa, basqa avtorlarǵa eliklewge qarsı shıǵadı. Ol sıyqaǵı shıqqan tayın joldan qashıwǵa shaqıradı, original dóretiwshilikti oǵan qarsı qoyadı.

Romantizm wákilleri Grey hám Goldsmit óz idealların ótmishtegi patriarxal Angliya awıllarınan izledi. óz zamanındağı adamlardıń tágdirin tereń qayǵırıw menen jırladı. Sauti hám onıń menen pikirles shayırlar utopiyalıq ármanlarǵa berildi. olar Amerika yamasa dúnyanıń basqa bir tamanında. qandaydur atawlarda azat mámleket. yaki diniy-mistikalıq jámiyet qurıp alıw idealların jırladı.

Nemec romantikleri Novalis (F. Gardenberg), L. Tik. V. Vakkenroder, L. Arn, K. Brentano, F. Gelderlin, francuz romantikleri F. Shatobrian, A. Lamartin, V. Gyugo, A. de Myusse, rus romantikleri Jukovskiy, Pushkin, Lermontov hám basqalar óz dóretiwshiligi arqalı dúnya ádebiyatınıń rawajlanıwına úles qostı. Romantizm estetikalıq kózqaraslardıń jáne joqarı basqışlarǵa kóteriliwine tásir jasadı.

Ádebiyatshı-teoretiklerdiń tastıyqlawınsha, burjuaziyalıq mádeniyattıń jemisi **naturalizm** ádebiy aǵımı XIX ásirdeń 60-80-jıllarında qalıplesti. Naturalizmnıń qalıplesiwinde tábiyattanıw ilimleriniń tabısları, ásirese, tábiyiy qubılıslardı ilimiy emes metodlarǵa tiykarlanıp úyreniwshi eksperimentlerge qarsı shıqqan fiziologlardıń roli ayrıqsha boldı. Naturalizm (francuzsha *naturalisme*, latinsha *natura* - tábiyat) ádebiy aǵımı Evropa hám AQShta XIX ásirdeń sońǵı otız jıllıǵında qalıplesti. Naturalizmnıń teoriyası menen onıń baǵdarlaması Franciyada dúnyaǵa keldi hám islep shıǵıldı.

Naturalisler ózlerin iskusstvonıń jańa túrin birinsit dóretiwshilerimiz, dep járiyaladı. «Olardıń pikirinshe, eger, buǵan shekemgi barlıq iskusstvo tek gózzallıqqa ǵana xızmet etken bolsa, al jańa iskusstvo tek shınlıqqa ǵana xızmet etiwı kerek edi»⁴⁹. Naturalizmnıń baslawshıları Shanfleri, L. I. Dyuranti, G. Flober, aǵayınli Emil hám Jyul Gonkurlar, E. Zolya edi. XIX ásirdeń 70-jılları ortalarında Zolyanıń átirapında Gi de Mopassan, J. K. Gyuismans, A. Sear, L. Ennik, P. Aleksis, A. Dode hám basqa da jańasha kózqarastağı jazıwshılar jıynalıp, naturalizm mektebin payda etti. Naturalizm antisociallıq xarakterge iye boldı. ol insan turmısın súwretlewge biologiyalıq qubılıs sıpatında

⁴⁹ Зарубежная литература XIX века (1871-1917). Москва. «Просвещение». 1979, стр. 25.

qatnas jasadı. Jazıwshı naturalistler turmıshlıq waqıyanı qalay bolsa solay, oğan hesh qanay baha bermesten, hesh qanday estetikalıq normalarğa baǵınbastan, tap ózi qanday bolsa solayınsha súwretlewdi tiykarǵı waqıypamız dep belgilep aldı. Máselen, aǵayınlı Gonkurlar «Jerminal Lesarte» romanında bir kúnlikshi hayaldıń anormal qılıqların «muhabbat klinikasında» súwretleydi.

Naturalizm aǵımınıń teoriyalıq tiykarların francuz jazıwshısı Emil Zolya (1840-1902) óziniń «Eksperimental roman» (1880), «Teatr naturalizmi» (1882), «Romanshı – naturalistler» (1881) miynetlerinde islep shıqtı. Zolyanıń naturalizm boyınsha tendenciyası tiykarınan úsh baǵdarda boldı: birinshiden, sóz sheberi real faktlerdi súwretlegende hárqanday bahalaw kriteriyalarınan bas tartıwı, heshkimniń tárepinde bolmawı, absolyut obyektivizmdi saqlawı; ekinshiden, «qadaǵan etilgen» nárselerge názerdi qaratuwı, sóz ustaları patologiyanı (denedeǵi kesellikti úyrenetuǵın ilim) úsúk-túsúgine shekem sharlap shıǵıwı zárúr (Zolya, onnan keyin basqa da jazıwshılar tolıp atırǵan klinikalıq izertlewler jazdı); úshinshiden, adamzat jámiyetiniń tariyxına bárinen burın fiziologiyalıq process tárizinde qaraw hám ol qanday kóriniste bolsa, onı iskusstvoda tap solay súwretlew talap etildi. Fiziologiya, patologiya, násilge tartıwshılıq temaları Zolyanıń «Rugonlar – Makkarlar» roman epopeyasında ken panoramalı súwretleniwine iye boldı. Bul epopeya «Rugonlar hámeldarlıǵı» (1871), «Olja» (1871), «Parij qursaǵı» (1873), «Ullı dárejeli Ejen Rugon» (1876), «Duzaq» (1877), «Nana» (1880), «Qatıwash» (1882), Hayal baxıtı» (1883), «Jerminal» (1885), «Jer», «Adam haywan» (1890), «Qıyralıw» (1892), «Doktor Paskal» (1893) «Pullar» (1895) dep atalǵan on tórt kitaptan ibarat. Biologizmge bevimlilik, erotikalıq stixiyaga kóp orın ajratıwları, turmıstaǵı iplastıqlardı súwretlewge qushtarlıq sıyaqlı kemshiliklerine qaramastan Zolya dúnya ádebiyatı tariyxında pútin bir dáwirdiń real kórinisin súwretlegen ullı sóz sheberi bolıp qaldı.

«1830-jıllarğa shekem jazıwshı hám sinshılarda kórkem realizm tuwralı túsinipler joq edi. Keyinala ol qalıplesip ǵana sheklenbedi, al dóretiwshiliktiń programmalasqan jańa princibine

aynaldı»⁵⁰. Ədəbiyattanıwdırın tariyxına nəzər salsaq, ədəbiy aylanısqə «realizm» degen termindi birinshi rət francuz naturalist jazıwshıları Dyuranti hám Shanfleri alıp kirgenine kózimiz túsedi. Olardıń ekewi de «realizm» degende turmıslıq real faktlerdi mayda-shúyde bolsa da tınbastan jıynaw hám ədəbiy iskerlikte paydalanıw dep túsindi. Olar real faktlerden shıǵıp kete almaymız, ilimpazlar sıyaqlı biz jazıwshılar da «insan hújjetin» úyrenemiz, dep járiyaladı. Zolya olar ekewin «naturalizminin pionerleri» dep bahalaǵan edi. Shanfleri hám Dyuranti realizminin principlerin «Realizm» (1857) dep atalǵan toplamda, bunnan soń «Realizm» (1857) degen atamadaǵı jurnalda járiyaladı. Shanfleri romantiklerge tán bolǵan ótmishtegi waqıyalardı jazıw menen shuǵıllanıwdan, ulıwma ótmish temasinan jazıwshılardıń bas tartıwın talap etti. Shanfleridiriń pikirinshe, jazıwshı-realist ózi házir jasap turǵan turmıstı súwretlewge ǵana diqqatın qaratuwı tiyis edi.

Házirgi waqıtta Batıs Evropa ədəbiyatshıları arasında realizminin gónergenligi tuwralı da kózqaraslar bar. Evropanıń kópshilik ədəbiyatshıları turmıstı realistlik súwretlewdi qıyalıy niyet dep esaplaydı. Realizminin múmkinshiliklerin júdá asırıp bahalawlar da ushırasadı. Ədəbiyatshı-teoretik R. Garodidiriń pikirinshe, «realizminin belgili bir shegi, sheti joq». Usınday tartıslardıń barısında dúnya ədəbiyatshıları arasında «realizm», «kritikalıq realizm», «socialistlik realizm» degen túsiniqler payda boldı hám hárqıylı dárejede túsiniildi.

Kritikalıq realizm jónelisindegi jazıwshılar rawajlanıw jolına túsken burjuaziyalıq jámiyet insanınin qutqarıwshısı emes, al kerisinshe insanıyatı apatqa iytermelewshisi degen kózqarası súwretlewdi ózleriniń ádiwli wazıypası dep bildi. XX ásiridin 20-jıllarında Rossiyadaǵı socialistlik jámiyet ədəbiyatınınin geypara tabısları menen bir qatarda onin jetiskenliklerin bahalap barıwshı ədəbiy-kritikalıq oy pikirler payda boldı. Socialistlik jámiyettedegi ədəbiy hárekettin rawajlanıwın támiyinlewge umılǵan Rossiya proletar jazıwshılarınınin associaciyası (RAPP) bul jıllarda úlken aktivlik kórsetti. Olar usı maqsetke jetiwi ushın filosofiya

⁵⁰ Поспелов Г. Н. Теория литературы. Москва. «Высшая школа». 1978. стр. 154.

ilininen özlestirgen «dóretiwshilik metod» degen termindi ozlerinin ádebiyatına engizdi. RAPP kritikleri usınıń arqasında basqa «jolshıbay» jazıwshılardan «proletar» jazıwshılarının dóretiwshilik parasatınıń kúshliligin hám tereńligin kórsetiwge urındı. Sońınan olar «proletar» jazıwshılar «dialektikalıq materializm»niń tiykarında óz shıǵarmaların dóretedi degen uýǵarımǵa keldi. Biraq bul kózqaras kópke uzamay sınaǵa alındı hám socialistlik ádebiyat ushın ózine tán – «socialistlik realizm» termini ádebiyattanıwǵa engizildi. «Socialistlik realizm» degen terminniń ózi birinshi iret 1932-jılı «Literaturnaya gazeta»niń 23-may sanında kórindi.

1934-jılı buringi keńes húkimetiniń Jazıwshılar awqamı dúzildi. Onıń I-siezinde M. Gorkiy socialistlik realizm gumanistik ideyalardı júzege asırıwǵa baǵdarlanǵan dóretiwshilik programma tuwralı metod dep járiyaladı. Siezdegi «Sovet ádebiyatı» dep atalǵan bayanatta «socialistlik realizm»niń «dóretiwshilik metod» túrindegi ayrıqshalıǵına birinshi iret ulıwma sıpatlama berildi hám «socialistlik realizm metodı» degen termin payda boldı.

Belgili ádebiyatshı-teoretik G. N. Pospelov realistlik ádebiyatı metod sıpatında emes, al aǵım tárizinde túsindiredi: «1890-jıllardıń sońında rus sóz ónerinde social-demokratıyalıq háreketlerdiń..., revolyuciyaşıl rabochıylardıń ideyalıq máplerin hám idealların sawlelendiren hám bunnan keyinirek «socialistlik realizm ádebiyatı» dep atalǵan ádebiy aǵım payda boldı»⁵¹. Ádebiyattaǵı socialistlik realizm metodı tuwralı kózqaras buringi keńes húkimeti dáwirinde XX ásirniń 90-jıllarına shekem jasap keldi. Kommunistlik ideologiya diktatorlıq etken bul mámleket tarqalıp, milliy respublikalar óz ǵárezsizligine erisken jıllardan baslap-aq «socialistlik realizm metodı» tuwralı gúmanlı kózqaraslar kúsheyip ketti.

Sebebi kórkem metod (dóretiwshilik metod) (grekshe *methodos* – izertlew jolı) XX ásirniń 20-jıllarında keńes ádebiyattanıwı hám iskusstvotanıwında qalıplesken, soń bir neshe márte qaytadan kórip shıǵılǵan marksistlik estetikalıq kategoriya.

⁵¹ Пospelов Г. Н. Теория литературы. Москва, «Высшая школа» 1978. стр. 311-312.

Keñes húkimetiniń ideologiyası ústemlik etken dáwirde usı jámiyet ádebiyatınıń artıqmashlıgın dáliyllew ushın realizm metodu, socialistlik realizm metodu degen terminler aktiv qollanıldı. Metod, metodika, metodologiya degen terminler sap ilimiy-izertlew hám pedagogikalıq iskerlikke tiyisli: máselen – ilimiy metod, pedagogikalıq metodika, izertlew metodologiyası h.t.b. Sonlıqtan, «metod» terminin búgingi kún kózqarasınan qayta kórip shıǵıw zárúrligi payda bolmaqta.

XIX ásirdiń sońı XX ásirdiń basında turmıs táshwishlerinen túniliw sezimlerin súwretlew, jalǵızlıqqa umtılıw keypiyatı basım qaharmanlar obrazın jasaw, insannıń úmitsizlik ruwxındaǵı turmısın baslı tema etip alıwshı shıǵarmalar dúnyaǵa kele basladı. Bunday ádebiyat wákillerin **dekadentler** (dekadent degen sózdiń ózi francuzsha – *dekadence*, eski latin tilindeǵı mánisi – qulaw) dep ataw qalıplesken. Evropa, Amerika hám ruş ádebiyatındaǵı bul qubilis **modernizm** ádebiy aǵımınıń dúnyaǵa keliwinc tiykar jasap berdi. Modernizmniń eń tiykarǵı principleriniń biri – ol ózin ótmish iskusstvosınıń dástúriy formalarına hám estetikasına qarşı qoyadı. Modernizm (francuzsha *modern*, qaraqalpaqsha mánisi – jańasha, zamanagóy) ádebiy aǵımınıń filosofiyalıq saǵası hám koncepciyası F.Nicshe, A. Bergson, E. Gusserl. Z. Freyden baslanadı.

Modernizm aǵımınıń simvolizm, futurizm, dadaizm, syurrealizm, ekzistencializm hám basqa da jónelisleri bar. **Simvolizm** diniy-mistikalıq dualizm ideyaların jırlaydı. Dualistlerdiń tastıyıqlawınsha, ómir eki bólimnen ibarat – real hám ideal. Simvolistler shayırlardıń jámiyettegi orının kúta joqarıǵa qoyadı. Olardıń kózqarasınsha, shayır – páklik hám gózzallıqtıń perishtesi, áwliyesi, shayır ushın ulıwma insanlarǵa tán bolǵan real táshwishler hesh nárese emes. Francuz filosofi Anri Bergsonnıń pikirinshe, «...real dúnya subyektiv seziwlerdiń kompleksinen qurılǵan. İnsan tek intuiciyanıń kómegi menen ǵana aqıl-oy ańlay almaǵan obyektiv shınlıqtı túsinip alıwǵa jaqınlasıwı múmkin». Simvolister óz shıǵarmalarında real turmısta ushıraspaytuǵın, al tek aqıda ǵana sáwlelenetuǵın gózzallıq hám páklik obrazların dóretti. Simvolistlerdiń shıǵarmalarında eki tárepleme mazmun boladı – anıq hám jasırın. Olar turmıstıń ápiwayı kartinasın súwretlese de, onda salmaqı

mazmun jasrinip jatadı. Simvolistlerdiñ shıǵarmalarında «Kórkem obraz simvolǵa aynaladı, kóp mánililik onıñ specipikalıq ózgesheligin quraydı, ol ózinde... anıqlıqtı hám qupıyalıqtı, sheklengenlikti hám sheksizlikti jámlegen boladı»⁵². Simvolistler dúnyawiy zatlarǵa hám qubılıslarǵa ilahiy dúnyadaǵı kórinislerdiñ simvoli sıpatında maǵana júkledi. Rus simvolist shayırı Konstantin Balmont (1869-1942) poeziyasına usınday poetikalıq ruwx lán. Ol «Ay nurı» dep atalǵan qosıǵında bilay dep jazdı:

Maǵan qádirdanlar alıs ǵamlardan,
Gúreslerge tolı Jer maǵan ógey.
Men – samal demimen, men – Erkin bultpan.

Simvolizm poeziyası tábiyat sırlarında ilahiy mazmun jasırınǵanlıǵın oqıwshıǵa ańlatıw kerek. degen poetikalıq koncepciya menen ádebiyat tariyxında ayrıqsha orındı iyeledi.

1909-jılı italiyalı estetik Marinetti **futurizm** ádebiy jónelisiniñ manifestin shıǵardı (futurizm degen sózdiñ ózi latinsha *futurum*, maǵanası – keleshek). «Futurizm manifesti» dep atalǵan miynetinde ol ótmishtin hám óz zamanınıñ «dińkesi qurıǵan» mádeniyatın masqaralap kúldi, zamanlasların biblioteka hám muzeylerdi qıyratıwǵa shaqırdı. Xalıqtı kúshli, quwatlı hám qatal bolıwǵa úndedi. Futuristler kapitalistik giddiman qalaların turmıs ritmin yoshıp jırladı. Olar hámme nársede **avangard** bolıwǵa umtıldı (avangardizm termini usıǵan baylanıslı kelip shıqqan), insandı húrmet etiwdi hám hayallarǵa muhabbatı kúlkige aldı. Futuristler sintaksisti qıyratıwǵa iytermeledi, shıǵarmalarda irkilis belgileri shárt emes dep esapladı, gáptegi kelbetlikler, ráwishler zárúr emes, degen pikirdi ortaǵa tasladı, atıqlardıñ «jalańash» halında heshqanday teńewlersiz hám epitetlersiz qollanıwınıñ tárepdarları boldı.

Rossiya ádebiyatındaǵı futurizm XX ásirdiñ 10-jıllarında qalıplesti. Rus futuristleri gózzallıqtı ulıwma biykarladı, sezimlerdiñ qopallıǵın maqtadı, oqıwshılardı ózleriniñ óreskilligi

⁵² Гуляев Н. А. Теория литературы. Москва, «Высшая школа», 1985, стр. 235.

menen tań qaldırıwǵa talpındı. Olar ózleriniń «ǵámiyetlik talǵamǵa shapalaq», «Ólgen ay» dep atalǵan futuristlik toplamlarınıń ayırım betlerinde oboy-qaqazlardıń julıqların, kishigirim qaltashalardıń súwretlerin jelimlep bastırıp shıǵardı. Ru futuristi D. Burlyuk haqıyqıy gózzallıqı bilǵanshıq etip súwretlewde «shıńlardı iyeledi». Burlyuktıń súwretlewinshe:

Poeziya – tozǵan qızalaq,
Al, gózzallıq – qorlawshı látte.

Yamasa, «aspan – ólik. hesh nárese emes», «juldızlar – dumamǵa más bolǵan qurtlar». Degen menen, futurizmniń tásiiri nátiyjesinde «Kórkem pikirlewdiń jańasha qashırımları payda boldı»⁵³. Futuristlik poetikamı qollap-quwatlaǵan N. F. Fedorov óziniń «Muzey hám onıń maǵanası» dep atalǵan maqalasında: «Kórkem óner degenimiz jańa ómirdiń proekti»⁵⁴, dep futuristlik iskusstvodań keleshetniń mazmunın izledi. Rus futuristleriniń basım kópshiligi usınday koncepciyada qálem terbetti.

Futurizmge jaqın ádebiy jónelislerdiń biri – dadaizm. Dadaizm *dada* degen francuz sózi bolıp, onıń maǵanası bala shúldirlisi degendi bildiredi. Dadaist sóz ustalarınıń koncepciyasında tradicionalizmge hám burjuaziyalıq iskusstvoǵa absurd nárselerdi (absurd – latinsha *absurdus*, qaraqalpaqsha – mániessiz, aqılǵa muwapıq emes degendi bildiredi) alogiyalıq (alogizm – grekshe sóz, qaraqalpaqsha – logikalıq emes, logikaǵa qarsı keledi degendi bildiredi) qarsı qoyıw arqalı gúresiw principleri jetekshilik etti.. Dadaizm 1916-jılı Shvecariya ádebiy ortalıǵında dúnyaǵa keldi. Alogiyalıq usıl jetekshilik etetuǵın dadaizm tábiyatı boyınsha giperbolaǵa jaqın:

Awıl júrip ótti.
Diyxan tusınan.

Rus shayırı Mayakovskiydiń bazı bir qosıqlarında alogizmlik qatarlardı ushırastıramız:

⁵³ Хлебников В. Творения. Москва, Советская энциклопедия. 1987. стр. 8

⁵⁴ Федоров Н. Ф. Философия общего дела. т. 2. Москва, 1913. стр. 435.

«O, eger men jarlı bolsam!
Millionerge uqsap!»
yaki
«O, eger men
mómin bolsam,
gúldirmamaday»

XX ásirniń 20-jıllarında dadaizm jónelisi áste-aqırın toqtadı. Onıń ornına **syurrealizm** jónelisi kirip keldi. Syurrealizm (francuzsha *surrealisme*, qaraqalpaqsha mánisi – realizmnen tısqarı, shınlıqtan sırta) XX ásirniń 10-20-jıllarında Franciya ádebiyatında payda bolǵan jónelis. Syurrealizmniń tiykarın salıwshılar «Syurrealizm manifesti»niń avtorı A. Breton, onıń pikirlesleri L. Aragon, F. Supo, P. Elyuar, A. Arto, R. Vitrak, T. Tcara hám basqalar boldı. A. Arto aqılǵa muwapıq emeslik penen reallıqń biri ekinshisine tutastırılıwın «naǵız shınlıq» dep esapladı. Syurrealizm jónelisindegi jazıwshı-shayırlar turmıstıń mazmunına reallıqtan tıs múmkinshilikler járdeminde kirip barıwdı niyet etti. Olar ózleriniń shıǵarmalarında oyına kelgen birinshi sózdi tań qalarlıq kútilmegenligi menen, aqılǵa sáwlelengen kórinislerdi bórttirilgen halında qaǵazǵa «avtomatlasqan xat» halında túsiriwge umtıldı. Ózleriniń haqıyqatlıq tuwralı túsiniqlerin ózgeshe, basqasha jollar menen sáwlelendiriwdi baslı maqset etip qoydı.

Modernizmniń jáne bir jónelisi bolǵan **ekzistencializm** jańa ádebiy qásiyetleri menen emes, al ádebiy – filosofiyalıq maǵanası menen ózgeshelikke iye⁵⁵. Ekzistencializm sózi latin tilinen alınǵan bolıp, onıń qaraqalpaqsha mánisi – jasaw, tirishilik etiw, tirishilik túri degendi ańlatadı. Bul jónelis Franciya ádebiyatında óziniń ayırıqsha belgileri menen ekinshi jer júzilik urıstan burın kórine basladı. Filosof-ekzistencialist jazıwshılar G. Marsel, J. P. Sartr, De Bevuar, A. Kamyu kózqarasları bul jónelistiń qalıplesiwine úlken tásir jasadı. Olardıń kópshiligi usı dúnyadan basqa dúnyanı moyınlamadı, olar tek adam túsiniwi múmkin hám biliwi múmkin dúnyanı ǵana moyınladı.

⁵⁵ Черневич М. Н., Штейн А. Л., Яхонтова М. А. История французской литературы. Издательство «Просвещение», Москва, 1988, стр. 297.

Ekzistencializm teoretikleriniñ tástıyıqlawınsha, bul astan-kesten dúnyanı hesh qanday kúsh penen, hesh qanday aqıl menen shólkemlestirip, tártıpkе túsiriw múmkin emes. Olar adamnıñ dúnyağa keliwin qanday da bir maqsetke baǵdarlanganlıqtan emes, ai tirishilik etiwdiñ, tirishiliktıñ usılınan, jasawdıñ túrinen kelip shıqqan, dep túcindiredi. Ekzistencialistler bárshe turaqlı kollektivlesken birlesiwlerge unamsız kózqarasta boldı, ásirese, olar anıq programmalasqan háreketlerge óz aǵzalarınıñ sózsiz baǵınıwın talap etken siyasiy partiyalarğa qarsı boldı. Olar qálegen qálipke salıwshılıqtı (normativlikti) biykarladı. Ekzistencialistler insan ádep-ikramlılıq qatnasıqlarında hámme nársenge erkli, dep esapladı.

Francuz ádebiyatında A. Malro, B. Vian, A. Freno, J. Anuy, ispan ádebiyatında Unamuno, amerika ádebiyatında N. Meyler, Dj. Bolduin, ingliz ádebiyatında A. Merdok, U.Golding, nemec ádebiyatında X. E. Nossak, A. Delin, yapon ádebiyatında Abe Kobo ekzistencializm jónelisindegi ullı sóz sheberleri sıpatında dúnyağa tanıldı. Ózbek ádebiyatında Rauf Parpi, Bahram Rozimuhammad, Xosiyat Rustamova, qaraqalpaq poeziyasında Saǵınbay Ibragimov hám Jiyenbay Izbasqanovtıñ geypara qosıqlarında modernistlik súwretlewdiñ belgileri ushırasadı.

Qadaǵalaw ushın sorawlar

1. Jańa estetikalıq ideyular hám onıñ ádebiyatqa tásirini tuwralı aytıñız?

1. Ádebiy aǵımlar, jónelisler, metodlar tuwralı?

2. Franciyada «absolyut» monarxiya tuwralı neni bilesiz?

3. Klassicizmniñ kórkemlik talaplari?

4. Sentimentalizm tuwralı túsinik. Romantizm aǵımı?

5. Naturalizm. Turmista bolǵan nárselerdiñ barlıǵın sol turısına súwretlew tendenciyası boyınsha túsinigiñiz?

6. Modernizm hám onıñ jónelisleri haqqında?

7. Ádebiy metod tuwralı. Kritikalıq realizm. Realizm metodi?

§2.5. Kórkem ádebiyatta individual dóretiwshilik

Joba

1. *Obraz jasawdın usılı – stil hám olardıń túrleri tuwralı túsınik.*

2. *Jazıwshı stili. Jazıwshılar toparı stili tuwralı. Ádebiy aǵımlar stili.*

3. *Stil – individual dóretiwshilikke tán ádebiy qubılıs.*

4. *Forma hám stil tuwralı.*

5. *Stildin jazıwshınıń ideyasın beriwde, obrazlar hám xarakterlerdi jaratıwda funkciyası.*

Rus ádebiyatınıń simbolist shayı A. Blok «Shayırlar óz dóretpelerindegi uqsashlıqlar menen emes, al biri birinen ayırılıp turatugın ózgeshelikleri menen qızıqlı»⁵⁶, dep jazǵan edi. Stildi teoriyalıq aspekte izertlegen V. P. Palievskiy degen ilimpaz A. Blokını usı sózleri boyınsha pikir júrgize otırıp, bul kózqarasqa anıqlıq kirgizedi. Sebebi, áyyemgi iskusstvo hám ádebiyatta dóretiwshini biri birinen ayırıp turıwshı qásiyetler emes, al olardı jaqınlastırıwshı belgiler basımraq edi, hár bir dóretiwshi poetikanıń hámmege ortaқ qaǵıydalarına kóbirek hám unamlı jantassa, sol adam zor dóretiwshi dep esaplanar edi. Poziyada óz stiline iye Mayakovskiy hár bir shıǵarmada material hám usıldın jańasha bolıwı, álbette, shárt. dep esaplaǵan. Usıl degende shayı stildi názerde tutqan. **Stil** terminin, tiykarınan til ilimi, ádebiyattanıw, iskusstvotanıw hám estetika sıyaqlı tórt ilimiy pán tolıq paydalanılıp kiyatır⁵⁷.

Áyyemgi dáwirlerde stil degende sóz qatlamı, sóz qatlamınıń túrleri, ritorikalıq (oratorlıq) til túsiniłgen. XVII ásir alımları poetikalıq stilge ayrıqsha filologiyalıq pán sıpatında dıqqat awdarǵan, al XVIII ásirde sil termini estetikada qollanılgan. I. V. Gyote hám G. Gegel stil túsiniğın turmıs shıńlıǵınıń kórkem shıǵarmaǵa aylandırılıwı menen baylanıstırǵan. Gyotenin anıqlaması boyınsha: «Stil – bul iskusstvonıń shıǵıwı múmkin bolǵan eń joqarı shıń... stil sana qorǵanınıń eń alıs túpkirinde, nárselerdin mazmunında jasırınıp jatadı, onıń anıq kórinisleri

⁵⁶ Блок А. О литературе. Изд. «Федерация», Москва, 1931, стр. 88.

⁵⁷ Соколов А. И. Теория стиля. Изд. «Искусство», Москва, 1968, стр. 3.

biziñ añlawımızdı, obrazların túsiniwimizdi talap etedi»⁵⁸. Óz stiline iye jazıwshı bolıw degen sóz – xalıqtın yaqı millettin. yamasa belgili bir regionnıñ ádebiyatı tariyxında óziniñ poetikalıq jolın salıp ketken kórkem sóz sheberi degendi añlatadı. XIX ásirdiñ soñı XX ásirdiñ basında stil estetikalıq kategoriyalardıñ orayında turdı, oğan ayırıqsha maǵana berildi, dáwir mádeniyatınıñ «fizionomiyası» (kelbeti) dep túsindirildi.

Ulıwma filologiyalıq kózqarastan alıp qaraytuǵın bolsaq, stil túsiniǵı keñ maydandı óz ishine aladı. Máselen, turmısımızda sózdiñ eki forması bar, olar – jazba stil hám awızeki stil. Bulardıñ birinshisin **kitabıy stil**, ekinshisin **sóylew stili** dewimiz de múmkin. Bular funkcionál-stillik qatlamlar bolıp, olar publicistikalıq stil, ilimiy stil, rásmiy stil, sonday-aq, ádebiy stil dep bólinedi, yaǵnıy xızmet babındaǵı stiller. Máselen, áskeriy islerde joqarı dárejedegi oficerler hám ápiwayı ásker arasındaǵı sóylesiwlerde qalıplesken xızmet stili bar. Kórkem shıǵarma tilinde usı aytıp ótilgen sóz formalarınıñ bári de kórkemlik maqsetler ushın qollanıwı múmkin. Kórkem shıǵarmada funkcionál-stillik qatlamlar menen birge ekspressiv stil de úlken áhmiyetke iye. Ekspressiv stilde pikir ótkirlestirilip, tásirsheńligi kúsheytilirilip beriledi: olardı saltanat stili, rásmiy stil, intimlik-pinhamı stil, házil (yumor) stili, muqatıw (satiralıq) stili dep atawımız mumkin. Qaraqalpaq jazıwshıları T. Qayıpbergeov hám Sh. Seyitov romanlarında qaharman xarakterin jaratıwda bul stillik múmkinshiliklerdiñ kópshiligi sheber paydalanıladı. Bul stiller sózdiñ emocionallıq-ekspressivlik mazmunın háwijlendiredi. Sonday-aq, stil túsiniǵin is qaǵazları stili, mámleketlik hújjetler stili, ocherk stili, reportaj stili, roman stili, timsal stili, anekdot stili, dep dawam ete beriwimiz múmkin. Jazıwshı tilindeǵi sheberlikti, onıñ jeke ózine tán bolǵan jazıw usılın jazıwshı stili, yaqı avtorıñ jeke stili dep ataw qalıplesken.

Házirgi ádebiyattanıw iliminde stil tuwralı belgili bir juwmaqlanǵan pikir joq. «Izertlenetuǵın predmettiñ ózin anıqlap alıw usı túsiniktiñ mánisiniñ kólemín anıqlaǵandaǵıday qıyınshılıq tuwdıradı, óytkeni «ádebiy shıǵarma stili», «jazıwshı stili», «ádebiy jónelis stili» degen anıqlamalardıñ ózi lingvistler»

⁵⁸ Гере Н. В. Собрание сочинений. В 13-ти томах. Москва, т. 10, 1937, с. 40}.

hám ádebiyattanıwshılar tárepinen hár qıylı túsindiriledi, ádebiyatshılardıń ózleriniń arasında da belgili bir anıq pikir joq»⁵⁹. Talas-tartıslı pikirler elege shekem dawam etip kiyatır. Ádebiyat teoriyasına tiyisli sózlikte stil terminine «Ádebiyattaǵı stil – (latinsha *stilus* – xat jazıw ushın ushı shıǵarılgan shıbıqsha, jazıw manerası) turaqlı obrazlardıń ulıwma sistemalılıǵı»⁶⁰, degen anıqlama berilgen. Kórkem ádebiyattaǵı stil kórkem usıllardıń, ádislerdiń jıynadı. Stil bir jazıwshınıń bir shıǵarmasına, yaki onıń ulıwma dóretiwshiligine tán bolıwı múmkin. Ya bolmasa bir neshe jazıwshılardıń toparına ortaqlıq stil bolıwı múmkin. Stil degende geyde ótken dáwirlerdegi jazıwshılardıń ulıwma stilin, geyde jańa dáwir jazıwshısınıń individual stilin, yamasa hárqıylı ádebiy aǵımlar hám jónelisler stilin túsinemiz. Stil milliy ádebiyatlarda da, xalıq awızeki ádebiyatında da bolıwı múmkin. Máselen, qaraqalpaq xalıq qaharmanlıq dástanlarınıń kópshiligi «Buringi ótken zamanda, sol zamannıń qádiminde...» dep baslanadı. Al, erteklerimiz bolsa, «Bir bar eken, bir joq eken, buringi ótken zamanda...», dep baslanadı. Bul alınǵan mısallar qaraqalpaq dástanları ham erteklerindeki bayanlaw stilineń kórinisleri.

«Ádebiy shıǵarma stili» degende kórkem shıǵarma stili túsinedi. Kórkem shıǵarma stili xalıq awızeki ádebiyatı stilineń ózine tán qásiyetleri menen ayırılıp turadı. Xalıq awızeki ádebiyatında súwretlewdiń erte dáwirlerden qalıplesken dástúriy usıl jetekshilik etedi, bunda sóz saplawlarda jańalıqqa umtılıw ushıraspaydı. Sonday-aq, kórkem shıǵarma stili publicistikalıq stilden belgili dárejede ózgeshelikke iye. Ádebiy shıǵarmanıń lirika, epika hám drama túrleri, olardıń janrları adam turmısın hártárepleme súwretlewde erkinliklerge iye, al publicistika bolsa bazibir shekleniwlerden shıǵıp kete almaydı. Máselen, ádebiy shıǵarma kúndelikli turmıstaǵı fakt hám argumentlerge baylanıp otırmastan, súwretlew maydanın qálegeninshe keńeyte aladı, forma tańlawda da úlken múmkinshiliklerge iye. Epikalıq janrlar bolǵan gúrriń yaki povestlerde lirikalıq yamasa dramalıq túrdiń

⁵⁹ Творогов О. В. Новые исследования стилей художественной литературы. «Русская литература». 1985, №3, стр. 195-206.

⁶⁰ Литературный энциклопедический словарь. Москва, «Советская энциклопедия», 1987, стр. 420.

forma komponentlerin de paydalanıwı múmkin. «Ádebiy shıǵarma stili» «jazıwshı stili»ne salıstırǵanda keń túsiniń. «Ádebiy shıǵarma stili» terminini óz ishine lirikalıq stil, epikalıq stil, dramalıq stil, gúrriń stili, povest stili, roman stili, qosıq stili, poema stili, verlibr stili, muashshax stili, intermediya stili, tragikomediya stili degenge uqsaqan kóplegen túsinińlerdi qamtıydı.

«Jazıwshı stili» degende belgili bir konkret shayırdıń, jazıwshınıń yaki dramaturgtıń shıǵarma jazıw usılı túsiniledi. «Stilde xudojnıktıń dúnyatanımı hám onıń dóretiwsnilik pikirlew princibi tereń sáwleleniwın tabadı»⁶¹. Geypara ádebiyatshılar ádebiy shıǵarma stili degen ulıwma túsinikti biykarlaydı hám jeke jazıwshınıń individual stilin stil dep esaplaydı, oǵan óz poetikalıq koncepciyalarına iye ádebiy aǵım menen jónelislerdiń dóretiwsnilik usılların qosadı: «Stil tek ǵana individual qubılıs emes, sonıń menen birge ol geypara xudojnıklar toparınıń dóretiwsniligi ushın da tiyisli. Bunday jaǵdayda biz stillik tasqınlar, aǵımlar, jónelislerdi de úyreniwge haqılıımız»⁶². Stil máselesi tiykarınan úsh baǵdarda – birinshiden, individual stil ádebiy qubılıs sıpatında teoriyalıq aspekte izertlenildi. ekinshiden, jeke avtorıń dóretiwsniligindegi poetikalıq ózine tánlik úyrenildi. úshinshiden, ádebiy processtegi stillik kóp túrlilik analizlendi.

Pushkin shıǵarmalarındaǵı stil máselesin úyrengen ilimpaz V. V. Vinogradov: «Stil keń hám kóp máńige iye túsiniń. Men Pushkin stiline ligvist sıpatında jantasaman», dep jazǵan. Al. D. S. Lixachevtıń stil tuwralı pikiri tómendegish: «Iskusstvotanıwshılar stil tuwralı qanday degen bolsa, bul sózde keń maǵanası tuwralı men de sol gapı aytaman. Men ádebiy stili stili tuwralı emes, ádebiyat stili tuwralı pikirimdi aytaman. Sońǵısı áwelgisiniń bir bólimi»⁶³. V. M. Jirmunskiydiń kózqarası boyınsha, ádebiy shıǵarmalıń kórkem stili degen túsinińke tek

⁶¹ Сидоров Е. Время, писатель, стиль. Москва, Советский писатель, 1983, стр. 3-4.

⁶² Эльсберг Я. Е. Индивидуальные стили и вопросы их историко-теоретического изучения. В кн.: Теория литературы Основные проблемы в историческом освещении. Стиль. Произведения. Литературное развитие. Москва, 1965, стр. 13.

⁶³ Лихачев Д. С. Человек в литературе Древней Руси. Москва-Ленинград. Изд. АН СССР, 1958, стр. 4.

ğana til birlikleri kirip sheklenbeydi, oğan temalar. obrazlar, shıǵarmanıń kompoziciyası, onıń kórkem mazmunı kiredi. L. I. Timofeev stilge ideyalar, temalar, xarakterlerdi, tildi kirgizedi. Kórkem shıǵarma stili óziniń tábiyatı boyınsha til hám sóylew stilinen ózgeshe boladı, sonday-aq ádebiy stil tuwralı ilim lingvistikalıq stilistikadan ayırmashılıqqa iye. Stil kórkem qubilis sıpatında ádebiy shıǵarma qurılısınıń hárqıylı elementlerinde kórinıwi múmkin. Shıǵarma qurılısınıń elementleri ózlerinde stillik ózgeshelik belgilerin alıp júredi. «Kórkem shıǵarmanıń ideyalıq mánisi – bul bárinen burın mazmunı, al kompoziciya bolsa tiykarınan onıń formalıq elementi. Kórkem ádebiyatta til shıǵarmadaǵı súwretlew forması xızmetin atqaradı. Sonlıqtan til forması stildi ózinde alıp júriwshi wazıypanı orınlaydı. Sonday-aq, shıǵarma qurılısı komponentleriniń biri bolǵan kompoziciya da stildi ózinde alıp júredi. Stil ádebiy túrler hám olardıń janlıq formalarında da óz kórinisin tabadı. Eger, formanı ózinde alıp júriwshiler kórkem shıǵarma qurılısındaǵı formalıq elementler dep qabıllaytuǵın bolsaq, onda onıń mazmunlıq elementleri (máselen ideyası, obrazları) stildi júzege asırıwshi faktorlar bolıp tabıladı. Stil, shinında da obraz súwretlenetuǵın, jasalatuǵın, yaǵnıy kórkem shıǵarmanıń forması payda bola baslaǵan jerden baslanadı. Jazıwshınıń tákirarlanbas individual jolı, ózine tán jazıw manerası, basqalardıkinen ayırılıp turatuǵın stili birden ğana payda bomaydı, ol jıllar dawamında qalıplesedi.

Stildi onıń ishki mazmunınan ayırıp kórsetiw dawlı másele bolǵanlıqtan, stil kategoriyası boyınsha anıq bir pikir aytıw elege shekem qıyın keshpekte. Evropa teoretikleriniń bazı birewleri stildi ishki hám sırtqı belgileri boyınsha analizlegen. Olar ishki belgileri degende shıǵarmanıń mazmunın, sırtqı belgileri degende formasın dıqqatqa aladı. Máselen nemec ilimpazı Elster stildiń sırtqı hám ishki belgileriniń hártárepleme birigiwiniń júzege asıwın analizlegen hám onıń juwmaǵında stildiń ishki belgilerin, yaǵnıy mazmun elementleriniń jetekshiligin birinshi orınǵa qoyǵan. Elsterdiń pikirinshe: «Haqıyqıy stil bárqulla ishkisi boladı, biz mınalardı anıqladıq; olar ekige bólinedi, birinshisi – qabıllaw stili, ekinshisi – súwretlew stili. Qabıllaw stili belgili bir materialdı avtordıń qalay tańlawında, qaytadan islewinde hám bayıtıwında payda boladı, súwretlew stili avtordıń qabıl etilgen

materialdı óziniń ishki dúnyasında hárqıylı obrazlar hám formalar lipasları menen qalayınsha kiyindiriwinde payda boladı⁶⁴. Adebıyatshı A. V. Chicherinniń kózqarasları joqarıda sóz etilgen pikirler menen sáykes keledi, sonday-aq tolıqtırılıshı hám tastıyıqlawshı mániske iye. «Stil «usıllardıń jıyıntığı» emes, sırtqı forma emes, al dúnyanı poetikalıq qabıllaw hám poetikalıq obrazlı pikirlewdiń eń áhmiyetli ózgesheligi. Jazılıshı hárqıylı usıllar menen oqıwshıǵa tásir jasawshı tájiriýbeli usta emes, jaq – onıń ózi dúnyanı solay kóredi, solay oylaydı, solay sezedi hám onıń basqasha kóriwi, oylawı hám seziwi múmkin emes»⁶⁵.

Geypara ádebıyatshı-teoretikler jazılıshı stilin úyregende shıǵarmanıń formalıq ózgesheligine ayrıqsha dıqqat awdaradı, jazılıshınıń dóretiwshilik stilin kórkem formadan izleydi. G. N. Pospelovtıń pikirinshe, «Kórkem shıǵarmanıń stili degenimiz – bul onıń mazmunı emes, al onıń formasınıń ózgesheligi...»⁶⁶. Shıǵarmanıń tek kórkem obrazlı forması ǵana stil ózgesheligine iye boladı. Mazmunnıń ózi stilge iye emes hám stilge kirmeydi⁶⁷. Bazıbir ádebıyatshılar óz stiline iye jazılıshılardıń dóretiwshilik tabısların izertlegende olardıń dúnyatanımları menen baylanıstırǵandı maqul kóredi. «...stil – jazılıshınıń iskusstvodaǵı hám jámiyetlik ómirdegi, ideyalıq gúreslerdegi, kórkem koncepciyalardıń soqlıǵıswlarındaǵı, haqıyqıy hám gumanistik qádrıyatlardıń ózara qatnaslarındaǵı poziciyası»⁶⁸.

Stildiń qalıplesiwi talantlı jazılıshınıń estetikalıq talǵamlarına, dúnyatanımına baylanıslı. Óz stili qalıplesken jazılıshı degen baha hárqanday dóretiwshige berile bermeydi. Jazılıshı yaqı shayırdıń stili waqıyalardı, qubılıslardı, qaharmanlardı kórkem til arqalı súwretlep jazıwında kórinedi. Syujetlerdi tańlap alıw, olardı qurıw, shıǵarma kompoziciyası (montajı) jazılıshı stiliń qanday dárejede ekenligin belgileydi.

⁶⁴ Бургардт О. Новые горизонты в области исследования поэтического стиля (Принципы Эльстра). Изд. И. И. Семоненко. Киев, 1915, стр. 9.

⁶⁵ Чичерин А. В. Идси и стиль. «Советский писатель», Москва, 1965, стр. 287.

⁶⁶ Пospelов Г. Н. Проблемы литературного стиля. Москва, 1970, стр. 34

⁶⁷ Сонда, стр. 40.

⁶⁸ Гей Н. К. Художественность литературы. Поэтика. Стиль. Москва. «Наука», 1975, стр. 446.

Kórkem sóz ustasınıń jeke ózine tán stilin anıqlaw ushın eki jazıwshınıń dóretpelerin birin birine salıstırıp úyreniw usılınan paydalanıw múmkin. Bunday salıstırıwlar nátiyjesinde eki jazıwshı sheberliginiń uqsas tárepleri de, uqsamaytuǵın tárepleri de anıqlanadı. Jazıwshılardıń shıǵarmaların birin ekinshisinen ayırıp turatuǵın belgiler bul eki jazıwshınıń da original stil iyesi ekenin kórsetedi. Bunday jazıwshınıń ózine tán stili onıń pikirdi bayan etiw, waqıya yaki sezimlerdi súwretlew, personajlardı sıpatlaw, syujet hám kompoziciya, konfliktler hám xarakterlerdi jasaw, peyzaj hám portretlerdi súwretlew, qaharmanlardıń psixologiyalıq keshirmelerin sáwlelendiriw sıyaqlı sheberliklerinde kórinip turadı. Óziniń jeke stili tolıq qalıplesken jazıwshınıń shıǵarmasın oqıy baslaǵannan-aq bul dóretpе kimdiki ekenligin ańlawǵa boladı. Máselen, «Maman biy ápsanası» menen «Xalqabad»tı oqıy baslaǵannan-aq, bul shıǵarmalardıń avtorı kimler ekenligin sezip otıramız. XIX ásir qaraqalpaq klassik shayırları Ájiniyaz benen Berdaq poeziyasında stillik ózgesheliklerdiń belgilerin gezlestiremiz. Olar jasaǵan dáwirde súwretlewde ózine tán jol tańlaw degen túsinikler qalıplespen edi, kerisinshe sol dáwirdiń sóz sheberleri ustaz shayırlardıń dástúrine eliklewdi hám sol tradiciyaǵa sadıqlıqtı ádiwli wazıypamız dep esaplaǵan. Máselen, Ájiniyazdıń «Kerekti» hám Berdaqtıń «Kerek» qosıqların Maqtımqulınıń «Gerekdir» qosıqtı menen salıstırıp úyrensek, bayanlaw stilinde, qosıqtıń formasında, obyektı súwretlew usıllarında aytarlıqtay pariq sezilmeydi. Mısal ushın Maqtımqulınıń qosıǵına dıqqat awdaramız:

Mert yigidiń bolsa bir achıq kónli,
Yagshılardan refti-amat gerekdir.

Eger bolsań bir úlkániń patshaxı,
Ovval bashdan bir sagadat gerekdir.

Ájiniyazdıń qosıǵında da bayanlawdaǵı hám forma tańlawdaǵı usı stil qaytalanadı:

Adamdı jaratqan qádir qudayım,
Bendeńe táwekel ráhim kerekti.

Panahında qup saqlañız ilahim,
Bir basqa bir ólim bolsa kerecti.

Berdaq qosıǵında da Ájiniyazdaǵıday Maqtımqulınıń poetikalıq jolına eliklew, sol stillik dástúrge sadıqlıq tendenciyası seziledi. Degen menen Berdaqtıń qosıq qurılısında ǵana biliner-bilinbes ózgeshelik bar. Maqtımqulı menen Ájiniyaz qosıqlarınıń buwın sanları on bir bolsa, Berdaqta segiz buwın:

Men aytayın yardıń wáspin,
Qulaq salıp tıńlaw kerек.
Kim bilse yardıń qádirin,
Qara kóz yar soǵan kerек.

Qosıq qatarları mısalgá alınǵan úsh shayırdıń da keltirilgen shıǵarmalarındaǵı uyqasıw formaları birinshi shuwmaqta – ABAB, al kelesi shuwmaqları – AAAB. Bul kórinisler stillik birdeylikti kórsetedi. Bunday stillik uqsaslıqlar XVIII-XIX ásir shayırlarına tán qásiyetler. Máselen, solardıń biri – qosıqtıń kirisiw bólimi bolǵan birinshi shuwmaqta qudayǵa múrájet qılıw bayanlaw stilindegi dástúrge aynalǵan usıllardan edi. Maqtımqulı «Xalıma meniń» qosıǵında:

Kerem eyle, ya reh, gudrathı subxan,
Garıp, gamgın gechen xalıma meniń. -

dep baslaydı. Ájiniyazda da bayanlawdı baslawdıń usınday stili ushırasadı:

Adamdı jaratqan qádir qudayım,
Bendeńe táwekel ráhim kerecti.

Bayanlawdın bul usılı Berdaqta da bar:

Barsheni yaratqan qádir qudayım,
Berseń bul bendege haqlıq jolin ber.

Ádebiyatshı V. Gauzenshteyn stildin qalıplesiwin individual dóretiwshilikten emes, al jámiyetlik dóretiwshilikten izleydi: «Hár kim óz aldına stil jaratıwǵa kútá ázzilik qıladı. Stil tolıq mánisinde jámiyetshilik tárepinen qalıplese»⁶⁹. Vyolfın, Yu. Vigand, R. Veyman hám basqa da Batis Evropa ádebiyatshıları stil tuwralı usınday kózqarasta bolǵan. I. Timofeevın pikirinshe, stil degenimiz individual metodtıń kórinisi. Timofeev hám N. Vengerov stildi qosıq qurılısınıń tiykarǵı elementleri menen de baylanıslı úyrenedi. Olar jazadı: «Mayakovskiydin stili haqqında aytqanda biz shayır shıǵarmalarındaǵı dáwir waqıyalarına házirjuwaplılıǵın, poeziyaǵa tartınbastan jańa tema hám obrazlardı tartıwın, tiliniń baylıǵı hám anıqlıǵın hám uyqaslardáǵı novatorlıǵın hám basqalardı názerde tutamız. Sebebi, usı ózgeshelikler Mayakovskiydin stilin belgileydi»⁷⁰.

Kórkem sóz sheberiniń jalǵız ǵana shıǵarmasınıń analizine tiykarlanıp, onıń jeke ózine tán stilin anıqlaw qıyın. Kórkem sóz ustasınıń stili onıń barlıq dóretpelerin úyreniw tiykarında anıqlanadı. Belgili ádebiyatshılardıń ilimiy teoriyalıq kózqarasların basshılıqqa alıp, olardı ulıwmalastırǵan halda stildi kórkem shıǵarma sistemasınıń barlıq elementleri bolǵan shıǵarmanıń ideyalıq jónelisi, tematikası, obrazlar sisteması, syujeti hám kompoziciyası, tili, kórkemlew quralları hám usılları, janrı menen jazıwshınıń ózine tán dúnyatanımı kibi komponentler belgileydi.

Qadagalaw ushin sorawlar

1. *Ohraz jasawdıń usılı – stil tuwralı túsiniq?*
2. *Forma hám stil tuwralı túsingenińizdi aytıp berinüz?*
3. *Stil – individual dóretiwshilik degende neni túsinesez?*
4. *Ádebiy stildin dara dóretiwshilik penen baylanıslı ekenligin aytıp berinüz?*
5. *Jekke stiller hám aǵımlardıń stili tuwralı túsiniǵinüz?*

⁶⁹ Гаузенштейн В. Опыт социологии изобразительных искусств. Изд. «Новая Москва», 1924, стр. 53.

⁷⁰ Тимофеев Л. И. Венгеров Н. Краткий словарь литературоведческих терминов. Москва, 1958, стр. 146.

§3. KÖRKEM SHİĞARMA ANALIZI

§3.1. Kórkem shıǵarmanın sırtqı kórinisi hám ishki maǵanası

Joba

1. Tábiyatta hám jámiyette hár bir qubılıstıń mazmunı hám forması bolatuǵınlıǵı.

2. Kórkem shıǵarmanın mazmunı hám forması tuwralı túsinik.

3. Forma – mazmunnıń sırtqı kórinisi. Mazmun – formanın ishki maǵanası.

4. Kórkem ádebiyatta mazmun hám forma birligi. Mazmunnıń jetekshiligi.

5. Kórkem shıǵarmada mazmun elementleri: tema, kórkem ideya, konflikt, xarakterler, tendenciya, problema, syujet.

6. Kórkem shıǵarmada forma elementleri: stil, janr, kompoziciya, kórkem til, ırǵaq hám t.b.

Dúnyada ómir súrip, jasap atırǵan hár bir adam – tiykarınan eki qubılıstıń, yaǵnıy tábiyiy hám jámiyetlik qubılıslardıń ónimi. Tábiyiy qubılıslardıń ózin payda qılatuǵın ózinen hám ısqarıdan tásir etiwshi «mazmunlar» jáne «formalar» bar. Máselen, báhár máwsiminiń keliwi nátiyesinde tábiyatta – hawa rayında ózgerisler boladı. Báhárdiń «mazmunı» – jılılıq, ıssılıq, tábiyattıń oyanıwı, tiriliwi. Qıs máwsimi tamam bolıp, hawa rayınń jılıta baslawı menen ósimlikler hám jánlikler dúnyastıń oyanıwı, olardıń ósip-óniwi ushın qolaylılıqlar payda boladı. Terek shaqalarınń búrtiklewi, japıraqlap, ğumsha jayıp güllewi, miywaga otırıwı «forması» sıpatında kórinis beredi. Qıstıń «mazmunın» – suwıq, ayaz, tirishilikti qıyratıwshı, dep shártli túrde alar bolsaq, onıń «forması» – qarlar, muzlar, tońlar kórinisinde tanımalı. Sonday-aq, jámiyetlik qubılıslardı da payda qılatuǵın hár qıylı ózine tán «mazmunlar» hám «formalar» bar, olar insandı qorshap bärqulla oǵan ózleriniń tásiyrin tiygizip turadı. Máselen, qanday da bir jámiyetlik dúzimdegi ádalatlıq, morallıq-estetikalıq normalardıń buzılıwı sol jámiyette jasawshı insanlardıń kewillerinde, ruwxıy dúnyasında úlken narazılıqlardı.

al unamli baǵdarda rawajlanıwı qanaatlanıw sezimlerin payda etedi. Adamnıń ruwxıy dúnyasındaǵı hár qıylı keshirmeler, tolǵanıslar, qanaatlanıwlar yamasa gúyzelisler – olar mazmun. Olar kózge kórinbeydi, olardı insan añlaydı. Insannıń ruwxıy jaqtan jetilisiwi yaki átiraptaǵı qubılıslarǵa hár qıylı dúnyatanımlarda bolıwı zamannıń aldınǵı oy iyelerinen turmıstıń hár kıylı tarawlarında «reformaciyalar» islewdi talap qıladı. Nátiyjede dúzimnıń ózinde, onıń siyasiy-ekonomikalıq qurılısında kózge kórinerlik ózgerisler boladı. Bul nárseni jámiyetlik qubılıstaǵı «formalar» desek boladı. Bunday qubılıs tek mámleketlik masshtabta ǵana emes, al jeke bir shańaraqtıń turmısında, yaki jeke bir adamnıń táǵdirinde bolıwı da múmkin.

Forma hám mazmun ulıwma ilimiy-filosofiyalıq túsinipler bolıp tabıladı. Dúnyadaǵı ózgeriwler, rawajlanıwlar hám hádiyselerdiń júzege keliw processinde álemdedi bir formadaǵı nárseler ekinshisi menen almasadı. ápiwayı organizmler, predmet hám hádiyseler quramalıraq forma hám mazmunlarǵa aylanıw processin basınan keshiriwi yamasa kerisinshe bolıwı múmkin. Dúnyadaǵı ullı aql-oy iyeleriniń pikirinshe, mazmun hám forma – álemdedi túrli nársede, hádiyse hám processlerdiń ortasındaǵı baylanıslar menen qatnasıqlardı biliwde ayrıqsha orın iyeleytuǵın kategoriyalar. Mazmun belgili nársede, hádiyse, processlerdiń ózine tán qásiyetleriniń, ózgeshelikleriniń hám áhmiyetli belgileriniń, elementleriniń jıyındısın añlatsa, forma mazmunnıń bar ekenin kórsetetuǵın nársede, yaǵnıy ol predmet hám hádiyselerdiń ishki hám sırtqı dúzilisin ózinde sawlelendiredi.

Jámiyetlik sananıń bir túri esaplanatuǵın kórkem ádebiyattı da mazmun hám formasız kóz aldımızǵa keltire almaymız. Kórkem shıǵarmanıń súwretlew obyektı, predmeti insan táǵdiri boladı. Kórkem shıǵarmanıń mazmunı hám forması delingende, ádebiyattanıwda, tiykarınan, shıǵarmanıń ishki hám sırtqı tamamları túsiniledi hám bunda filosofiyalıq mazmun hám forma kategoriyaları basshılıqqa alınadı. Ádebiyattaǵı forma hám mazmun degenimizde eń dáslep bul túsiniktiń ilimiy-abstraktlıq qásiyetlerin túsiniwimiz kerek, yaǵnıy forma hám mazmun biri birinen ajratıp bolmaytuǵın nárseler. Forma degenimiz

mazmunniñ sırtıq kórinisi, al mazmun degenimiz formanıñ ishki maǵanası.

Belgili ilimpaz L. I. Timofeev kórkem shıǵarmanıñ mazmunı tuwralı mınaday anıqlama beredi: «mazmun degenimiz formanıñ mazmunǵa aynalıwınan basqa hesh nárese emes, sonday-aq, forma degenimiz de mazmunniñ formaǵa aynalıwınan basqa hesh nárese emes. Forma hám mazmunniñ ózara ótlesiw processiniñ tiykarında mazmun jatadı»⁷¹. Al, alım Izzat Sultanıñ pikirinshe: «...kórkem shıǵarmadaǵı avtordıñ súwretlemekshi hám oqıwshıǵa jetkermekshi bolǵan ideyası – mazmun, kórkem shıǵarmanıñ janrı, tili, xarakterler, syujet, konflikt, kompoziciya, peyzaj h.t. basqalar forması»⁷². Kórkem shıǵarmanıñ mazmunı degende kórkem shıǵarmada sáwlelenegen insan turmısınıñ bir bólegin túsinemiz. Yaǵnıy, adam táǵdirindegi waqıya-hádiyseler, jámiyetlik turmıs mashqalaları kórkem shıǵarmanıñ mazmunın quraydı. Kórkem shıǵarmada jazıwshı tárepinen obrazlı qabıl etilgen waqıya-hádiyseler súwretlenedi. Usıǵan baylanıstı biz kórkem shıǵarmanıñ mazmunı degende belgili bir shıǵarmada sáwlelenegen ideyalıq mazmundı túsinemiz. Máselen, F. Dostoevskiydiñ yaki L. Tolstoydiñ romanlarınıñ ideyalıq mazmunın úyrener ekenbiz, biz usı process arqalı jazıwshınıñ ómirdi qalay túsingenin, oǵan qanday baha bergenligin, yaǵnıy sóz ustasınıñ kózqarasın da anıqlaymız. Avtordıñ qorshaǵan jámiyetlik ortalıqqa kózqarası – oǵan bergen bahası shıǵarmadaǵı obrazlar sistemasında óz sáwleleniwın tabadı. Solay eken, obrazlar qatlamı degenimiz, kórkem shıǵarmanıñ ideyalıq mazmunın ózinde sáwlelendiriwshi forması boladı, degen pikirdi aytıwımız múmkin. L.I.Timofeevtıñ aytıwınsha, til (kórkem sóz) obrazdıñ forması, obraz shıǵarmanıñ ideyalıq mazmunınıñ forması. Shıǵarmadaǵı sóz qatlamları, kompoziciya, ritmik-ırǵaqlıq qurallar hám basqa da komponentler obrazdıñ mánisin ashıwǵa xızmet etedi, mazmunın sáwlelendiredi.

⁷¹ Тимофеев Л. И. Основы теории литературы. Москва, «Просвещение», стр. 132.

⁷² И. Султон. Адабиёт назарияси. «Ўқитувчи» нашриёти, Тошкент, 1986. 153-бет.

Hár qanday kórkem shıǵarmanıń mazmunı hám formasın birin ekinshisinen ajratpay úyrengenimizde, onda mazmunnıń jetekshilik rolin bayqaymız. Sebebi, bir shıǵarına menen ekinshi shıǵarına arasındaǵı ózgeshelik birinshi gezekte onıń mazmunı arqalı kózge kórinip turadı. Mazmunnıń jańalanıwı ádebiyattıń jańalanıwına jol ashıp beredi. Mazmunnıń jańasha tús alıwında, álbette insan turmısındaǵı úlken ózgerisler, quramalı burılıslar tiykar boladı. Mısalı, «ǵázzel» janrınıń payda bolıwına adam turmısındaǵı jańa mazmun jetekshilik etken. Ǵázzel degen sózdin mánsi «hayallıǵa muhabbat» degennen kelip shıqqan. hayal-qızlarǵa óz muhabbatın ańlatıw mazmunındaǵı qosıq túrinde jazılǵan shıǵarına «ǵázzel» dep atalǵan. «Ǵázzel – (arabsha - dostlasıw, hayalǵa ashıqlıq múnásibette bolıw) Shıǵıs ádebiyatında keń tarqalǵan lirikalıq janr»⁷³. Keyin ala ǵázzel óziniń mazmunına ılayıq jetiliskeń formaǵa iye bolǵannan keyin forma elementine – turaqlı lirikalıq janrǵa aylandı. Tap usı sıyaqlı novella degen termın de italyansha «jańalıq» sózinen alınǵan. dáslep mazmun elementı jetekshilik etken, sońınan janr sıpatında qalıplesip forma elementine aylanǵan. Sebebi, novella degende dáslep janlı qızıǵıwshılıq oyatatúǵın waqıyadan xabar beretúǵın shıǵarına túsirilgen. Házirgi waqıtta novella qısqaqlıq, syujet ótkirliǵı sıyaqlı ózine tán forma ózgesheliklerine iye janr. Mazmunnıń ózgeriwi jańa formalar dı da payda etedi, hár bir jazıwshı óz dóretpesindegi mazmundı sáwlelendiriwde oǵan ılayıq forma izleydi.

Mazmundı kórkem shıǵarmanıń formasınan joqarı qoyıp bir tárepleme bahalaw unamlı nátiyjeler bermewi múmkin. Ádebiyattıń ilimi tariyxında kórkem shıǵarmanıń formasına ekinshi dárejeli kategoriya sıpatında kóz jumıp qarap, onı mazmunnan kelip shıǵıp bahalawǵa urınıwlar bolǵanlıǵı da málim. Ótken ásir dıń 20-jılları buringı awqam ádebiyattıńında maydanǵa kelgen «vulgar sociologizm» tárepdarlarınıń koncepciyasında kórkem shıǵarmanı tek

⁷³Салаев Ф. Курбаниязов І. Адабиётшунослик атамалариниңг изоҳли сўзлиги. Тошкент. «Янги аср авлоди». 2010, 320-бет.

ideyalıq mazmunnan, klasslıq kózqarastan kelip shıǵıp bahalaw húkimdarlıq etti. Kórkem ádebiyatıǵı bunday unamsız tendenciya onı kórkem ónerden uzaqlastırıp, bolsheviklik ideologiyasınıń quralına aylandırıp qoydı. Nátiyjede tek keńes húkimetin, proletariattı, kommunistler partiyasını jırlaǵan kórkemligi sayız shıǵarmalar kótermelenip, poetikalıq qunı joqarı shıǵarmalar dıqqattan shette qaldı, ideyasızlıqta ayıplanıp, avtorları quwdalawlarǵa ushıradı.

Hárqanday kórkem shıǵarmanıń forması shıǵarma mazmunınıń sırtqı kórinisi hám ol konservativ qásiyetke iye. Sonlıqtan, ol mazmunǵa qaraǵanda ózin saqlawda turaqlılıqqa iye hám uzaǵıraq jasaydı.

Máselen, joqarıda sóz etilgen ǵázzel janrı pıyda bolıw hám qalıplesiw dáwirinde onıń mazmunı hayal-qızlarǵa muhabbat edi. Waqıtınıń ótiwi menen ǵázzel janrında Watan, tábiyat, dostıq mazmunları da jırlandı, biraq ǵázzel janr sıpatında óz formasını saqlap qaldı. Ǵázzel janrı óziniń ǵázzelge tán forma ózgesheliklerin, janrlıq qásiyetlerin neshe júz ásirler ótse de saqlap kiyatırǵanlıǵı málim. Ǵázzel janrı formasında neshe mınlaǵan shayırlar hárqıylı mázmundaǵı qosıqlar jazıwın dawam etip atır. Forma – birew, al mazmun bolsa shegi joq. Ǵázzellerdiń buwın sanlarında pariq bolǵanı menen negizgi forma strukturasındaǵı ózine tánlik saqlanıp qala beredi. Ádebiyattanıw ilimi hám ádebiyat tariyxında mazmunınıń jetekshiligin pútkilley biykarlap, formanıń dominantlıǵın qorǵaǵan ilimpazlar da, jazıwshılar da boldı. Formanıń erkinligin kútá kótermelep, onı kórkemliktiń bas principini sıpatında qaraǵan bunday ádebiyatshılar ádebiyattanıwdıń tariyxında formalistler degen at penen belgili bolǵanı málim.. XIX ásirdiń sońı XX ásir baslarında modernizm ádebiy aǵımında formalizm wákilleri ózlerin usınday iskerligi menen tanıttı. Futurizm, imajinizm, dadaizm, avangardizm sıyaqlı jónelislerdiń koncepciyasını islep shıqqanlar kórkemlikti tek ǵana formada kórdi hám burın kórilmeǵen jańa formalardı jaratıwǵa ótti. Olardıń jetekshileri «forma – forma ushın»

degen urandı basshılıqqa aldı. Forma quwıwshılıqtıń usınday unamsız háreketleri ótken ásirdeń 20-30-jıllarında modernizmnıń, futurizmnıń ne ekenliginen ulıwma xabarı joq qaraqaipaq poeziyasınıń ayırım shayırlarında da kórinis berdi. X.Axmetov, J.Aymurzaev, A. Begimov, A.Matyakubov, A.Shamuratov hám t.b. dóretiliwshiliginde rus futurist shayırı Mayakovskiyge uqsatıp qosıq jazıwǵa ıshqıpazlıq dástúrge aylandı. Poetikalıq sanasızlıq ádebiyattı jarlılandıratuǵın unamsız qásiyetlerdiń biri. Forma hám mazmunnıń birliǵi ádebiyattıń tiykarǵı kórkemlik nızamlılıǵı bolǵanlıqtan, bul dáwirdegi kórkem shıǵarmadaǵı formanıń jetekshiligin birinshi orınǵa qoyıp jaqlawshılardıń háreketleri sátsiz juwmaqlandı. Degen menen, formalistler jaratqan shıǵarmanıń formasına (kórkem til, stil, qosıq qurılısı, janrlar, qosıq forması, kompoziciya) baylanıslı kóp ǵana ilimiy izertlewler payda boldı hám bul miynetler kórkem ádebiyattıń rawajlanıwına unamlı tásirin tiygizdi.

G.Belinskiy aytqanıday, «Qosıq – qanday ájayıp oy-pikirlerge tolı bola bersin, dávirdeń qanday ótkir máselesin kótere bersin, eger de ol poeziya ruwxı menen suwǵarılmasa, onda bul qosıqtaǵı ájayıp oy-pikirler de, ótkir máseleler de push nárseler, ondaǵı unamlı degen nárselerdiń barlıǵı da iske aspaytuǵın jaqsı niyetler bolıp ǵana qaladı». Sonlıqtan, shıǵarma formasınıń kórkemlik funkciyasına ústirtin qarawǵa bolmaydı. Óytkeni, shıǵarmanıń sátili dóretilgen forması bolmasa, ondaǵı hár qanday jaqsı ideya, sol ideya arqalı jetkerilmekshi bolǵan mazmun qurǵaq bayanlawdan arı ótpeydi. Haqıyqıy jetiliskeń kórkem shıǵarma onıń mazmunı hám usı mazmunǵa say forma menen ǵana joqarı kórkemlik sıpatqa iye boladı. Kórkem shıǵarmadaǵı formanıń elementlerine stil, janr, kompoziciya, kórkem til, ırǵaq h. t. basqalar, mazmunnıń elementlerine tema, kórkem ideya, konflikt, xarakterler, tendenciya, fabula hám syujet kiredi. Belgili teoretiklerdiń pikirlerine súylene otırıp, kórkem shıǵarmanıń mazmunı degende jazıwshı yaki shayırdıń óz dóretpesi arqalı usı dúnyadaǵı tábiyiy hám jámiyetlik qubılıslarǵa bolǵan kózqarasların, simpatiya hám antipatiyasın, olarǵa bolǵan

qatnasin, aqlawın yamasa qaralawın, óz shıǵarmasında ashıqtan-ashıq ya bolmasa astarlı sáwlelendiriwin túsinemiz.

Joqarıda esletip ótkenimizdey, shıǵarma mazmunınıń barıwı formanıń barıwına tásirin tiygizedi. Kórkem shıǵarmadaǵı hártárepleme jetiliskeń jańa mazmun ádebiyat tariyxındaǵı jańa dáwirdeń baslanǵanınıń kórinisi boladı. Ádebiyattaǵı jańa mazmun jańa qaharmanlardıń payda bolıwı menen dúnyaǵa keledi. Kórkem shıǵarmadaǵı mazmunınıń jetekshiligin bahalaǵanıımızda formanıń funkciyası tómen eken degen pikirge kelmewimiz kerek. Hártárepleme jetiliskeń formada súwretlengen kórkem shıǵarmanıń mazmunı ǵana oqıwshılardıń júreginen orın aladı. Poetikalıq sapası joqarı kórkem shıǵarmada mazmun hám forma biri ekinshisi menen birigip – qatısqı ketedi.

Kórkem shıǵarmada mazmun hám forma bir-birine ótiwshi kórkem qubılıs tárizinde úyreniledi. Jazıwshı turmıshıq materialdı óz dúnyatanımına, kózqaraslarına muwapıq tańlaydı. Jazıwshınıń turmıshıq waqıyalarga bolǵan qatnası hám olardı súwretlewdedi poziciyası kórkem shıǵarmanıń ideyalıq mazmunında óz kórinisin tabadı. Usı ideyalıq mazmun jazıwshı tańlaǵan turmıshıq waqıya hám kórinislerdi súwretlegeninde, shıǵarmadaǵı obrazlardıń is-háreketinde, oy-pikirleri, keshirmeleri hám xarakterinde jıynaqlasadı, yaǵnıy mazmun ózine sáykes keletuǵın formaǵa iye boladı.

Ádebiyatta mazmunınıń formaǵa ótiwi ideyalıq, tematikalıq negizdeń insan xarakterinde kórkem kóriniske iye bolıwında, qaharmanınıń keshirmeleri hám is-háreketleri arqalı jazıwshı qayta islegen turmıshıq materialdı konkretlestiriwinde ámelge asadı. Insan is-háreketleri kórkem kompoziciya hám syujette, onıń oy-pikirleri, keshirmeleri, sezimleri bolsa shıǵarma tilinde ashıladı. Usı taqılette shıǵarmanıń mazmunı onıń formasın, yaǵnıy jazıwshı súwretlegen turmıshıq kórinisler hám xarakterler, obraz hám personajlar, syujet waqıyaları, shıǵarmanıń kompoziciyasın hám tilin qalıplestiredi. Mazmunınıń formaǵa hám formanıń mazmunǵa iye bolıwı ádebiy shıǵarmanıń barlıq komponentlerin óz ishine qamtıp aladı. Kórkem shıǵarma qurılısında onıń

mazmunı óziniń poetikalıq sáwleleniwın tolıq tapqan jaǵdayda gana onı talqılawdıń princip hám metodları konkretlesedi.

Kórkem forma menen kórkem mazmunnıń ózara baylanısında mazmun formanı payda etiwde aktiv qatnasıwshı bolıp tabıladı. Kórkem sóz ustası kórkemlik dunyatanımınan kelip shıqqan halda jazılajaq shıǵarmanıń formasın belgileydi, anıǵıraǵı, jazılajaq shıǵarmanıń mazmunı formanı belgileydi. Mısalı, qaraqalpaqlardıń turmısı boyınsha tariyxıy shıǵarma jazıw hám erte jıllardaǵı feodallıq jámiyettiń jaǵdayın hártárepleme keń masshtabta kórkem qabil etiw ushın, waqıyalar haqqındaǵı húkimdi kórkem koncepciya tárizinde formalastırıw hám tariyxıy tulǵa Erejep aǵa biy obrazın keń túrde sáwlelendiriw maqsetin gózlegen jazıwshı K. Kárimov roman formasın tańlaǵan. Sebebi, usı roman forması ǵana názerde tutılǵan kórkem mazmunǵa hár tárepleme muwapıq keledi hám sol niyettiń ámelge asıwına imkaniyat jaratıp beredi. Sonıń menen birge, kórkem forma belgili dárejede erkinlikke de iye. Dóretiwshı ózi sáwlelendirmekshi bolǵan mazmundı sol formaların sheńberine sıydırıwǵa umtıladı. Mısalı, teatrda qoyıw ushın shıǵarma jazıp atırǵan dramaturg onı aktlerge, kórinislerge bóledi, syujet waqıyaların atqarıw waqtına sıydıradı, monologlardı hám dialoglardı, aktyorlardıń háreketlerin saxnada orınlawǵa sáykeslendiredi, olardı remarkafar menen támiyinleydi hám t.b.

Mazmunnıń formaǵa ótiwi kórkemlik qurallar hám usıllar járdeminde ámelge asırıladı. Bunda shıǵarmadaǵı obrazlardıń is-háreketleri baslı orındı iyeleydi. Qaharmanlardıń xarakterin júzge keltiretuǵın is-háreketleri kórkemlik qurallar hám usıllardıń qatnasında súwretlenedi. Mazmun obrazlar arqalı formaǵa óter eken, obraz mazmunǵa da tásir etedi. Jazıwshı burın dóretken qaharmanlarınń xarakterini ústinde islew barısında onı ele de jetilistire otırıp, shıǵarmanıń ideyalıq mazmunına da ózgerisler kirgiziwi múmkin.

Mazmunnıń formaǵa ótiwi syujet hám kompoziciya arqalı da ámelge asırıladı. Bunda syujet hám kompoziciya formanıń

tiykarǵı kórkemlik komponentleri túrinde xızmet atqaradı hám olar kórkem mazmunǵa da tásirin ótkeredi. Sebebi, syujet hám kompoziciya obrazlardıń daralanıwı, dúrkinlesiwı, jaylasıwı, ózara qatnası menen baylanıslı. Mazmun menen formanıń biri birine ótiw processı mazmunnıń haqıyqıy óz formasına iye bolıwın hám formanıń tereń mazmunǵa iye bolıwın támiyinleydi, yaǵnıy mazmun hám formanıń birlesiwın ámelge asıradı.

Dúnya ádebiyattanıw iliminde «forma» hám «mazmun» kórkem kategoriya sıpatında XVIII ásirdeń sońı XIX ásir baslarınan baslap úyreniliwine qaramastan, ádebiyattanıw ilimine tiyisli miynetlerdi kórip shıqqanıwızda, olarda forma hám mazmun komponentleriniń elementlerin jiklew máselesinde olardıń qaysıların formaǵa, qaysıların mazmunǵa jatqarıw kerekligi tuwralı kózqaraslar kóp túrlikke iye ekenligine gúwa bolamız. Mısalı, Shepilova mazmun elementlerine tema, problema hám ideyanı, forma elementlerine syujet, kompoziciya, til, ritm hám obrazlar sistemasın, L. Timofeev tema hám ideyanı mazmun elementlerine, obraz, syujet, kompoziciya, ritm hám tildi forma elementlerine, V. Gulıyaev penen G. Abramovich tema hám ideyanı mazmun elementlerine, al obrazdı bolsa hám mazmun, hám forma elementine, til, kórkem súwretlew quralları, konflikt, kompoziciya, túr, janr hám qosıq qurılısın forma elementlerine jatqaradı. Bul ilimpazlardan ózgeshelew pikirlerdi V. Kojinovta da ushırastıramız. Onıń kózqarasınsha, syujet – forma hám mazmunnıń elementi, al tema, fabula, obrazlar sisteması hám konflikt – ishki forma, kompoziciya – sırtqı formaǵa kiredi, ideyalıq mazmun bolsa mazmunnıń elementi. Kózqaraslardıń hárgıylılıǵı ózbek alımlarında da bar nárese. T. Boboevtıń pikirinshe, stil, janr, kompoziciya, til, ritm – forma elementleri, al tema, fabula, konflikt, karakterler, kórkem ideya, tendenciya – mazmun elementleri, syujet – hám forma, hám mazmun elementi. D. Quronovtıń jazıwınsha, problema, tema, tendenciya hám, ideya – mazmun elementleri, til, obrazlar sisteması, syujet, konflikt, kompoziciya, ritm – forma elementleri.

Ilmpazlardıń mazmun hám forma elementlerin jiklewlerin úyrene otırıp olardı ulıwmalastırıp, tómendegishe ajratıwımız múmkin. Problema, tema, obrazlar sisteması, tendenciya, ideya, konflikt hám syujet mazmun elementlerine, al kórkem til, stil, janrlıq formalar, kompoziciya hám ırǵaq forma elementlerine kiredi. Kórkem shıǵarmanıń teması, kórkem ideyası hám olardı ózinde alıp júriwshi konflikt, konfliktke negiz bolǵan obrazlar qatlamı, xarakterler, shıǵarma arqalı sáwlelengen kórkem kózqaras, tendenciya, problema hám usıların jıynaǵınan payda bolǵan syujet, syujetke ózek bolǵan qaharmanlar arasındaqı qarama-qarsılıqlar shıǵarmanıń mazmunın payda etedi, sebebi, mazmun insan turmısınń kórkem sáwleleniw bolǵanlıqtan, jazıwshı insan táǵdirin obrazlar járdeminde kórkem sáwlelenediriwde, oǵan óz kózqarasların, tendenciyasın síndirip jiberedi. Sol tiykarda syujet jaratıladı. Al, jazıwshı usı syujetti, insan turmısına bolǵan óz kózqarasın jetkerip beriwde, ideyasın sáwlelendiriwde kórkem tildi qollanadı, shıǵarmanıń janrın hám usı janrǵa ılayıq kompoziciyasın tańlaydı, nátiyjede jazıwshınıń stili qalıplesedi hám mazmun menen bir pütünlikte shıǵarmanıń kórkem formasın támiyinleydi. Sonlıqtan, mazmun hám forma birliǵi kórkem ádebiyatta kórkemliktiń kütá áhmiyetli zárúr shártileriniń birinen esaplanadı.

Mazmunıń formaǵa tásirin úyreniw barısında jazıwshınıń úyreniw hám súwretlew ushın tańlap alınǵan turmıslıq materialı qoyılǵan problemanı joqarı dárejedegi obrazlılıqqa kóteriwi ushın eń qolaylı imkaniyat jaratıwı zárúrligin ańlaymız, yaǵnıy jazıwshı tárepinen tańlap alınǵan turmıslıq material mazmun hám formanıń sátli shıǵıwında tiykargı kriteriya boladı. Obrazlar qatlamı, hár bir obrazdıń usı sistemada tutqan ornı, konfliktler hám olardıń túrleri, kompoziciyalıq jaylasıwı hám shıǵarmanıń janrı problema menen tendenciyanıń talabınan kelip shıǵadı.

Kórkem shıǵarmadaǵı forma komponentleriniń hár biri mazmun komponentlerinen hár biri menen úzliksiz baylanıslılıqtı saqlap turadı hám bul kórkem shıǵarmadaǵı

forma hám mazmunıń birligin támiyinleydi. Jazıwshınıń qaynap atırǵan turmıs shınıǵınan tańlap alǵan materialın shólkemlestiriw syujetin kórkemlik funkciyasına kiredi. Avtorı toǵanısqá túsirgen turmıshıq problema shıǵarma konfliktinde óz sáwleleniwın tapsa, onıń ideyalıq-emocionallıq bahası kompoziciyanıń áhmiyetli elementi bolǵan obrazlar qatlamında ashıq-aydın kózge tastanadı. Hár bir kórkem sóz sheberi qanday da bir dáwirin adamı, ol sol zamannıń izi tawsılınmaytuǵın problemalarınan azat bolalmaydı. átirapında júz berip atırǵan qubılıslarǵa óziniń dóretpeleri arqalı qarım-qatnasın bildiredi, jámiyetlik, siyasiy, ruwxıy-aǵartıwshılıq ideyalardı alǵa súredi. shıǵarması menen óz zamanına belgili tásir ótkeriw maqsetin gózleydi. Jazıwshınıń maqset hám tilekleri onıń dóretken shıǵarmalarınıń kórkem mazmunı hám formasında óz kórinisine iye boladı. Kórkem shıǵarma hár túrli dáwir oqıwshıları tárepinen túrlishe túsiniwi múmkin.

Qudaǵalaw ushın sorawlar

1. Mazmun hám forma degendi filosofiyalıq aspekte alıp qaraǵanda qalay túsinesiz?

2. Mazmun hám forma baylanıslılıǵı, olardıń birin-biri tolıqtırıp turatuǵınlıǵı tuwralı aytıp berseniz?

3. Kórkem shıǵarmanıń mazmunı hám forması tuwralı túsinińiz?

4. Forma – mazmunıń sırtqı kórinisi?

5. Mazmun – formanıń ishki maǵanası?

6. Kórkem ádebiyatta mazmun hám forma birligi. Mazmunıń jetekshiligi boyınsha pikirleriniz?

7. Kórkem shıǵarmada mazmun elementleri?

8. Kórkem shıǵarmada forma elementleri?

§3.2. Kórkem shıǵarmanıń turmıshq material hám emociional kórkem pikir

Joba

1. Tema hám ideya tuwralı túsiniq.
2. Tema -- kórkem formaǵa túsiriwdi talap etip turǵan turmıshq material, zárırlikten payda bolǵan problema.
3. Temalardıń túrleri. Tiykarǵı hám járdemshi temalar.
4. Kórkem ideya – emociional obrazlı oylardı jámlestiriwshi pikir.
5. Kórkem ideyanıń ulıwmalastırıwshi wazıypası.
6. Kórkem shıǵarmanıń ideyası onıń mazmunında kórinetuǵınlıǵı.
7. Tema hám ideyanıń birligi kórkem shıǵarma bólimlerin baylamıstırıwshi ekenligi.

Jámıyetshilikte qanday da bir kórkem sóz ustasın, yaǵnıy jazıwshı yaqı shayırdı tolgandırgan, júrek hám sanasına qozǵaw salǵan, nátiyjede qolına qálem uslawǵa májbúrlegen, ózgeler anlaǵan yaqı anlamaǵan qubılıslar boladı. Jazıwshı kórkem shıǵarmanı dóretpesten aldın insan táǵdirindegi yamasa jámiyetlik ómirdegi ózin tolgandırgan máseleler, mashqalalar ústinde tınımsız oylanadı hám onı kórkem tuwındı sıpatında bezep, qurallandırıp oqıwshı qáwimine usınadı. Kórkem shıǵarmadaǵı jazıwshını tolganısqá túsirgen turmıshq material tiykarında belgili bir ádebiy koncepciya payda boladı. Ol kórkem obrazlarǵa síndiriliwi arqalı shıǵarmanıń mazmunı dóreledi. Mine, usı shıǵarma mazmunına tiykar bolǵan turmıshq material tema dep ataladı. Tema (grekshe – *thema*, qaraqalpaqsha hárip, qoyılǵan belgi degendi anlatadı) – epikalıq, dramalıq, lirikalıq, sonday-aq, filosofiyalıq, sociallıq, etikalıq h.t. basqa da problemalardı, turmıstıń tiykarǵı máselelerin payda etiwshi waqıyalardıń jıynaǵı. Al, shıǵarmada sáwielengen, dáwirdeń mazmunınan, tariyxıy-sociallıq hám turmıshq jaǵdaylardan kelip shıǵatuǵın áhmiyetli waqıyalar, sonday-aq, jeke adam táǵdirine baylanıshı máseleler problema dep ataladı.

Tema turmıs haqıyqatlıǵı hám shıǵarmadaǵı estetikalıq haqıyqatlıq arasında dáldálshılıq funkciyasın da atqaradı.

Sonlıqtan ol ádebiyattanıwda eki tárepleme qarap kóriledi. Birinshisi, ol – haqıyqıylıǵı, yaǵnıy ol turmısta shin bolǵan náirse. ekinshisi, ol – shıǵarma mazmunınıń «súwretlengenı», yaǵnıy onda ne sáwletlengenı. Ilimpazlar shıǵarmanı analizlegende bunday jaǵdayda turmıs haqıyqatlıǵın tańlawdaǵı jazıwshınıń avtorlıq koncepciyasını baslı diqqatqa aladı. Estetikalıq haqıyqatlıq kózqarasınan bahalar bolsaq, bunday jaǵdayda shıǵarmanıń ishki teması haqqında, jazıwshı dóretiwshiligindegi daralanǵan tema haqqında sóz etiwimiz múmkin.

Jazıwshılar dóretiwshiliginde ulıwma temalar bolıwı múmkin. máseilen, tariyxıy tema, dedektiv tema, fantastikalıq tema, ekologiyalıq tema, siyasiy tema h.t.b. Kórkem sóz sheberi óz shıǵarmasınıń teması ústinde qálem terbeta otırıp, onıń qanday ruwxta, qanday ideyalıq kózqarastan súwretleniwın baǵdarǵa alıp otıradı. Jazıwshı qaysı bir temanı tańlar eken, onıń dóretiliwiniń barlıq táreplerin basında tolıǵı menen kóz aldına keltire almaydı. Tema shıǵarma jazılıwdan burın shıǵarmanıń barlıq mazmunın emes, al usı mazmundı anıqlawǵa hám onı kórkem súwretlewge baǵdarlawshı xızmet atqaradı. M. Gorkiy tema tuwralı mınanday túsiniń bergeni edi: «Tema avtordıń tájiriyesinde tuwıladı, turmıs onı jazıwshınıń sanasına quyadı, biraq ol jazıwshınıń oy-qıyalǵáziynesinde tulǵalanbaǵan túrde uya salıp jatadı hám obrazlardı súwretlewdi talap etip, jazıwshıda onı formaǵa túsiriw ushın umtılıw tuwdıradı»⁷⁴. Demek, tema degenimiz kórkem sóz ustasınıń dóretiwshilik sanasında kórkem formaǵa túsiriwdi talap etip jatiwshı turmıshlıq material hám zárúrlikten payda bolatuǵın másele eken. Tema degende biz kórkem shıǵarmada súwretlew ushın jazıwshınıń turmıshlıq qubılıslardan tańlap alǵan waqıyaların túsinssek te boladı.

Tema tuwralı rus ádebiyatshısı Valentin Kataev «Tema hámмесinen burın payda boadı. Tema payda boladı da jazıwshını azapqa sala baslaydı. Tema sanǵa sinip, jazıwshınıń oy-qıyalına bekkem ornalasqan sayın, adamlardıń, zatlardıń obrazları, peyzaj elesleri tuwlıp, rawajlana beredi»⁷⁵, degen edi. Iskusstvo, sonıń ishinde ádebiyat turmısın ózinen tuwıladı. Kórkem sóz ustasınıń

⁷⁴ Горький М. Собрание сочинений в тридцати томах. . 27. стр. 214

⁷⁵ Журнал «Вопросы литературы». 1961. №9. стр. 130

usi turmistan izlep tabatugini – ozi jazatugin shigarmasinin temasi. Dagistan xalqinin shayiri Rasul Gamzatov «tema suwdaqi uyqilap jatirgan baliq siyaqli qarnin joqari qaratip, turmistin – omirdin betinde qalqip jurmeydi. Tema – tereñde, qaynawit agistin ortasinda, patli iyrimlerdin tungyiyiginda; onı sol jerden izlep tawip al, asaw tolqinlardin arasinan, sarqırama – tasqinlardin astinan alıp shıǵa bil», dep jazgan edi tema tuwralı.

Tema – kórkem óner tuwindisinin irge tasi, olsız shıǵarma mazmunı tolıq bolmaydı. Biraq tema pütün mazmunnin ozi bola almaydı. Tek ǵana mazmundı ayqınlastırıwǵa hám kórkem sawlelendiriwge járdem beretugin tiykar xızmetin atqaradı. «Tema jazıwshı sanası hám qalbinde ele kórkem qalıplestiriwdi talap etip atirgan turmıslıq material hám sociallıq, ádep-ikramlılıq máselesi bolıp tabıladı»⁷⁶.

Kórkem shıǵrama teması kórkem shıǵarmada sóz bolatugin negizgi waqıyalardin baǵıt-baǵdarı bolǵanlıqtan, shıǵarmanın temasin, yaǵnıy ne haqqında aytilatuginin, yaki qanday máselelerdi qozǵaytuginin anıqlaw sırttan qaraganda jeñil siyaqli kórinedi. Degen menen, shıǵarma temasin anıqlawǵa jeñil, üstirtin qarawǵa bolmaydı. Shıǵarmanı jazıwdaǵı avtor kózqarasinan alıp qaraganda, tema – eñ dáslep bolajaq dóretpewe arqaw bolatugin máselelerdin, qamtıytugin jaǵdaylardin, waqıyalardin, súwretlenetugin ómir qubılısılarının sheñberinen ibarat. Al, shıǵarmanı tallaw kózqarasinan alıp qarasaq, tema – shıǵarma mazmuninin negizgi quram bóleginin biri, tema – jazılǵan, súwretlengen waqıyalardin jámiyetlik ómirdegi áhmiyetli máseleler dárejesine kóterilip, kórkem shıǵarma aylanǵan kórinisi. Yaǵnıy, kórkem shıǵarmanın tematikalıq radiusına kiretugin waqıya-hádiyseler ómirde tap qanday bolsa sol qalpinde qalmaydı, jazıwshının kózqaraslarına saykes ayırıqsha máni berilip, kórkemlik sheshimin tapqan obrazlar áhmiyetli máseleler bolıp shıǵadı. Jazıwshı shıǵarmasındaǵı temanı úyrengende tek insan ómirindegi waqıyalardı sanap shekleniwge, yamasa, ayırıqsha bir problemalardin áhmiyetliligine dıqqat awdarıw

⁷⁶ Izzat Sulton. Adabiyot nazariyasi. "O'qituvchi" nashriyot - matbaa ijodiy uyi. Toshkent. 2005. 96-b.

menen shegaralanıp qalıwǵa bolmaydı. Bunda sol ómir qubılıslarınıń qaysı qırınan alınıp, qalay súwretlengenligin, qanday dárejede kórkem sheshim tapqanlıǵın anıqlawdıń áhmiyeti úlken.

Kórkem shıǵarmanıń tiykarǵı teması jazıwshınıń qanday da bir waqıya-hádiysege kózqarasın ayırıqsha bildiriw yaki aydınlastırıw ushın, qanday da bir xarakterdiń qalıplesiwın kórsetip beriw ushın óz aldına qoyǵan maqsetlerinen, yaǵnıy jazıwshı tańlaǵan hám súwretlegen turmıshıq waqıyalardan, shıǵarmada óz bayanlanıwın tapqan hám súwretlengen máseleler jıyındısınan ibarat. Basqasha aytqanda, tema degenimiz jazıwshınıń ne nárese haqqında jazǵanlıǵı hám ne haqqında kórkem pikir júrgizgenligi desek te boladı. Sonlıqtan kórkem shıǵarmanıń teması ideya menen ózara tıǵız baylanıslı boladı. Tema tuwralı túsiniń shıǵarmanıń tutas mazmunınan kelip shıǵadı. Kórkem shıǵarmanıń teması waqıyalılıqta belgili boladı. Hár qanday jazıwshı ózi dóretken kórkem shıǵarma arqalı adam hám olardıń qanm-qatnasları haqqında óz kózqarasların, oy-pikirlerin oqıwshıǵa kórkem formada usınadı. Shıǵarmanı jazıwdı baslamastan hám onı oqıwshılar qáwimine usınbastan burın qanday áhmiyetli máseleleri qozǵamaqshılıǵı haqqında oylanadı hám bir neshe kútá zárúr máselelerdiń eń baslısın tańlap atadı, bul sol shıǵarmanıń negizgi teması boladı.

Kórkem ádebiyatta tiykarǵı hám járdemshi temalar boladı. Mısalı. Á. Ótepovtıń «Teńin tapqan qız» dramasında jaslardıń jańasha muhabbatı, óz muhabbatı ushın gúresi tiykarǵı tema bolsa, eskilik penen jańanıń arasındaǵı gúres, adamgershilik máseleleri sıyaqlı járdemshi temalar tiykarǵı temanıń ashılıwın támiyinlewge xızmet etken. Kórkem ádebiyatta «máńgili» temalar da bar. Máselen, ólim hám ómir, muhabbat – máńgili temalar. Sadıqlıq hám opasızlıq, batırılıq hám qorqaqlıq, qayǵı hám quwanış, qızǵanısh hám aq kónillik, súyiw hám jek kóriw sıyaqlılar – máńgili temalar. Usı kózqarastan qaraganda, bir shıǵarmada bir neshe temalardıń bolatuǵınlıǵı kelip shıǵadı. Bu óz gezeginde tematika túsiniǵine múráját etiwge alıp keledi.

Tematika termini keń mánide belgili bir dáwir jazıwshıları dóretiwshiligindegi temalar jıyındısı degendi, al tar mánide bolsa, shıǵarmadaǵı tiykarǵı temaǵa baǵınıshlı bolǵan basqa kishi

temalar jıyındısı degendi ańlatadı. Tiykarǵı hám kishi temalardıń barlıǵı birgelikte shıǵarmanıń ideyalıq-tematikalıq bir pútinligin támiyinleydi. Mısalı, I.Yusupovtıń «Watan topıraǵı» poemasında tiykarǵı tema watanǵa muhabbat teması bolǵanı menen usı temanıń ashılıwına xızmet etken basqa da jámiyettegi quwdalaw dáwiri, quwdalawǵa ushıraǵan adamlardıń turmısı hám ruwxıy dúnyası, tariyxıy áhmiyetke iye waqıyalardıń beriliwi sıyaqlı bir qansha temalar orın alǵan. Usı qosımsha temalardıń jıyındısı tiykarǵı temanı tolıqtırıp, ondaǵı mazmunnıń jetilisiwin támiyinlep, bayıtıwǵa xızmet etken.

Kórkem shıǵarma mazmunında sáwlelengen temalar kóp túrli bolıp, búgingi kún ádebiyatında tariyxıy tema, muhabbat teması, fantastikalıq tema, dedektiv tema, ekologiyalıq tema, urıs hám paraxatshılıq teması hám t.b. temalar kóplep ushırasadı. Temalardıń bunday kóp túrliligi geyde janrlardıń xarakterin belgilewge de xızmet qıladı. Mısalı, dedektiv janr, avtobiografiyalıq povest, tariyxıy roman, fantastikalıq povest hám t.b. Hár bir jazıwshı óz dóretywshiliginde bir neshe temalar átirapında sóz qozǵaydı. Ádebiyatta temalardıń kópligi hám kóptúrliligi, yaǵnıy temalar kóleminiń keńligi onıń úlken sociallıq-turmıslıq áhmiyetinen dárek beriwshı qubılıslardıń biri bolıp tabıladı. Ádebiyattaǵı temalardıń shegarasın keńeytiw onıń aldıńǵı qatar jazıwshılarınıń tiykarǵı wazıypalarınan esaplanadı. Temanıń ózi jek halında kórkem shıǵarmanı joqarı kórkemlikke kóterc almaydı, ol joqarı dárejedegi sheberlik penen súwretlengende ǵana óziniń ideyalıq hám estetikalıq wazıypasın óteydi. Mısalı, kolxozlastırıw temasına, urıs temasına, kommunistlik partıyanı kótermelewge arnalǵan temalardaǵı yaqı ǵárezsizlikti jırlawshı bir qansha pocziyalıq shıǵarmalar, gürrińler, hátte povestler de waqıtınń ótiwi menen temasınıń áhmiyetli bolǵanı menen kórkemligi jaǵınan sayız bolǵanlıǵı ushın ádebiy processten shıǵıp qalǵanlıǵı ádebiyatımız tariyxınan belgili. Tema kórkem shıǵarmada syujet arqalı ashılatuǵın bolǵanlıqtan, ol kórkem shıǵarmanıń barlıq bóleklerin shólkemlestiriwge hám shıǵarma kompoziciyasına xızmet etedi. Temanı jazıwshılar qalay bolsa solay ala bermeydi. Shıǵarmaǵa tema bolatuǵın ómir máseleleri, qubılısları kóp. Geyde bir neshe jazıwshı bir temada shıǵarma dóreliwi de múmkin. Biraq tańlaǵan

shıǵarmanı jetkerip beriwdegi jazıwshılardıń stili hár túrli bolıwına baylanıslı ózgeshe kórkemlikke iye boladı.

Hár bir ádebiy shıǵarmada bir neshe tema hám olar arqalı alǵa súrilgen ideyalar boladı. Jazıwshı adam turmısın súwretlew arqalı ózara baylanıslı bolǵan bir neshe máselelerdi kóterip shıǵadı hám olardıń hár birine óziniń poetikalıq bahasın beredi, shıǵarmada jazıwshınıń dúnyaǵa kózqarası, ideyası «obrazlar lipasına bólenip» jatadı. Usıǵan baylanıslı hár bir jazıwshınıń shıǵarmasınıń ideyası payda boladı. Mısalı, Sh.Seytov «Jaman shıǵanaqtaǵı Aqtuba» romanında tiykarınan qaraqalpaq xalqınıń burınǵı awqamnıń qayta qurıw siyasatı ústemlik etken jıllarındaǵı waqıyalardı súwretlew menen birge Ámirxan, Jerdash obrazlarında ruwxıy jarlı insanlardıń xarakterin jaratadı, olarǵa óz qatnasın bildiredi, oqıwshınıń da diqqatın sol personajlar arqalı usı máselelerge qaratadı.

Sóz sheberi óz shıǵarması arqalı ómir ǵalmaǵalları tuwralı pikirin oqıwshıǵa jetkermekshi boladı. Sol shıǵarmanı oqıǵan oqıwshı bolsa, shıǵarmanı tereńirek túsiniw barısında onıń ideyasın tawıp aladı. Jazıwshınıń óz shıǵarmasında súwretlep atırǵan waqıyaları tuwralı aytqısı kelgen pikiri, jámiyetlik qubılıslarǵa bergен bahası, olardıń ústinen shıǵarǵan húkimi shıǵarmanıń ideyası, dep ataladı. Kórkem shıǵarma ideyalıq-tematikalıq jaqtan kishi bóleklerden quralıwına qaramastan, onda tutas bir pütünlik bar bolıp, shıǵarmanıń usınday dúziliwi kórkemlik talaplarınan kelip shıǵadı. Hárqanday jámiyettegi adam turmısı bir-biri menen ózara baylanısqan, ózara tásir etip turatuǵın waqıya-hádiyselerden ibarat bolıp, bul hádiyselerdiń hár biri ózine tán belgili qatnasıqlardan quraladı. T. Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaq dástanı» romanında ortaǵa qoyılǵan barlıq máseleler bir orayǵa – xalıq azatlıq gúresleri máselesine birlestirilgen hám usı tiykarǵı oraylıq másele jazıwshı tárepinen kórkem bahasına iye bolǵan. Bul bahada, xalıqtıń erkinlik ushın gúreslerinde xalıq awızbirshilik penen birlesse hám bir-birin qolıap quwatlasa ǵana jeńiske erisetuǵını haqqındaǵı ideya óz sáwleleniwın tapqan.

Demek, jazıwshınıń shıǵarmada súwretlengen tiykarǵı turmıslıq waqıya-hádiyseler ústinen shıǵarǵan húkimi – jetekshi pikiri shıǵarmanıń tiykarǵı ideyası esaplanadı. Jazıwshı turmısqa, turmıslıq hádiyselerge qanday qatnasta bolsa, olardı usı

közqarastan súwretleydi. onıń shıǵarması kitap oqıwshılarda da ózi súwretlegen waqıya-hádiyselerge usınday qatnastı oyatadı. Sonıń ushın tiykarǵı ideya da, tiykarǵı tema sıyaqlı shıǵarmadaǵı obrazlarda, olardıń is-háreketinde jámlengen hám waqıya-hádiyselerde sáwlelengen ideyalardan quraladı. Temanıń qanday kórkemlik sheshim tabatuǵınlıǵı shıǵarmanıń ideyası menen tıǵız baylanıshı boladı. Hár qanday kórkem shıǵarmanı turmıstaǵı adamlardıń ǵalmaǵallarısız, táshwishlerisiz kóz aldımızǵa keltire almaymız. Tema maǵanasınıń tereńirek ashılıwında syujet ayrıqsha áhmiyetke iye. Tema kórkem shıǵarma bólimlerin bir pútinlikke jámlestiredi.

Adamzat turmısındaǵı ayrıqsha qubılıslar bárqulla kórkem pikirlewdiń negizgi obyektı boladı. Degen menen, kórkem oy-pikir turmıstaǵı sol qubılıslardıń tap sol turısında aynadaǵı sáwleleniwı emes. Ol sol waqıyalardıń eń tereń tıpkinine shekem kirip baradı, ol kúta aktiv ideyalıq baǵdarǵa iye boladı. Kórkem shıǵarmadaǵı ideya jazıwshınıń kóp qatlamlı turmıs hádiyselerine bolǵan emocional qatnasınan ósip shıǵadı. Kórkem shıǵarmanıń negizgi ózeginde jatırǵan emocional obrazlı oylardı jámlestiriwshi pikirdi kórkem ideya deymiz. Kórkem ideya jazıwshınıń dúnyatanımı arqalı anıqlanadı. Kórkem shıǵarmadaǵı ideya kórkem óner shıǵarmasınıń mazmunına tiykar bolǵan ulıwmalastırıwshi, emocional obrazlı pikirler jıyındısı bolıp tabıladı. Sonlıqtan ol basqa ápiwayı ideyalardan ajıralǵan halda kórkem ideya dep ataladı, yaǵnıy obrazlı pikir júrgiziw kórkem ideya boladı. Dúnya qubılısların obrazlı qabıllaw hám súwretlew bar jerde ideya boladı. Turmıs haqıyqatlıǵı, obrazlılıq kórkem shıǵarma ideyasınıń júdá áhmiyetli belgileri bolıp tabıladı. Óz shıǵarmasında obrazlılıqtı támiyinley almaǵan jazıwshı alǵa qoyǵan wazıypasın orınlay alıwı múmkin emes, onıń shıǵarmasındaǵı ideya kórkem dáliyllenbegen, qurǵaq hám jansız ideya bolıp qala beredi. «Kórkem ideya obrazlı pikir. Ol tek obyektiv súwretlengen ómir kórinisinen, insanlar táǵdirinen, waqıyalardıń logikalıq mazmunınan kelip shıǵadı»⁷⁷.

⁷⁷ Izzat Sulton. Adabiyot nazariyasi. «O'qituvchi» nashriyot - matbaa ijodiy uyi. Toshkent, 2005. 98-b.

Kórkem ideyanıń ózine tán qásiyetleriniń biri onıń ulıwmalastırılıq funkciyasında kórinedi. Kórkem ideya turmıstaǵı hádiyselerdi tipiklestirip, individuallastırıp sáwlelendiredi. Kórkem ideya arqalı ómirdegi barlıq qubılıs, hádiyseler, insanlar táǵdiri mayda-shúydesine shekem sóz etilmeydi, al, usı qubılıs, hádiyseler hám insanlardıń eń áhmiyetli ózgeshelikleri súwretlenedi. Misalı, Sh.Úsnatdinovtıń «Sońǵı ańshı» povestindegi Haymaddin maqsım. Muratlardıń obrazı burınǵı awqam dáwiriniń kúshli ideologiyalıq basım astında jasaǵan insanlarınıń obrazı. Shıǵarmada ideyanıń ózine tán xarakterli belgisi qaraqalpaq xalqınıń sovet húkimranlıǵına túspesten aldınǵı maqsım, ulama insanlardı, din adamların húrmet etiwı, olardı ideallastırıwı, awqam dáwirinde olardıń repressiyaǵa ushırıwı, basqa úlkelerge qashıp ketiwı, olardıń oqımshılıǵı, mádeniyatlılıǵı, jámiyetlik-siyasıy dúzim qısımnan azap shegiwleri XX ásir baslarındaǵı, urıs jılları hám onnan keyingi qayta qurıw jıllarınıń ózine tán ózgesheligi boldı.

Kórkem ideyanıń ulıwmalastırılıshı qásiyeti de bar. Kórkem ideya ómirdegi waqıyalar hám adamlardı tipiklestirip, individuallastırıp súwretleydi. Kórkem ideyada turmısta ushırasatuǵın hámme waqıyalar hám adamlar sóz etilmeydi. Sol waqıyalar hám adamlardıń eń áhmiyetli táreplerin súwretlep jámllestiredi. Kórkem shıǵarmanıń teması sıyaqlı onıń ideyası da shıǵarmanıń mazmunında kórinedi. Sóz sheberi tárepinen shıǵarmadaǵı hár bir epizod, hár bir obraz, hátteki, bazı bir detallar da tiykarǵı ideyanı ashıw ushın paydalanıladı. Kórkem ideya – bul, bórttirilgen ideya. Ádebiyattanıwda kórkem ideyanı pafos dep ataw da ushırasadı. V. G. Belınskiy ádebiy shıǵarmanıń ideyasın pafos (shabit) dep ataǵan. Áyyemgi grekler kórkem shıǵarmanıń ideyasın pafos dep belgilegen. Pafos insanıń kewline sıymay ketetuǵın, júrekti tolqındıratuǵın, bir nársege hádden tısqarı beriliwdi ańlatadı. Gegel ishki dárttiń sırtqa shıǵıwın kórkem shıǵarmanıń ideyası, dep esaplaǵan. Kórkem shıǵarmanı haqıyqıy bahalaw ushın, ondaǵı sóz ustasınıń ideyasın da, obrazlardı súwretlew barısında júzege asatuǵın obyektiv ideyanı da diqqatqa alıwımız lazım. Shıǵarmanıń tiykarǵı ideyasın avtordıń ideyasınan izlew izertlewshini alıstırıwı, yaǵnıy shıǵarmanı bir tárepleme, júzeki bahalawǵa alıp keliwi múmkin.

Kórkem ideya bórttiriwshilik qásiyetine iye. Óytkeni, kórkem shıǵarmada avtor bórttirip súwretlew arqalı ózi alǵa súrip atırǵan ideyaǵa oqıwshınıń dıqqatın tereńirek qaratıwǵa háreket etedi. Mısali, T.Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaq qızı» romanında Jumagúl obrazı bórttirilgen obraz bolıp, usı obrazǵa tiykar bolǵan hayal-qızlardıń azatlıǵı ushın gúresiwi, shańaraqtaǵı teńlikti jaqlawı sol dáwirdegi hámme hayal-qızlar ushın tán bolmaǵan qubılıs. Biraq jazıwshı usı teńsizlikke, hayal-qızlardıń jámáát orınlarında aktivlik kórsetiwi, mádeniy turmıs ushın gúres, eskilik sarqıtların pash etiw, kóp hayal alıwshılıq, hayallardıń huqıqsızılıǵı sıyaqlı ideyalardı bórttirip súwretlew arqalı usı mashqalalarǵa dıqqat qaratıwdı maqset etedi. Demek, kórkem shıǵarmadaǵı ideya turmıs materialı ústinen shıǵarılǵan ápiwayı logikalıq sheshim emes, al ómirde tikkeley analizlew hám obrazlı, emocional sáwlelendiriw bolıp tabıladı. Sonlıqtan, kórkem shıǵarmadaǵı ideya sol shıǵarmanıń tolıq obrazlı mazmunı arqalı ańlasıladı.

Ideya menen tema ózara birgelikte ómir súredi. Tema menen ideyanıń baylanıslılıǵı shıǵarmanıń ideyalıq-tematikalıq pútinligin támiyinleydi. Ideya dóretiwshilik processte júzege keledi. Usıǵan qaray, shıǵarmanıń ideyalıq-tematikalıq mazmunı ondaǵı obrazlardı hám hádiyselerdi analiz etiw arqalı ańıqlanadı. Olar kórkem shıǵarma mazmunında biri biri menen birigip, biri birine kórkemlendiriwshı reń berip, qarılıp jatadı. Sonlıqtan, shıǵarmanıń temasın onıń ideyasınan bólip ayırıp qarawǵa bolmaydı.

Sóz sheberi geypara shıǵarmalarında waqıyalar yaki qaharmanlar ústinen keskin húkim shıǵarmawı múmkin, bunday jaǵdayda avtordıń ideyası anıq kózge taslanbaydı. Turmısta bolıp atırǵan qanday da bir waqıya jazıwshıǵa tásir etip, ol bul tuwralı shıǵarma jazǵan bolıwı, biraq usı hádiysege qanday kózqarasta hám múnásibette ekenligin bildirmewi, hátteki ózi de bilmewi mumkin. Lekin, jazıwshınıń usı qubılısı shıǵarma dárejesinde ortalıqqa alıp shıǵıwınıń ózi úlken áhmiyetke iye.

Tema hám ideyanıń birligi kórkem shıǵarmanıń ideyalıq-tematikalıq tiykarların dúzedi. Tema hám ideya kórkem shıǵarmanıń bólimlerin biri birine baylanıstırıwshı, shıǵarmaǵa ómirsheńlik, kórkemlik, ózgeshelik baǵıslawshı qural, yaǵnıy

shıǵarmanıń tiykarǵı ózegi funkciyasın atqaradı. Tema hám ideya kórkem shıǵarmadaǵı emocionallıqtı támiyinlewshı qural xızmetin de orınlaydı. Jazıwshı shıǵarmada ne tuwralı jazǵanlıǵı onıń teması desek, shıǵarmada súwretelengen ómir qubılıslarına onıń kózqarası, qalay bahalawı – shıǵarmanıń ideyası bolıp tabıladı. Yaǵnıy, shıǵarmada súwretlengen hár bir obraz, hár bir turmıshlıq jaǵday ózine tán temaǵa, usı temaǵa berilgen babǵa, yaǵnıy ideyaǵa iye boladı. Usı kózqarastan, kórkem shıǵarma kóp temalı, kóp ideyalı boladı.

Shıǵarmada súwretlengen máseleler hám olardan kelip shıǵatuǵın kórkem juwmaqlar shıǵarmanıń tiykarǵı teması hám tiykarǵı ideyasınıń átirapında jámlenedi, usınday jámleniw bolmasa shıǵarmanıń ulıwma bir pútinligi joǵaladı, onıń kórkemligine kerı tásirin tiygizedi. Sonlıqtan, shıǵarmada súwretlengen waqıya-hádiyseler, konkret jaǵdaylar, máseleler, obrazlar ózara baylanısqa kirisip, bir pútinlikti – shıǵarmanıń kórkem toqımasın payda etedi.

Kórkem shıǵarmanıń temasın hám ideyasın úyrengende obrazlı súwretlenip atırǵan obyektin ne ekenligin anıqlap alıw zárúr. Sebebi, kóbinshe, jazıwshı óz shıǵarmasında basqa nárseni súwretlep atırǵan boladı da, al kitap oqıwshı pútkilley basqa nárseni qabıl etip atırǵan boladı. Máselen, Ájiniyaz lirikalıq qosıqlarında ilahiy ıshqını súwretlep atırǵan boladı, al eqıwshı onı dúnyawiy muhabbat dep qabıllawı múmkin ham taǵı basqalar. Usıǵan qaray, kórkem shıǵarma mazmunı ondaǵı súwretlenip atırǵan hám de qabıl etilip atırǵan nárseler kózqarasınan túsiniledi. Kórkem shıǵarma mazmunı degende, kóbirek ideyalıq mazmun túsiniledi, al kórkem mazmun bolsa ideyalıq mazmunnan keńirek túsiniw. Bul túsiniw bizdi kórkem shıǵarma mazmunınıń obyektiv hám subyektiv birlik ekenligi tuwralı kózqaraslarǵa diqqat awdarıwımızǵa alıp keledi. Shıǵarmada súwretlenip atırǵan waqıya-hádiyseler hám kórkem shıǵarmanıń obyektiv baslama boladı, al jazıwshınıń súwretlenip atırǵan waqıya-hádiyselerge qarım-qatnası subyektiv baslama boladı. Qálegen oqıwshı kórkem shıǵarmanıń mazmunın júz payız dárejede, úsúk-túsúgine shekem qaldırmaı tolıq mazmunın aytıp beriwi múmkin emes. Bunı hâtte jazıwshınıń ózi de epley almaydı. Bir shıǵarmanıń «mazmunın aytıp beriń» degende, onıń qanday da bir ulıwmalasqan mazmunı,

belgili bir payızı ğana, yaǵnıy mazmundı shólkemlestiriwshi áhmiyetli elementi – fabula aytıp beriledi.

Adebiyattanıw iliminde «tema» túsiniǵi eki inánide qollanılıp kiyatır: birinshisi, kórkem shıǵarmada súwretlenip atırǵan turmıshlıq material túsiniǵi; ekinshisi, jazıwshı tárepinen shıǵarmada oqıwshılardıń kórkem qabil etiwı ushın qoyılǵan jámiyetlik, ruwxıy, ádep-ikramlılıq, filosofiyalıq hám basqa da máseleler jıynaǵı túsiniledi.

Konkret kórkem shıǵarma temasınıń hám ideyasınıń júzege keliwine tásir etiwshi áhmiyetli faktorlardıń biri jazıwshı dúnyatanımı bolıp tabıladı. Jazıwshı insan turmısındaǵı waqıyalardı, onda júz berip atırǵan hádiyselerdi óziniń dúnyatanım elegenin ótkergen halda kóredi. Usıǵan baylanıslı, turmıs shınlıǵı dep atama alǵan tolıp atırǵan waqıyalar hár túrli jazıwshılar (individler) sanasında túrlishe sáwlelenedi hám túrlishe bahalanadı. Bir dáwirde jasaǵan bir neshe dóretiwshiniń birdey temadaǵı shıǵarmalarında ulıwma bir-birinen pariq qılatuǵın ideyalar alǵa súriliwi hám olardaǵı waqıyalar hárqıylı kózqarastan bahalanıwı múmkin.

Qadaǵalaw ushın sorawlar

- 1. Tema hám ideya tuwralı túsiniǵińiz?*
- 2. Tema – turmıstıń tiykargı máselelerin payda etiwshi waqıyalardıń jıynaǵı degende neni túsinesiz?*
- 3. Tema – kórkem formaǵa túsiriwdi talap etip turǵan turmıshlıq material. Siziń pikirińiz?*
- 4. Temalardıń túrleri. Tiykargı hám járdemshi temalar tuwralı aytıp berseńiz?*
- 5. Ideya – shıǵarma arqalı avtordıń ózi súwretlep atırǵan waqıyalargá, adamlargá degen kózqarası. Túsiniǵińizdi aytsañız?*
- 6. Kórkem ideya – emocional obrazlı oylardı jámlestiriwshi pikir degende neni túsinesiz?*
- 7. Kórkem shıǵarmanıń ideyası onıń mazmunında kórinetuǵınlıǵı?*

§3.3. Qaharmanlar xarakteri payda bolatuğın waqıyalar sisteması hám kórkem forma komponentleriniń jaylastırılıwı

Joba

1. Syujet tuwralı túsiniń. *Fabula.*
2. Syujet hám onıń kórkem shıǵarma mazmunın shólkemlestiriw funkciyası.
3. Syujet – xarakterler payda bolatuğın waqıyalar sisteması. *Konflikt.*
4. Syujettiń tiykarǵı elementleri: *ekspoziciya (prolog), túyin, waqıyaların rawajlanıwı, kulminaciya, sheshim, epilog.*
5. *Kompoziciya tuwralı túsiniń. Arxitektonika. Struktura.*
6. *Kompoziciya – kórkem forma komponentleriniń jaylastırılıwı (montajlanıwı) ekenligi.*
7. *Kompoziciyanıń tiykarǵı elementleri: shıǵarmanıń ataması, epigraf, lirikalıq sheginis, qosımsha epizodlar.*
8. *Syujet hám kompoziciyanıń baylanıslılıǵı tuwralı.*

Ádebiyattanıwda «syujet» degen termindi XVII ásirde jasaǵan klassicizm aǵımı wákilleri P. Kornel hám N. Bualo qollanǵanlıǵı tuwralı maǵlıwmatlar bar. Olar bul túsinińti áyyemgi greklerden ańızlarǵa aylanǵan qaharmanları tuwralı sóz etken Aristotelden ózlestirgen. Syujet (francuzsha *sujet* – zat) – epikalıq hám dramalıq shıǵarmalardaǵı waqıyaların barısı, hádiyselerdiń rawajlanıw jaǵdayı. Geyde bul termin lirikalıq shıǵarmalarda analizlegende de paydalanıladı. Kúta erte dáwirlerde Rim jazıwshıları «syujet» degen sózdi emes, latinsha «*fabula*» degen termindi qollanǵan. Fabula degen sózdiń maǵanası – aytıp beriw, bayanlaw. XX ásir keńes dáwiri ádebiyattanıwında geypara ilimpazlar syujet hám fabula terminlerine sinonim tárizinde qaradı, bazıbir ádebiyatshılar shıǵarmadaǵı bárshe waqıyaların barısı – syujet, al, shıǵarmadaǵı tiykarǵı rawajlanıwshı konflikt – fabula, degen túsinińte boldı.

Epikanıń ertedeǵı rawalanıw basqıshlarında syujetteǵı epizodlar waqıtlıq, xronikalıq principlerge tiykarlanıp qurıldı (erteńler, dástanlar, ıcarlıq romanlar). Bunnan keyin Evropa ádebiyatında jalǵız bir konfliktke tiykarlanılıp orayǵa biriktirilgen (koncentriklik) syujet payda boldı. Orayǵa biriktirilgen syujette

epika yoki dramadađı konflikt tiykarınan birew boladı hám waqıyanıń baslanıwı, túyin, kulminaciya, sheshim sol bir konfliktinń átirapına qurladı.

Turmıs shınlıǵınıń ádebiy shıǵarmadađı kórkem shınlıqqa aylanıwında, ádebiy mazmunınń kórkem formaǵa kóshiwinde hám jazıwshı tańlaǵan temanınń ideyalıq-kórkemlik sheshim tabıwında syujet penen kompoziciyanıń atqaratuǵın rolin hesh nárese almasıra almaydı. Solay bolsa da, usı nárselerdi hár kim hár túrli túsinedi. Máselen, syujetti birewler waqıyaǵa, birewler háciysege, birewler fabulaǵa teńese, kompoziciyanı birewler sistemaǵa, birewler arxitektonikaǵa, birewler konstrukciyaǵa teńeydi. Olardıń bazılarında syujetlik, birewlerinde kompoziciyalıq qásiyetler ushırasadı, biraq olardıń hár biriniń ózine tán atqaratuǵın kórkemlik funkciyası bar. Misalı: fabulanıń ne nárese ekeni bizge Aristotel zamanınan beri málim. Fabula (latinsha *fabula* – áńgime, ańız, bayanlaw, tariyxın aytıp beriw mánisinde) – kórkem shıǵarmadađı súwretleniwshı waqıyalardı izbe-iz sistemalastırıw, bir jónge saııp haǵdarlaw. Fabula Aristotelshe, shıǵarmada «bolǵan waqıyalardı birlestiriw». Lessingshe, shıǵarmanıń «irgetasın tutastırıp jatırǵan arqaw». Gegelshe, «shıǵarmanıń negizi hám janı», A. Ostrovskiyshe, «bolǵan waqıyanı hesh qanday boyawsız tujirimli aytıp beriw», Tomashevskiyshe, «óz ara ishki baylanısqa qubılıslar qosındısı», Kojinovshe, «belgili bir waqıyalar jıyındısınan tutasqa maǵhımat, xabar».

V.V. Kojinov óziniń teoriyalıq pikirlerinde fabula óz aldına, syujet óz aldına túsinikler ekenin talqılap shıqqan, óz kózqarasların tujirimli dáliyllegen ol izertlewshilerden bul ekewin shatastırmaı, hár qaysısın óz aldına jeke alıp úyreniwdi ótinish etedi. Kojinovtıń pikirinshe, «Eposta fabula, ádette, shıǵarmanıń arxitektonikasına tiykar bolıp qalanadı hám hár túrli syujetlik elementlerdinń basın qosıp, biriktiredi»⁷⁸. Ádebiyatshınıń bunday juwmaqqa keliwinde tiykar bar, óytkeni fabula óz betinshe dara halında tek ǵana syujet penen kompoziciyaǵa proekt bolıwı múmkin. İnsan turmısında bolǵan yamasa bolatuǵın

⁷⁸Кожинов В. В. Сюжет, фабула, композиция. Теория литературы. Основные проблемы в историческом освещении. Москва, 1964. Вып. 2, стр. 428.

qálegen waqıyada fabula bar. Biraq, turmıstağı qálegen waqıya kórkem shıǵarma bola almaydı, yaǵnıy syujet fabuláǵa qaraǵanda keńirek túsirik.

Syujet (francuzsha *sujet* – zat. tema, mazmun mánisinde) – kórkem shıǵarma mazmunın shólkemlestirip, shıǵarma qaharmanlarınıń xarakterleriniń rawajlanıw tariyxın kórsetetuǵın waqıyalar sisteması. Eger kórkem shıǵarmanıń mazmunı biri birine uqsamaǵan minezler menen tiplerdiń ózara qarım-qatnasınan payda bolǵan shıńlıqtıń hám turmıshıq waqıyalardıń shıńjırı dep esaplaytuǵın bolsaq, syujette adamlar menen zatlardıń, obrazlardıń biri biri menen tutasqan ishki hám sırtqı isháreketleri sistemalasqan ráwishte úzliksiz qozǵalıslarda hám rawajlanıw ústinde kórinedi. Syujet kórkem shıǵarmadaǵı mazmundı shólkemlestiredi, ondaǵı turmıshıq waqıyalardıń ózara izbe-iz baylanısın hám rawajlanıw basqıshın sistemalasıradı. Chernıshevskiydiń jazıwınsha, «Shıǵarmanıń syujetli bolıwı onıń estetikalıq bahasınıń eń zárúr shártleriniń biri. Syujetsizlik kórkem emeslikke alıp keledi». Syujet qaharman xakteri menen waqıyalar arasındaǵı múnásibetti ózinde alıp júredi. M.Gorkiydiń pikirinshe, “Syujet degenimiz, ulıwma alǵanda adamlar arasındaǵı ózara baylanıslar, qarama-qarsılıqlar, simpatiyalar, antipatiyalar hám ulıwma, adamlardıń ózara múnásibetleri, anaw yaqı mınaw xarakter yamasa tiptiń tulǵalanıw hám rawajlanıw tariyxı”⁷⁹. I. I. Timofeev «Osnovi teorii literaturı» oqıw qollanbasında shıǵarmanıń syujetinde 1) xarakterler payda bolatuǵın waqıyalar sistemasın hám 2) ómirdegi konfliktlerdi ulıwmalastırıwshı waqıyalardıń dizbegi bar ekenin anıqlaydı.

Kórkem shıǵarmadaǵı syujet, yaǵnıy waqıyalar qaharmanlardıń xarakterlerin ashıwǵa baǵındırıladı. Adebıy shıǵarmalarda waqıya menen xarakter arasında bärqulla baylanıs boladı. Bazıbir shıǵarmalarda, máselen, sayaxat tárizindegi fantastikalıq, dedektiv yaqı avantıyuralıq mazmundadı shıǵarmalarda waqıyalardıń dizbegi óziniń qızıqlıǵı menen dıqqattı ayrıqsha ózine tartadı. Geypara shıǵarmalardıń syujetinde xarakterler forma tárepinen de, mazmun tárepinen de aldınǵı planǵa shıǵarıladı. Bunday shıǵarmalarda waqıyalardıń dizbegi

⁷⁹ М. Горький. Произведения. Москва, 1953, т. 27, стр. 215.

shólkemlestiriwshi sıpatqa iye bolmaydı. Bazıbir shıǵarmalarda waqıyalar yaqı xarakterlerdiń ústemligin seziw qıyın keshedi. Bunday shıǵarmalarda waqıyalar menen xarakterlerdiń rawajlanıw epkini teńlestiriledi. A. Tolstoydıń «Petr birinshi», M. Áwezovtıń «Abay jolı», Aybektiń «Nawayı» T. Qayıpbergenovtıń «Maman biy ápsanası» romanlarındaǵı syujetler tariyxıy waqıyalar menen tariyxıy xarakterlerdiń parallel rawajlanıw basqıshlarında júzege asırılǵan.

Eger fabula kórkem shıǵarmadaǵı waqıyanı xabarlaw formasında qurǵaq jetkerip berse, syujet qaharmanlardıń óz-ara qarım-qatnasın, olardıń ishki dúnyasın, sezim-tolǵanısların, qıymıl-háreketlerin, olar gezlesken tosqınılıqlar menen qarama-qarsılıqlardı, olar túsken gúres – konfliktlerdi, usılar arqalı júzege shıqqan insanlardıń táǵdirleri menen turmısın, eń baslısı, olardıń ádebiy qaharman, jámiyetlik áhmiyetke iye xarakter sıpatındaǵı «ósiw, jasalıw tariyxın» kórsetip beredi. Usınday ózgesheliklerdi syujetlik arqawǵa kóshirip súwretlew arqalı jazıwshı insan turmısındaǵı hádiyselerdi shıǵarmasında óner túrine aynaldırıp, óz qolı menen ózgeshe bir jańa álem jaratadı. Syujet arqalı payda bolǵan ózgeshe dúnyanıń yaǵnıy, qaharmanlar áleminiń «ayırıqsha óz ómiri, óz tariyxı, óz geografiyası menen etnografiyası» boladı, bul kórkemlendirilgen mákan hám waqıt keńisligine kiriw oqıwshı ushın jańa álemdi ashıw, jańadan jer kórip, planeta tanıw sıyaqlı boladı. Geypara ádebiyatshı-ahımlar syujetti – háreket, fabulanı – waqıya dep túsinedi. Hámmege málim, háreketsiz waqıya bolmaydı. Sonday-aq, óz-ara baylanıspaǵan hám waqıyaǵa aynalmaǵan háreketti sistemalı háreket dewge de bolmaydı. L. Timofeev penen L. Shepilova óz miynetlerinde⁸⁰ fabulanı syujetten bólip almay, ekewin bir túsiniкке sıyǵızıp ilimiy talqıǵa alǵan. Mine, usı kózqarastan alıp qaraǵanıımızda, syujet degenimiz kórkem óner dóretpesiniń mazmunına aynalǵan turmıshlıq waqıyalardıń ózara baylanısı, ósiwi degen pikirde toqtasaq boladı. Syujet personajlardıń háreketine baylanıslı ayqınlanıp baradı. Syujet poeziyalıq shıǵarmalarda, ásirese, kishi

⁸⁰Тимофеев Л. Основы теории литературы. Москва, 1966, стр. 158-159; Шепилова Л., Введение в литературоведение. Москва, 1968, стр. 130-131.

kólemli qosıqlarda prozalıq shıǵarmalarǵa qaraǵanda jasırınırıq boladı.

Insaniyatın ómiri qarama-qarsılıqlarsız bolıwı múmkin emes. Adam turmısı súwretlengen shıǵarmalarda konfliktler bolmasa ol kórkem bolıwı múmkin emes. Syujettiń negizi, júregi – konflikt. Bul jaǵdayda konflikt degeniń ózi ne, degen soraw tuwıladı. **Konflikt** (latinsha – *conflictus*, qaraqalpaqsha mániisi – soqlıǵısw, qarama-qarsılıq) – kórkem shıǵarma personajları arasındǵı qarama-qarsılıq. Konflikt terminini, tiykarınan, ádebiyatın epika hám drama túrlerinde, teatr hám kinoda, sonday-aq, waqıyalardı súwretlewshi iskusstvonıń basqa da tarawlarında qollanıladı. Konflikt kórkem shıǵarmalardaǵı háreketlerdi, waqıyalardı qozǵawshı tiykarǵı kúsh bolǵanlıqtan ol syujettiń rawajlanıw basqıshların ayqınlastıradı. Konflikt – ómirdegi qarsılıqlardıń kórkem ónerdegi kórinisi, adam tirishiligindegi hár túrli qarama-qarsılıqlardıń, adamǵa tın hár qıylı kózqarastaǵı, ideyadaǵı, sezimdegi, inanımadaǵı, is-hárekettegi, maqsettegi qubılıslardıń kórkem shıǵarmadaǵı jıynaqlanıwı, súwretleniwı. Konflikt XIX ásir ádebiyatında kolliziya dep te júritildi. Kórkem shıǵarmadaǵı qaharmanlar arasındǵı qarama-qarsılıqlardan, jeke adamdardıń is-háreketinen, taǵdirinen oqıwshı qáwimi zamannıń. dáwirdiń shınlıǵın kórip, shıǵarmadaǵı konfliktlerdiń sırn uǵınadı. Shıǵarmadaǵı konflikttiń rawajlanıw barısında qaharmanlardıń is-háreketleri, oy-sezimleri, sózleri arqalı olardıń xarakteri ashıladı. Konflikt kórkem shıǵarmada túyindi payda etedi, konflikt eń joqarǵı keskinlesiw basqıshı kulminaciyanı dúnyaǵa keltiredi, konflikt geyde sheshimlerdi júzege asıraı: (biraq bärqulla emes). Konflikt – kórkem shıǵarmada qatnasıwshı tulǵalar arasındǵı betpe-bet gúres yaki personajdıń óz áuirapın qorshagan ortalıǵı, ózi ózi menen bolǵan ruwxıy tartısı, alıswı. Konflikt – syujetti háreketke keltiriwshı kúshlerdiń biri. Jazıwshı yaki shayır belgili bir zamannıń konfliktlerin sawlelendiredi, olarǵa óz kózqarasın bildiredi, personajlardıń xarakterlerin ashadı, estetikalıq idealın dúnyaǵa keltiredi. Lirikalıq shıǵarmalardıń konfliktti epikalıq shıǵarmalardıń konfliktinen, epikalıq shıǵarmalardıń konfliktti dramalıq shıǵarmalardıń konfliktinen belgili dárejede ózgesheligi boladı. I. Sultanıń pikirinshe, «konflikt kórkem shıǵarmada súwretlengen xarakterlerdiń,

sáwlelengen ideyalardıń, keypiyatlardıń gúresis⁸¹ bolıp esaplanadı. Kórkem shıǵarmadaǵı konfliktler jeke súwretlewler arqalı tolısıp, mánsi keńeyetuǵın waqıyalar dizbegi bara-bara logikalıq tıyanaqlılıqqa iye bolıp, tiykarǵı shiyelenis – konflikttiń túyinleri sheshilip, bári bir arnaǵa quyılıp barıp tınıwı, sol arqalı shıǵarmanıń negizgi ideyası tolıq ashılıwı zárúr. Sonlıqtan syujet – bir neshe adamlardıń qarım-qatnasındaǵı konfliktlerdiń sistemalı jıyındısı, al syujettiń juwmaqlanıwı – bayanlanıp atırǵan waqıyalardıń bir arnaǵa túsip, qarama-qarsılıqlardıń óz sheshimin tabıwı bolıp tabıladı.

Konflikt dramalıq shıǵarmalarda keskin, shiyelenisken túrde gezlesedi. Ondaǵı qaharman xarakteri qarama-qarsılıǵı, mol háreketler arqalı ashılıp otıradı. Kórkem shıǵarma qaharmanlarınıń arasındaǵı qarsılıq, tartıs olardıń qarım-qatnasınan, is-háreketlerinen, hár qıylı kózqaraslarınan da kórinedi. Ásirese, dramalıq janrda onıń eki túri de anıq bayqaladı. Saxnadaǵı qaharmanlardıń is-háreket konfliktini bolıwı menen birge ishki psixologiyalıq konfliktler de orın aladı.

Epikalıq prozadaǵı konflikt kóbinese qıyınshılıǵı basım waqıyalardıń shiyelenisiwi kórinisinde boladı. Mısalı: Sh.Seytovtıń «Jaman shıǵanaqtaǵı Aqtuba» romanında Ámirxannıń átirapında bolatuǵın waqıyalar personajlar arasındaǵı bir qansha konfliktler tiykarında súwretlengen. Unamsız sıpallardı boyında jámlegen Ámirxannıń turmısındaǵı maqsetine jetiw johndaǵı háreketleri qarama-qarsılıqlarǵa tolı.

Lirikalıq shıǵarmalardaǵı konflikt dramalıq shıǵarmalardaǵıday keskin, prozalıq janrlardaǵıday tereń shiyelenisken sıpatqa iye bolmaydı. Bunda, kóbinese lirikalıq qaharmanıń ishki álemindegi qarama-qarsılıqlar yaqı sirtqı ortalıq penen kelispewshilikleri arqalı payda bolǵan qarama-qarsılıqları subyektiv tárizde beriledi. Sonlıqtan, lirikalıq shıǵarmadaǵı konflikt lirikalıq qaharmanıń keshirmeleri, toǵanıslarına tiykar boladı. Mısalı, Ájiniyazdıń «Dáwrán bolmadı» qosıǵında lirikalıq qaharmanıń sirtqı ortalıq penen konfliktini ayqın sáwlelengen:

⁸¹Izzat Sulton. Adabiyot nazariyasi. «O'qituvchi» nashriyot - matbaa ijodiy uyi. Toshkent. 2005. 110-b.

Sánemler qolında tilla saz edim,
Háwijge keltirer jánan bolmadı.
Tuğırında talpınğan algır baz edim.
Qálpe-sáyyadlarım maman bolmadı.

(Ájiniyaz. «Bolmadı»)

Lirikalıq shıǵarmalardaǵı konflikt kópshilik jaǵdaylarda antitezalıq súwretlew usılı tiykarında jaratıladı. Bunda antonim sózler, bolımsızlıq formasın bildiriwshi qosımatalar shayırlar tárepinen qollanılatuǵın ónimli qurallar túrinde xızmet etedi. Sonın menen birge lirikalıq shıǵarmalarda jasırın konflikt ayırıqsha áhmiyetke iye. Bunda shayır aytajaq pikirin tuwrı maǵanada jetkerip bermey, jumbaqlap súwretleydi. Mısalı:

Hasıl-ǵoy hayallar,
kóp jerde erlegen,
Júregi jer Ana –
sırı kóp jerlegen,
Buyıǵıp jatar ma?!
Sheńgelli sher degen,
Shınılandı, shınıqtı.
shayqasıp sher menen.
Estelik ornatsın.
Dáwletli Er degen.
Hayalsız Dúnyaǵa,
Adamzat kelmegen.

(G. Dáwletova. «Estelik ornattın hayulǵa»)

Mısalǵa alınǵan shuwmaqta bir qaraǵanda konfliktin bar ekenligi sezilmeydi. Lekin itibar berip oqıǵan oqıwshı lirikalıq qaharmannın hayal-qızlarǵa tileklesligi, olardı ulıǵlawı hám usı mazmunǵa jasırılǵan lirikalıq qaharmannın kimlergedur, nelergedur narazılıǵın ańlaydı, sebedi bul mazmunda hayal-qızlardı kemsitiwge, xorlawǵa, olardıń huqıqların ayaq astı etiwshilerge, olardıń qálbin túsınbewshilerge qarsılıǵı sáwlelengen. Konfliktti jasawdıń usınday jasırın usılı lirikalıq shıǵarmalardaǵı konfliktin ózine tánligin júzege asırǵan.

Kórkem shıǵarmadaǵı turmıslıq konflikt – kórkem shıǵarmanıń ideyalıq mazmunınıń ózegi. kórkem shıǵarmaǵa janlı ruwx berip turǵan julın. Solay eken, kórkem shıǵarmadaǵı konflikt – onıń syujeti menen kompoziciyasın bayıtıwshı komponent. qozǵawshı kúsh. Konflikt kórkem shıǵarmada jeke qaharmanlar, sociallıq toparlar arasında bolıwı múmkin hám avtordıń kórkem maqsetine qaray shıǵarmada shiyelenisip rawajlanadı, shıńına jetip óz sheshimin tawadı. Mısalı: T.Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaq dástanı» roman-epopeyasında tiykarınan sociallıq toparlar arasındaǵı konflikt úsh romanda da syujetke ózek boladı. Qaraqalpaq xalqınıń belgili azamatları Maman, Aydos hám Ernazar biylerdiń xalıq azatlıǵı hám abadanlıǵı ushın gúresleri tiykarında syujet rawajlandırıladı. Sonday-aq, romanda qaharmanlardıń xalıqtıń tınısh hám abat jasawı, rawajlanıwı jolında islegen háreketleri ápiwayı xalıqtıń ishinen shıqqan adamlarda túsınbewshilik, satqınlıq sebebinen payda bolǵan konfliktler, yaǵnıy jeke personajlar arasındaǵı konflikt te gezlesedi. Dúnya ádebiyatındaǵı kórkemligi joqarı shıǵarmalardıń barlıǵı da tereń konfliktke qurıǵan. Ómir hám dáwir shıńlıǵınıń álwan sırları tek ǵana konflikt arqalı ashıladı.

Jazıwshı súwretlep otırǵan jámiyetlik hám turmıslıq konfliktlerdi sáwlelendiriwde kórkem shıǵarma syujeti bir neshe basqıshlarǵa bólinedi. Syujettiń ekspoziciya (prolog dep aytılsa da boladı), waqıyanıń baslanıwı, túyin, waqıyalardıń rawajlanıwı, kulminaciya, sheshim, epilog dep atalıwshı tiykarǵı bólimleri bar. Bul bólimler shıǵarma syujetin tartımlı formaǵa keltiriwde áhmiyetke iye.

Ekspoziciya (latinsha – *exposito*, qaraqalpaqsha mánisi – bayanlaw, túsindiriw) – syujettiń bir komponenti bolıp, onda kórkem shıǵarmada waqıyalar dúnyaǵa keletuǵın orın, ortalıq, jaǵday súwretlenedi. Bunda shıǵarma qaharmanlarınıń bazı birewlerine minezlemeler, sol dáwirdegi yaki geografıyalıq yamasa tariyxıy orınǵa, mákanǵa sıpatlama, ulıwma yaki konkret jaǵdayǵa túsınik beriledi. Túyin hám konflikttiń aldında qaharmanıń ótmishi hám onıń xarakterindegi bazı bir qásiyetler oqıwshıǵa bayan etiliwi múmkin. Ekspoziciyanıń tiykarǵı ózgeshelikleriniń biri – ol shıǵarmanıń syujetlik aǵımındaǵı turmıslıq tartısqa tikkeley tásir jasamaydı, tek waqıt penen

mákanga nusqaw beriw, dárek sıpatında ǵana qaladı. Avtor syujet aǵımındaǵı konflikt baslanbay turıp oqıwshını orın menen, negizgi waqıyaǵa qatnasatuǵın personajlardıń usıǵan shekemgi ómiri menen, usı ortalıqtaǵı ulıwma jaǵday menen tanıstırıp aladı. Syujettiń bulayınsha biraz irkilip barıp, bir neshe burılmalar arqalı baslanıwın shártli túrde burılma ekspoziciya dep atawǵa boladı. Sonday-aq, L.Timofeev penen N.Vengerovtıń «Adebiy terminler sózliginde» tóte ekspoziciya, kerı ekspoziciya degen formaları da tilge alınadı. Ekspoziciya hámme shıǵarmalardıń basında berile bermewi múmkin, onı qalay jaylastırıp jazıwshınıń sheberligine baylanıslı. Sheber jazıwshılar ekspoziciyanı obrazlardı ele de bayıtıp, janlı súwretlew maqsetinde, qaharmanlar xarakterin jaratıwda da orınlı paydalana aladı. Usıǵan qaray otırıp kórkem shıǵarma syujetinde ekspoziciya eki maqsette, ulıwmalıq xarakterdi hám jeke obrazlardı sáwlelendiriwde qollanıladı. Sh.Seytovtıń «Jaman shıǵanaqtaǵı Aqtuba» romanında suw alma processi romandaǵı waqıyalardıń kirispesi sıpatında ekspoziciyalıq xızmet atqarǵan. Jazıwshı romandaǵı waqıyalar bolıp ótetuǵın orın Aqtubanı jansız kóriniste mázi súwretlemesten, oǵan jan endirip, waqıyalardıń rawajlanıwına baǵdar beredi: «... suw ádep sańlaq tawıp, soń Aqtubaǵa sarıldap quyıldı. ... Aqtubanıń tas tóbesinen qulap aǵıp, háyle-páylege qaramay tóppeleme etken suw qazan shuqırdıń túbinde qısı menen muz bolıp qatıp, kún jılıwdan porsıp atırǵan esheklerdiń, ıyt, pıshıqlardıń óliklerin túyektegidey tubanıń júzinen bir aynaldırıp da, góne jılǵadan aydap jiberdi. Bunnan sál aldın irashtıń arqasındaǵı qublasına, qublasındaǵılar arqasına juwırısıp ótip turǵan suw alma jasqadan ólik-póligi menen, shóp-shalańı menen, seń-peńi menen Qızketkenge harıldap pátli aqqanlıǵı sonshellı. bul aǵıp atırǵan qara lótire batpaq pa. suw ma ayırıp múmkin bolmay qaldı, arqadan ba. qubladan ba irashlar lars-lars qulap suwdıń «dárwazası» barǵan sayın ańqaya berdi-ańqaya berdi»⁸².

Romanda ekspoziciya ulıwma shıǵarmanıń tiykarǵı ideyasın jetkerip beriwshı xızmet atqarǵanlıǵın kóremiz. Jazıwshı

⁸² Сейтов Ш. Жаман шығанақтағы Ақтуба. Роман. Нөкіс. «Қарақалмақстан», 1992. 5-6

Aqtubağa jynalıp, ishi hár qıylı haywanlar menen adamlardıń óliklerine, shıǵındılarǵa tolǵan suwdıń Qızketkennen bastırıp kelip Aqtubanı, hátteki Aqtuba jaylasqan awıldı juwıp ketkenligin simvollarlıq súwretlew arqalı gónergen, adamlar isenimin aqlamay qalǵan jámiyetlik dáwir menen jańa zamannıń almasıw processin súwretleydi.

Ekspoziciya shıǵarmanıń basında, ortasında, hátte aqırında da qollanıla beriwı múmkin. Ekspoziciyada birinshiden, waqıyanıń, háreketiń, personajlardıń qanday jaǵdayda háreket etiwı anıqlanadı; ekinshiden, shıǵarma qaharmanlarınıń negizgi ózgesheliklerin súwretlew ushın qollanıladı; úshinshiden, shıǵarmadaǵı konflikt hám syujettiń shıǵarmadaǵı bolajaq jónelisine «jasırın» silteme beriledi.

Ekspoziciya geyde prolog dep te túsindiriledi. Ol oqıwshını endi bolatuǵın waqıyaǵa tayarlap, názerin awdarıp, syujettiń kirispesi xızmetin atqaradı. Ayyemgi Greciyada prolog tamashagóy diqqatın saxnaǵa awdarıw, maqsetinde de qollanılgan. Qaraqalpaq ádebiyatında I.Yusupov «Akrisanıń iǵbalı» poeması kompoziciyasında arnaw menen birge prologtı da beredi. Shıǵarma qaraqalpaq dramaturgiyasınıń tiykarın salıwshı Á.Ótepovtıń esteligine arnalǵanlıǵın aytı kelip, onı prologtan baslaydı. Onda shıǵarma qaharmanı Arıwxannıń ótken ómirine qısqa sholıw berilip, poemada súwretlenejaq waqıyalardıń kirispe tayarlanadı.

Syujettiń bunnan keyingi quram bólegi – waqıyanıń **baslanıwı** (geyde túyin dep te túsinedi). **Túyin** – kórkem shıǵarma syujetindegi konflikt hám háreketiń payda bolıwına, baslanıwına sebepshi bolatuǵın keskin waqıya. Túyin shıǵarmanıń basında yaki basqa orınlarda keliwi de múmkin. Túyin – waqıyalardıń shiyelenisiwi, keskinlesiwi bolıp, bunda kórkem shıǵarmadaǵı waqıyalardıń baslanıwına túrtki bolǵan halat súwretlenedi, bayanlanadı. Shıǵarma syujetindegi waqıyanıń baslanıwına túrtki bolatuǵın halat konflikt arqalı jaratıladı. Shıǵarmadaǵı konflikttiń baslanıwı – waqıyanıń baslanıwı bolıp tabıladı. Waqıyanıń baslanıwı tikkeley ekspoziciyadan ósip shıǵıwı hám konfliktke jol ashıp beriwı múmkin, nátiyjede syujettiń jáne bir áhmiyetli bólimi waqıyalardıń, háreketlerdiń rawajlanıwı qalıpleseedi.

Syujet túyininen soń shıǵarmadaǵı waqıyalardıń kúsheyip, keńeyip hám keskinlesip barıwı – waqıyanıń rawajlanıwı, dep ataladı. Shıǵarmadaǵı waqıyalar túyinnen kulminaciyaǵa shekem basqıshpa-basqısh rawajlanıp, ósip bara beredi. Waqıyanıń rawajlanıw qubılısında personajlardıń ózara múnásibetleri, gúresleri, jek kóriw yaqı jaqsı kóriwleri súwretlenedi. qaharmanlardıń minezleri anıqlanadı, obrazlardıń eń ayrıqsha belgileri ashıladı. Syujetlik rawajlanıw adamlardıń óz-ara qarım-qatnasınan, is-háreketinen payda bolǵan hár túrli situaciyalarga (jaǵdaylarǵa) (francuzsha *sitıs*), intrigalarǵa (shiyelenislerge) (latinsha *intrigare*) baylanıslı júzege keledi. Shıǵarmanıń syujeti birinen soń biri payda bolatuǵın hár qıylı jaǵdaylardan, intrigalardan quraladı. Bul ekewi joq jerde syujetlik waqıya da, syujetlik rawajlanıw da joq. Al sheberlik penen órbütilgen, rawajlandırılǵan syujet oqıwshını da qızıqtırıp, eliktirip, alǵa qaray jetelep otıradı.

Kulminaciya (grekshe – *culmen*, qaraqalpaqsha mánisi – eń biyik shıń) – shıǵarmadaǵı waqıyalardıń keskinlesiwiniń eń joqarǵı shıńı. bunda waqıyalar konfliktke júdá anıq kózge taslanadı, personajlardıń niyetleri hám olardıń ishki dúnyası ayqın kórinip qaladı. Kulminaciyadan soń shıǵarma konfliktiniń rawajlanıwı sheshimge qarap baǵdar aladı. Kulminaciyadan keyin waqıya sheshim tabadı hám juwmaqlanadı. Onı bunnan arı qaray rawajlandırıw múmkin bolmaydı. Kulminaciyada obrazlar da ayrıqsha tanılıp, personajlardıń xarakteri jan-jaqlama ashıladı. Shıǵarma syujetin barlıq burılısları menen baylanıstırıp, belgili bir pütünlikke, úneslikke alıpketuǵın syujettiń eń tiykarǵı bólegi – usı. Öytkeni syujettiń rawajlanıw shıńı – shıǵarmada súwretlengen barlıq waqıyalardıń shoǵırlanıw ornı bolıp tabıladı.

Sheshim dep shıǵarmada súwretlengen waqıyalardıń rawajlanıwı hám shıńına jetiwı nátiyjesinde júzege asatuǵın qaharmanlardıń awǵahna, jaǵdayına ayıladı. Sheshimde epikalıq yaqı dramalıq shıǵarmadaǵı intrigalar yaqı konfliktlerdiń rawajlanıwı juwmaqlanıw jaǵdayına keledi, personajlar arasındaqı konfliktler tamamlanadı, waqıyalar – túyinler óz sheshimin tabadı. Sheshim (russha *razvyazka*) – shıǵarma syujetiniń sheshiwshı komponentleriniń biri, jazıwshınıń ózi súwretlegen ómir shıńlıǵına shıǵarǵan húkimi. Personajlar arasındaqı qarama-

qarsılıqlardıń sheshim tabıwı, waqıya qatnasıwshılarınıń eń sońǵı kewil keshirmeleri yaqı halatı, barlıq qubılıs hám háreketlerdiń sońǵı kórinisi. Shıǵarmanıń sheshimi kútilmegen juwmaq penen tamamlansa, bul avtordıń sheberligin ańlatadı. Folklorlıq shıǵarmalarda sheshim hámme waqıtta barlıq personajlardıń murat-maqsetine jetisiwi, barlıq tileklerdiń orınlanıwı menen ámelge asadı. Al, jazba ádebiyatta kórkem shıǵarmalarda syujetlik sheshim óziniń kútilmegenligi, geyde juwmaqlanbaǵanlıǵı menen qızıqlı hám ózgeshelenedi. Shıǵarmanıń sheshimi onda súwretlengen waqıyalardıń rawajlanıw baǵdarınan, personajlardıń háreketlerinen tikkeley gárezli boladı. Hár bir shıǵarma personajlardıń hám syujettiń rawajlanıw sheńberinen kelip shıǵıp sheshimge iye boladı. Biz diqqat qaratqan syujettiń komponentleri epikalıq, dramalıq sıpatqa iye kórkem shıǵarmalarǵa kóbirek tán ózgeshelik bolıp tabıladı.

Epilog (grekshe – *epilogos*, qaraqalpaqsha mánisi – sońǵı sóz) – shıǵarma qaharmanlarınıń taǵdiri keyninde nelerden ibarat boldı, usılar tuwralı sońǵı sóz. Epilog – kórkem shıǵarmanıń tiykarǵı waqıyalarınan, kórkem tekstiń negizgi bóliminen basqa bólekshesi, kórkem shıǵarmanıń juwmaqlawshı komponenti. Epilog kórkem shıǵarma kompoziciyasında sol shıǵarmanıń ideyasın ele de tereńlestirwde, tásirsheńligin arttırıwda ayrıqsha áhmiyetke iye. Degen menen epilog hámme shıǵarmalar kompoziciyasında da qolanıla bermeydi.

Lirikalıq shıǵarmalardıń syujeti epikalıq shıǵarmalardaǵıday syujettiń barlıq shártli komponentlerin ózinde alıp júrmeydi. Sebebi, janr ózgesheliginen kelip shıqqan halda lirikalıq shıǵarmalarda keń bayanlawlar hám bir neshe personajlar bolmaǵanlıqtan, syujettiń basqıshpa-basqısh rawajlanıwı hám keń túrde súwretleniwi talap etilmeydi. Elespesiz, kishigirim syujet ǵana bolıwı múmkin. Misalı I.Yusupovtıń «Tinbay jamǵır jawar Pyarnu jolında» qosıǵında syujet lirikalıq qaharmanıń qolın titiretip, suwıq xabardı jetkerip turǵan telegrammanı úzliksiz jawın jawıp turǵan payıtta alıwı onıń sezimlerine qanshelli tásir etkenligin, lárzege salǵan oyların jetkerip beriwde elespesiz kórinis sıpatında berilgen. Bunda hátte syujettiń bar ekenligi sezilmeydi de. Sebebi shayır qosıqtaǵı syujetti lirikalıq qaharmanıń ruwxıy halatın súwretlew ushın, toǵanısların

jetkerip beriw ushın qollanadı. Demek, lirikalıq shıǵarmalardaǵı syujet oqıwshıǵa hár túrli estetikalıq sezimlerdi sáwlelendirip beriw xızmetin atqaradı.

Sonday-aq, kórkem ádebiyatta syujetli lirikalıq shıǵarmalar dep atalǵan janr da bar. Bul janrdıń ózgesheligi sonnan ibarat. onda oy-sezim kishigirim syujet tiykarında rawajlandırıladı. Biraq, súwretlew barısı poema yaki balladalardaǵıday syujettiń barlıq komponentleri keń túrde qatnasıwında jaratılmasan, tek ǵana lirikalıq qaharman arqalı sáwlelendirmekshi bolǵan oy-pikirge arqaw bolǵan waqıya, háreket yaki kórinis ǵana tańlap alınıp, keshirme hám tolǵanıslarǵa qarılıp súwretlenedi. Qaraqalpaq ádebiyatında syujetli lirikalıq shıǵarmalar A.Dabilov, J.Aymurzaev, X.Turımbetov, I.Yusupov, Sh.Seyitov hám basqalardıń dóretiwsihiliginde kóplep ushırasadı.

Syujetli shıǵarmalardaǵı waqıyalar aǵımın, adamlardıń qarım-qatnasın, obrazlar sistemasın qalıplestiriwde «usınday bolmasa bolmaydı» degen siresken talaplar joq. Hár bir jazıwshı óz shıǵarmasınıń syujetin óz qálewinshe quradı. Usıǵan qaray otırıp syujettiń kompoziciyalıq pútinligi de hár bir shıǵarmada hár túrli bolıwı múmkin. Syujet komponentlerin tartımlı jaylastırıw wazıypasın kompoziciya orınlaydı. Konflikt syujettiń janı menen júregi bolsa, sol konfliktten syujet qurap, qalıplestiretuǵın ádebiy usıl – kompoziciya.

Kórkem shıǵarmanıń kompoziciyası forma elementlerin biri birine biriktiredi hám onı jazıwshınıń ideyasına baǵındıradı. **Kompoziciya** (latinsha – *compositio*, qaraqalpaqsha mánisi – qurastırıw, biriktiriw) – kórkem shıǵarmanıń mazmunı hám janrınan kelip shıqqan halda onıń kórkem forma komponentleriniń jaylastırılıwı (montajlanıwı). Kompoziciya nızamlılıqları jazıwshınıń estetikalıq sanasınıń hám dúnyatanımınıń rawajlanıwı nátiyjesinde qalıpleseedi.

Kompoziciya – kórkem shıǵarma elementleriniń, kórkemlik komponentlerdiń hám obrazlardıń belgili bir tártip penen, ret-reti menen ornalasıw sisteması. Ol shıǵarma mazmunı menen tikkeley baylanıshı boladı. Kompoziciya kórkem shıǵarmanıń sırtqı formasınıń montajlanıwı ǵana emes, sonıń menen qatar ishki mazmunınıń da garmoniyası hám shólkemlesiwi. Jetiliske kompoziciya bolmasa jaqsı shıǵarma tuwılıwı múmkin emes.

Kompoziciya kórkem shıǵarmanıń formalıq qurılısın ǵana shólkemlestirip qoymay, ishki álemin de biriktiredi. L.N.Tolstoydıń pikirinshe, kompoziciyası «Nagız jetiliskeń shıǵarmada bir kórinisti, bir sóz dizbegin, bir bólshekti shıǵarmanıń tutashlıǵına, pútin formasına nuqsan keltirmey óz ornınan basqa jerge almasıw múmkin emes»⁸³.

Kompoziciya júdá keń túsinik bolıp, kórkem óner shıǵarmalarınń barlıǵında da gezlesedi. Muzıka, súwretshilik óneri, arxitektura, bezew óneri, kórkem ádebiyat shıǵarmalarındaǵı kompoziciyanıń atqaratuǵın wazıypaları bir-birine jaqın hám sonıń menen birge hár bir kórkem óner janrıńıń janlıq ózgesheliginen kelip shıǵıp, ózine tánlikleri menen ajralıp turadı. Arxitektura ónerindegi kompoziciya qala qurılısındaǵı ideyalıq-kórkemlik principlerdiń birliǵine, qurılıslar menen imaratlardı qurıwdaǵı maqsetke, jobadaǵı ózine tán ózgesheliklerine, olardıń qala qurılısındaǵı mazmunına qaray qurılıadı. Kompoziciya qalanıń ulıwma kelbeti menen qurılısın, basqa imaratlar arasındaǵı arxitekturalıq úylesimliliǵin, jobadaǵı kólemlik hám keńislik dúzilisin belgileydi. Súwretlew ónerindegi kompoziciya ideyalıq-tematikalıq hám syujetlik negizdi, zatlar menen figuralardı polotnodaǵı keńislikke ornalastırıw tártibinde, shıǵarma kólemin jivopis teoriyasına muwapıq ámelge asırıwda hám janlıq penen kóleńkege sáykesligin sheber sızıwda kórinedi. Kompoziciya usılları kórkem ónerdiń ózine tán ayırıqshalıqlarına, shıǵarmanıń ideyasına, avtorlıq fantaziyaǵa sáykes payda boladı. Kompoziciya termininiń ornına geyde «arxitektonika», «struktura» degen sózler qollanıladı.

Arxitektonika (grekshe – *architektonike*, qaraqalpaqsha máńisi – qurıw óneri, iskusstvolıq qurastırıw) – degende, kórkem shıǵarmanıń bir pútin halındaǵı onıń qurawshı bólimleri hám elementleriniń ózara baylanısı, dúzilisi, kórkem shıǵarmanıń sırtqı qurılısı túsiniledi. Házirgi dáwirde bul túsinik tuwralı sóz bolǵanda oǵan qaraǵanda keńirek túsinik bolǵan kompoziciya termini kóbirek paydalanıladı. Arxitektonika – kórkem shıǵarmadaǵı tiykarǵı bóleklerdi qurastırıp bir mazmunga baǵdarlaw.

⁸³ Толстой Л.Н. Полное собрание сочинении. В 90 т. 1. 30. стр. 131.

Struktura – (latinsha – *structura*, qaraqalpaqsha mániisi – qurastırıw, jaylastırıw) kórkem tekst elementleriniń ózara qatnası, olardıń jaylastırılıwı, bunda olardıń birewindegi ózgeriske baylanıslı onıń sońındaǵı elementler de ózgeriske ushıraydı. Kórkem shıǵarmanıń strukturası tuwralı túsinik áyyemgi dáwirlerde-aq qalıplesken. Áyyemgi dáwir estetikası sáykeslikke, simmetriyaga, irǵaq teńligine, bólimlerdiń ózara baylanısına ayrıqsha diqqat awdarǵan⁸⁴. Pifagorshılardıń zinharlawınsha, (iskusstvo shıǵarmalarında) bárshe mayda-shúydeler de áhmiyetli bolǵanlıqtan, «jaqsı nátiyje» (yaǵnıy, joqarı sapa - B. G.) hámme san qatnaslarınıń ózara baylanısına baǵınışlı boladı⁸⁵. XX hám XXI ásir ádebiyatınıń geypara ádebiyatshılar shıǵarmanıń strukturası degende onıń kompoziciyasın túsinedi. Shıǵarma strukturası úyrenilgende, ondaǵı personajlar hám kórkem obrazlardıń jasalıwı hám ózara qatnası, ideyalıq-tematikalıq qatlamı, waqıyalardıń rawajlanıw jolları, til qatlamı, qosıq qurılısındaǵı elementlerdiń shólkemlestiriliwı diqqatqa alınadı.

Soday-aq, «kompoziciya» túsinigi «kórkem shıǵarmanıń qurılısı» degen atama menen de ataladı. Biraq kórkem shıǵarma qurılısı onıń mazmunı menen baylanıslı bolǵan (personajlardıń syujetlik roli, qaharmanlardıń ózara qatnası, avtor poziciyası, motivler sisteması, waqıtlıq hárekettiń súwretleniwi hám t.b.) barlıq elementlerdi óz ishine aladı. Sonlıqtan, shıǵarmanıń ideyalıq yaqı motiflik strukturası dep aytıw múmkin, al ideyalıq yaqı motiflik kompoziciya dep aytılmaıdı⁸⁶.

Lirikalıq qosıqlardıń kompoziciyası qatarlardıń (bánttiń), uyaqlardıń, tákirarlawlardıń, súwretlew usıllarınıń ózgesheligine, principlerine baylanıslı boladı. Dramaturgiyada shıǵarma kompoziciyasınıń sırtqı birliklerin kórinis hám aktler, replika hám monologlar, remarkalar quraydı. Al, bayanlawshı janr bolǵan epikalıq shıǵarmalar kompoziciyası waqıyanıń súwretleniwi (syujet), qaharmanlardıń ishki álemin sáwlelendiriw (ishki

⁸⁴ Литературный энциклопедический словарь. Москва, «Советская энциклопедия», 1987, стр. 426.

⁸⁵ Азличные мыслители об искусстве Москва, 1938, стр. 5.

⁸⁶ Литература и язык. Современная иллюстрированная энциклопедия. Москва. Росмэн, Под редакцией проф. Горкина А.П. 2006 .

monolog, óziniki bolmağan tuwra gáp, oyları), personajlardıń sırtqı kórinisin súwretlew (portret), lirikalıq sheginislerden qurıladı.

Kompoziciya syujet penen tıǵız baylanıshı boladı, syujet te kompoziciya da kórkem shıǵarmanıń mazmunın kórkem jıynaqlap, mazmunlı formaǵa kóshiriwdiń quralı hám usılı. Mazmun menen forma, yamasa tema menen ideya sıyaqlı bular da biri-birine ótip otıratuǵın ádebiy usıllar. Máselen, kompoziciyalıq pútinlik, tutaslıq joq jerde syujet te joq. Syujet – syujet bolıwı ushın onıń barlıq bólekleri belgili bir kompoziciyalıq sistemaǵa túsip, shólkemlesiwi zárúr. Biraq syujet penen kompoziciyanıń usınday ózara birliǵi menen birge olardıń bir-birinen ózgesheligi de boladı. Birinshiden, syujet qálegen kórkem shıǵarmada bola bermeydi. Lirikalıq shıǵarmalar syujetsiz de jaratıladı. Al, kompoziciya barlıq kórkem shıǵarmalar ushın tán. Mısalı:

Bir shoq gúlin úzdim sirenniń,
Jaǵımlı xosh iyiske toldı,
Ishi bul kambaǵal bólmemniń.

Báhár jazǵa tutasqan waqta,
aq gúl ashı Amur sireni,
Ámiwdegi ashshı topıraqta.

K. Karimov «Báhár okkuları»

Qosıq kompoziciyalıq pútinlikke iye. Bárinen burın lirikalıq qaharmanıń kewil-kúyin, tolǵanıların, ishki ushqınlanıwın sáwlelendiriwde gózal tábiyiy pútinlik seziledi. Lirikalıq qaharmanıń dáwirlik problemalar menen baylanıshı ishki tolǵanıların shayır «siren gúli»niń güllewi arqalı sheber jetkergen. Shayır báhár kórinisindegi bir payıttı súwretley otırıp, kútilmegen poetikalıq sheshim beredi. «Ashshı» topıraqta gúl ashqan siren gúli obrazı – shıdamlılıqtıń, ómirsheńliktiń belgisi bolsa kerek. Bundaǵı súwretlengen siren gúliniń obrazı oqıwshılarda túrlishe tásir qaldıradı. Onı hár kim ózinshe qabıllaydı. Tek usınday ishki sulıwıqtan ǵana usınday sap taza sezim, sırǵa tolı jır tuwıladı. Shayır qıyalı menen jaratqan obrazında ózgeshe únleslik bar: Ózi qosıqqa aynaldırǵan lirikalıq

obyektiñ minezin tábiyatqa (gúlge) teñewi, yamasa onıñ gózzalıǵınan alǵan sezimlerin «kámbaǵal bółmeni toltırǵan xosh iyiske» teñewi arqalı kórkem shıǵarma tuwındısındaǵı sheber jaratılǵan mazmun menen formaǵa tán ishki garmoniya menen sırtqı simmetriyanı payda etken hám shınlıqtı súwretke, súwretti filosofiyalıq túsınikke aynaldırǵan. Usınıñ barlıǵı – tabıslı tańlanǵan kompoziciyanıñ nátiyjesi ekenligi málim.

Kórkem sóz ustasınıñ maqseti, ideyalıq poziciyası izbe-iz hám anıq bolmasa, onıñ shıǵarması da kompoziciyalıq jaqtan bekkem bolmaydı. L. Tolstoydıñ pikirinshe, kompoziciya – oraydı payda etip alıw. kórkem sóz ustasınıñ dıqqat orayın dúnyaǵa keltiriw. Jazıwshınıñ kózqarası kompoziciyanıñ tiykarı bolıp esaplanadı. T. Qayıpbergenovtıñ «Qaraqalpaq dástanı» trilogiyasınıñ dıqqat orayında óz dáwirleriniñ qaharmanları bolǵan Maman biy, Orazan batır, Amanlıq, Aydos biy, Begis, Mirjıq, Jaqsılıq hám Ernazar biyler turadı hám bul jaǵday trilogiyanıñ barlıq kompoziciyasın quraydı.

Kompoziciya arqalı shólkemlesip, haylanısatuǵın syujetti rawajlandırıwshı komponentler syujetten us elementler yaqı qurallar dep júritilip, olarǵa shıǵarma ataması, epigraf, arnaw, prolog, lirikalıq sheginis, epilog sıyaqlılar kiredi. Bul elementlerdiñ jaylastırılıwı (montajlanıwı) kompoziciyalıq usıl, ámal bolıp esaplanadı. **Kórkem shıǵarmanıñ ataması** shıǵarmanıñ qurılısında shólkemlestiriwshi áhmiyetke iye. Shıǵarma ataması onıñ mazmunı menen baylanıslı boladı. Shıǵarma ataması onıñ kompoziciyasında dárhal kózge taslanatuǵın kórkem birlik. Kórkem shıǵarmaǵa qoyılǵan sátli atama poetikanıñ eñ áhmiyetli kompoziciyalıq elementleriniñ birinen esaplanadı. Shıǵarmanıñ ataması ápiwayı bir jarnaq-nıshanlaw emes, ol – kópqatlamlı maǵana-mazmunlardıñ simvoli desek te boladı. Shıǵarmanıñ ataması degenimiz, sol shıǵarmanıñ ismi degen sóz, yaǵnıy shıǵarmanıñ ataması onıñ mazmunınıñ manifestaciyası – maǵanasınıñ dańgara qılıwı degen gáp. Sonlıqtan, ádebiyatshı T. Boboev: «Shıǵarma ataması – kórkem

shıǵarına arxitektónikasında shólkemlestiriwshilik rol oynaydı»⁵⁷.
– dep jazadı.

Shıǵarına atamasın usı waqıtqa shekemgi jergilikli ádebiyattarıw iliminde kórkem shıǵarmanıń sırtqı járdemshi elementi sıpatında qarap, onıń mazmun menen baylanıslı tárepi dıqqatqa alınbay keldi. Shıǵarmanıń ataması onıń mazmunı menen birge ondaǵı tiykarǵı ideyanı belgilep beriwde de áhmiyetke iye. Kórkem ideya – shıǵarmanıń mazmunında jatqan ulıwmalasqan emocional hám obrazlı pikir bolıp, ádebiy shıǵarmanıń ideyası da shıǵarmanıń mazmunında sáwlelenedi. Haqıyqıy kórkem shıǵarmadaǵı hár bir epizod, hár bir obraz hám hátte, ayrıqsha detallar da tiykarǵı ideyanı ashıwǵa xızmet qıldırıladı. Ayırım shıǵarmaların atamaıarında ideyanıń problemalı xarakterı támiyinlenedi. Bunday jaǵdayda shıǵarına ataması kompoziciyalıq xızmetten góre shıǵarına mazmunı menen tıǵız baylanısta boladı. Sebebi ideya barlıq ádebiy elementlerdi óz átirapına jámleydi. Shıǵarına atamasın ideyaǵa boysındırıw yaki atama mazmunınıń ideya menen baylanıslılıǵın támiyinlew dóretiwshiniń sheberligine baylanıslı.

Ádebiyattaǵı ush túrdiń hár birinde shıǵarına atama qoyıw ózgeshelikleri kózge taslanadı. Epikalıq hám dramalıq janrlarda atama shártli túrde qoyıladı. Al poeziyalıq shıǵarmalarǵa atama qoyıw jaǵdayı pútkilley ózgeshe. Bul sıpat onıń janrlıq qásiyetlerine barıp taqaladı. Sebebi, poeziyalıq shıǵarmalarda subyekttiń obyektiv dúnyǵa qatnası sezimlerdeń sáwleleniwı tiykarında ámelge asatuǵın bolǵanlıqtan, ol kóp sózlilikti, kóp waqıyalılıqtı talap etpeydi. Sonlıqtan, poeziyanıń lirikalıq janrlarında olarǵa atama qoyılmawı da múmkin. Bunda atamasız qosıqlar júzege keledi. Sheber shayırlar atamasız qosıqlardı ulıwmalıq atama astında dúrkinlestiredi, nátiyjede lirikalıq dúrkinler payda boladı. Qaraqalpaq ádebiyatında atamasız qosıqlardıń dóretiwshileri sıpatında S.Ibragimov, B.Genjemuratov, Sh.Ayapov, K.Reymov hám t.b. atap ótiw múmkin.

⁵⁷ Бобоєв Г. Адабиётшунослик асослари. Тошкент., «Ўзбекистон». 2002 145-б.

Dúnya ádebiyatınıw iliminde shıǵarma atamasınıń úsh túrli baǵdardagı túsinirmesi belgili: kreativli, referentli, receptivli. Atamada kreativli iniciativa jetekshilik etkende avtorınıń kórkemlik poziciyası, yaǵnıy onıń waqıya-hádiyselerge kózqarası (aqlawı, yaqı qaralawı, bergen bahası) shıǵarma atamasında kórinip turadı. Misalı. Berdaqtıń «Axmaq patsha», T.Mátmuratovtıń «Jaqsı adamnıń júregi» A. Ábdievtıń «Jinjırlar uyası» hám t.b. Shıǵarmaǵa atama qoyıwda referentli baǵdar jetekshilik etken jaǵdayda shıǵarmanıń atı onıń qaharmasınıń atı menen, yaqı waqıya yaqı belgili bir shárayatnıń, mákan yaqı waqıtın ataması menen sáykeslendiriledi, baylanıstırıladı. Misalı, Berdaqtıń «Ernazar biy», Ájiniyazdıń «Bozataw» Sh.Seytovtıń «Xalqabad», «Jaman shıǵanaqtaǵı Aqtuba», G.Esemuratovnıń «Jiyren» hám t.b. Al, bazıbir jazıwshı hám shayırlardıń geyparalarınıń dóretiwsihiligine názer salǵanıwızda shıǵarmaǵa atama qoyıwda obrazlılıq, metafora-simvolikalıq sıpatlamaǵa iye sóz yaqı sóz dizbeginen, gápten ibarat atama tańlaǵanınıń gúwası bolamız. Bunday shıǵarmalar óziniń ataması arqalı-aq talǵamı joqarı oqıwshıda úlken qızıǵıwshılıq oyatadı. Onda ne aytpaqshı ekenligi shıǵarma atamasın oqıǵanda dárhal málım bolmaydı. Sonlıqtan oqıwshı tárepinen shıǵarma atamasın túsinip jetiw qıyınlasadı, oqıwshı avtor menen teń dárejede turıp izlenedi. Bul oqıwshıdan da avtor menen teń intellektuallıq sawatlılıqtı, estetikalıq talǵamınıń joqarı bolıwın talap etedi. Bunday princip jetekshilik etken shıǵarma ataması receptivli atama dep ataladı. Misalı: Sh.Seytovtıń «Iǵbal soqpaqları», T.Qayıpberenovtıń «O dúnyadagı atama xatlar. «Közdiń qarashıǵı» hám t.b. shıǵarmaları atamaları. Shıǵarmaǵa sátli atama qoyıw hár qanday dóretiwsihiden joqarı poetikalıq potencialdı talap etedi.

Shıǵarmadaǵı negizgi oydı oqıwshılar qawimine ańlatıwda epigraflardıń áhmiyeti úlken. Epigraf (grekshe – *epigraphic* qaraqalpaqsha mánisi – jazıw) – kórkem shıǵarma tekstiniń aldında, yaqı onıń bólimleriniń aldında ya bolmasa shıǵarmanıń atamasınan keyin jazıwshı tárepinen jaylastırılatuǵın aforizm citata, naqıl, maqal, xalıq qosıǵınan yaqı sóz ustasınıń shıǵarmasınan alınǵan úzindi bolıwı múmkin. Qısqa formalı aforizm maǵanalı epigraf óz mazmunında shıǵarma kolliziya-

(gúresiwshi kúshler arasındagı waqıyalardı), tema hám ideyasın, ondagı tiykarǵı baǵdardı ózinde kórsete alıwı múmkin, oqıwshılardıń qabıllaw uqıbın bir jóneliske baǵdarlawı múmkin.

Mısalı: I.Yusupov «Sorsha» sonetler dúркине «Qapa bolsań aǵın suwdı jaǵala, Tasıp ketsen áwliyenı arala» degen xalıq naqılın epigraf sıpatında tańlaydı. Epigraf shıǵarma ideyasın ele de ayqınlastırıw kórkemlik wazıypasın atqaradı. Geyde bir shıǵarmaǵa bir emes, bir neshe epigraflar beriliwi de múmkin. Mısalı. K.Mámбетovtıń «Türkstan» romanınıń hár bir bólimi sol dáwirlerdi sıpatlaytuǵın tariyxshılardıń miynetlerinen. tariyxıy dáreklерden alınǵan sózler menen baslanadı. Epigraflar kórkem shıǵarma kompoziciyasında tómendegi xızmetlerdi orınlaydı: jazıwshınıń dóretywshilik stiline xabar beredi, shıǵarmanıń syujetlik, konceptuallıq hám stilistikalıq boyawın ayqınlastıradı, avtordıń poziciyasın tanıtadı.

Arnaw avtordıń shıǵarmanı kimge yamasa ne sebepten amañanın kórsetedi. Onıń da geybir jaǵdayda shıǵarma kompoziciyasın ańlap alıwǵa járdemin tiygizetuǵın tárepleri bar. Mısalı, Á.Ájiniyazovtıń «Qaraqalpaq arxitekturasınıń Apostolı» qosıǵı arxitektor O.Tóreniyazovqa baǵıshlanıwı. «Gózzalıq» qosıǵınıń xudojnik M.Xudaybergenovqa baǵıshlanıwı tuwralı arnawı qosıqta sáwlelengen ideya menen tikkeley baylanıslı. Lirikalıq sheginis shıǵarma kompoziciyasındaǵı avtor tárepinen berilgen, shıǵarmaǵa mazmunına, ideyasına tikkeley tásir etpeytuǵın shıǵarmadaǵı personajlarǵa, háreketlerge, tábiyat kórinislerine, waqıyalarǵa avtordıń kózqarası, qatnası.

Syujet penen kompoziciya ózara tıǵız baylanısta boladı. Syujet, tiykarınan mazmun menen baylanıslı bolıp, ol – personaj xarakterin ayqınlandırıp kórsetiwshi waqıyaların sistemasi. Kompoziciya syujetten keńirek nárese. Syujet degende bir syujettiń liniyasın, kompoziciya degende barlıq syujetlerdiń ózara jámlestirilisin, jazıwshı tárepinen syujetlerdiń shıǵarmada jaylastırılıwın (montajlanıwın) túsinemiz. Syujet penen kompoziciya, negizinen, bir maqsetke – personajdıń xarakterin ashıwǵa, onıń ózgeshe obrazın jasawǵa, shıǵarmanıń ideyasın ayqın sáwlelendiriwge xızmet qıladı. Kompoziciya elementlerin hám syujet bólimlerin shıǵarmada qalay paydalanıw, qanday izbe-

izlikte jaylastırıw jazıwshınıń sheberligiine baylanıslı. Onıń qatıp qalǵan úlgiisi joq.

Qadaǵalaw ushın sorawlar

1. Syujet hám fabula tuwralı túsiniǵiniz?
2. Syujet – shıǵarmada bayan etilgen waqıyalur. Sizin kózqarasız?
3. Shıǵarmadaǵı konfliktilerdin kórkemlik áhmiyeti tuwralı aytıp berseńiz?
4. Syujettin tiykarǵı elementleri: ekspoziciya, túyin, waqıyaldın rawajlanıwı, kulminaciya, sheshim tuwralı aytıńız?
5. Kompoziciya tuwralı túsindirip beriniz?
6. Arxitektonika hám struktura haqqında qanday pikirdesiz?
7. Kompoziciya – kórkem forma komponentleriniń jaylastırılıwı (montajlanıwı). Sizin kózqarasız?
8. Kompoziciyanın tiykarǵı elementleri: shıǵarmanın utaması, epigraf, lirikalıq sheginis, qosımsha epizodlar?
9. Syujet hám kompoziciyanın baylanıslılıǵı tuwralı?

§3.4. Kórkem obraz jasawdın eki forması

Joha

1. Kórkem ádebiyat – sóz iskusstvosı ekenligi.
2. Kórkem til – shıǵarma mazmunın obrazlı sáwlelendiriwshi til forması .
3. Kórkem obraz jasawdın eki forması: poeziyalıq forma hám prozalıq forma tuwralı.
4. Ulıwma xalıqlıq til (kúndelik sóylew tili, janlı til), ádebiy til hám kórkem tildin ózgeshelikleri tuwralı.
5. Kórkem shıǵarma tili – qayta islengen poetikalıq til ekenligi.
6. Avtor tili hám personajlar tili.
7. Antonimler, omonimler, sinonimler, frazeologizmler, arxaizmler, neologizmler, varvarizmler, vulgarizmler, disfemizmler, evfemizmler, professionalizmler, dialektizmler, jargonlar h.t.b.

Muzika (saz óneri), skulptura (músinshilik), jıwopis (súwretshilik) hám arxitektura sıyaqlı kórkem ádebiyat ta iskusstvonın bir túri, yaǵnıy, ol – sóz óneri. Kórkem shıǵarmalardıń mazmunın obrazlı sáwlelendiriwshi til formasın kórkem til dep ataymız. Sóz ónerinde, tiykarınan, kórkem obraz jasawdın eki foması bar: birinshisi – poeziyalıq forma, ekinshisi – prozalıq forma. Poeziya degen sóz grekshe *poiýosus, poiyoó* degen sózden kelip shıqqan, qaraqalpaqsha mánisi – islep shıǵaman, dóretemen. Al, proza degen sóz latinsha *prosa* degen sózden kelip shıqqan, qaraqalpaqsha mánisi – tuwrı, ápiwayı. Kórkem sózdin poeziyalıq forması hám prozalıq forması sırtqı qurılısı boyınsha biri birinen ayırılıp turadı.

Kórkem obrazdı jaratıw processinde kórkem til sheshiwshi áhmiyetke iye boladı, sebebi, kórkem ádebiyat – sóz iskusstvosı bolıp tabıladı. Kórkem shıǵarmanıń tili ulıwmaxalıqlıq sóylew tiline salıstırǵanda ózine tın ózgesheliklerge iye bolıp, ol ómir qubılısların obrazlı formada sáwlelendiriw wazıypasın atqaratuǵın ayırıqsha túrine kiredi.

Ádebiyattaǵı «material» sózi jivopistegi (súwretshilik) boyaw yaki skulpturadaǵı (músinshilik) mramor sıyaqlı qanday da bir obraz jasawda qollanılatuǵın qural, yaǵnıy kórkem ádebiyattıń materialı – sóz. Ádebiyattaǵı mine usı material sózi kórkem shıǵarmada obraz jasawda ayrıqsha áhmiyetke iye. Mramor hám boyaw – inertlik (háreketsiz) material, olardan kórkem obraz jaratılǵanǵa shekem hesh qanday áhmiyetke iye emes, al, sóz ázelden ayrıqsha áhmiyetke iye bolǵan. Sóz ádebiy materialǵa aylanaman degenshe de insan turmısında onıń kundelikti turmısında úlken áhmiyetke iye.

Kórkem shıǵarmanıń tilin úyrenbey turıp, onı hár tárepleme analizlew múmkin emes. Sonlıqtan, ádebiyattanıw iliminde XX ásirde jazıwshı sheberligi hám onıń menen tikkeley baylanıslı bolǵan shıǵarmanıń kórkem tili máselesin úyreniwge baǵıshlanǵan kólemli miynetler islendi. B.V.Tomashevskiydın «Yazık i literatura», V.V.Vinogradovtıń «O yazıke xudojestvennoy literaturı», L.I.Timofeevtıń «Problemi teorii literaturı», A.V.Chicherinnıń «Idei i stil» hám t.b. izenlewleri buǵan mısıl bola aladı.

Filolog qanıgeler, tiykarıman, tildi úyrengende onı úsh tarawǵa bólip alıp úyrenedi. Olardıń birinshisi – ulıwma xalıqlıq (janlı) til, ekinshisi – ádebiy til, úshinshisi – kórkem til. Birinshisi adamzattıń kundelikli sóylew tili, sonıń ishinde biziń milliy tilimiz – qaraqalpaq xalqınıń kundelikli sóylew (janlı) tili. Xalıqtıń kundelikli awızeki sóylew tilinde grammatikalıq qaǵıydalarǵa, sózlerdiń qollanıw shártlerine onshama itibar berilmeydi. Ekinshisi – ádebiy til. Ádebiy til degenimiz anıq hám durıs ayılǵan sóz. *Baspasóz, ilim, ádebiyat, kitap, radioesittiriw, telekórsetiw, teatr tillerin ádebiy til dep aytamız.* Ádebiy til xalıqtıń awızeki sóylew tilinen ayırmashılıqqa iye boladı. Ádebiy til, negizinen jazba formada óz kórinisine iye boladı. Hátteki, hárqanday bayanlamalar, radioesittiriwler yaki teatr tamashaları awızeki formada kórinse de, olardıń tiykarı jazba formada boladı. Kundelikli sóylew tilinde hárqıylılıq, al ádebiy tilde birqıylılıq boladı. Ádebiy til tınımsız ósip rawajlana beredi hám usı rawajlanıw barısında ulıwma xalıq tiliniń rawajlanıwına bárqılı.

tásir jasaydı. **Úshinshisi** – kórkem (poetikalıq) til. Bul til – kórkem shıǵarmalar jazılatuǵın til. Sóz sheberi insan turmısın, ondaǵı personajlardıń xarakterlerin waqıyalar hám konfliktler maydanında ashıp beriw ushın, olardı súwretlew barısında ulıwma xalıq tili baylıqlarınan da, ádebiy til normalarınan da keń paydalanadı. Úlken estetikalıq talǵam menen jazılǵan kórkem shıǵarma awızeki sóylew tiliniń de, ádebiy tildiń de ósip, rawajlanıwına unamlı tásir jasaydı. Sóz ustası óz shıǵarmasınıń ideyalıq-tematikalıq jónelisine, waqıyalardıń hám konfliktlerdiń mazmunına, personajlardıń minezlerine tiykarlanıp, sóz hám sóylemlerden, gáp qurıw usıllarınan, dialektlerden, inversiyalardan, arxaizmlerden, neologizmlerden, varvarizm hám vulgarizmlerden, jargonlardan hám basqa da leksikalıq baylıqlardan paydalanadı. Kórkem shıǵarmanıń tili jazıwshı tárepinen qayta islengen poetikalıq til dep te ataladı.

Filolog alım G. O. Vinokur: «Kórkem til degende kórkem shıǵarmalar jazıwda qollanılatuǵın til túsiniledi» dep jazadı⁸⁸. Usı kózqarastan qaraganda, shıǵarmalar jazılǵan til qanday til, ol óz ishine nelerdi qamtıytuǵınına anıqlıq kirgiziw talap etiledi. Leksikamızda ádebiy til hám ádebiyat tili degen túsinipler bar.

Ádebiy til – sóylewdiń hám jazıwdıń belgili bir ólshemlerine, qaǵıydarına iye bolǵan, ulıwma xalıqqa, onıń barlıq qatlamlarına ortaq bolǵan, xalıqtıń (millettiń) jámiyetlik, ruwxıy, mádeniy turmısına xızmet ete alatuǵın, belgili bir normaǵa túsken til. Ádebiy til kóbinese jazba tekst penen baylanıshı boladı. Ádebiy til ulıwmaxalıqlıq til menen úzliksiz baylanısta boladı, oǵan kirip kelgen jańa sózlerdi qabıllaydı, geyde bazıbir sózler paydalanıwdan qalıp ketiwi de múmkin, sonıqtan úzliksiz ózgeriske ushırap, ósip, tolısıp baradı. Biraq bul ózgerisler tildiń grammatikalıq normalarına sáykeslendiriledi.

Kórkem ádebiyat tili. Kórkem shıǵarma tiliniń ózine tán birqansha belgileri bar. Olardıń **birinshisi** – kórkem shıǵarmanıń tili tipiklestirilgen, yaǵnıy ulıwmalastırılǵan hám

⁸⁸ Винокур Г. О. О языке художественной литературы. Москва. 1991

individuallastırılğan til. Jazıwshı qanday da bir personajdın obrazın dóretiw ushın soǵan uqsasın birneshe adamlardıń turmas tárizin, táǵdirin úyrenedi, olardıń, háttteki sóylew, gáp aytıw maneraların tereń kórip shıǵıp, gáp qurıw usılların óz shıǵarmasında jámlestirip, bir personajdın tili arqalı aytıradı, bul shıǵarma tilindegi ulıwmalastırılǵanlıq boladı. Xarakterleri boyınsha biri birinen ayırmashılıqqa iye personajlardın sóz saplawlarındaǵı ózinshelik tildin individuallastırılǵanı boladı. Sóz sheberi shıǵarma dóretiw processinde óz usılı kóleminde qálem terbetedi, nátiyjede bir jazıwshınıń tili ekinshi bir jazıwshınıń tilinen belgili dárejede ayırmashılıǵı boladı. Bul nárseni de jazıwshınıń individual tili dep atawımız múmkin. **Ekinshisi** – ádebiy qurı joqarı shıǵarmalardıń tilinde xalıqshılıq ruwxı basım boladı. Naqıl-maqallardan orınlı paydalanıw, aforizmlerden hám ushırma gáplerden personaj xarakterin jasaw ushın jemisli qollanıw shıǵarma tiliniń kórkemligin jáne de kúsheytedi. **Úshinshisi** – kórkem shıǵarma tili obrazlı til, yaǵnıy jazıwshı óz shıǵarmasın kórkem súwretlew quralları hám kórkem súwretlew usıllarısız dúnyaǵa keltire almaydı. M. Gorkiy kórkem shıǵarma tili tuwralı «Kórkem shıǵarmanıń sózi az, pikiri keń bolıwı shárt» dese, N. G. Chernishevskiy «qısqalıq bolmasa, kórkemlik te joq», degen pikirini bildirgen.

Ádebiyattanıw iliminde kórkem shıǵarma tili ekige bólinip úyreniledi: olardıń birinshisi – **avtor tili**, ekinshisi – **personajlar tili**. Waqıyalardı hám hádiyselerdi, waqıyalar payda bolǵan orında jaǵdaydı súwretlew, personajlardı táriplew hám olardıń unamı yaqı unamsız táreplerin ashıp beriw hám olarǵa kózqarasın bildiriw ushın sóz ustasınıń (jazıwshınıń) óz tilinen shıǵarmasın gáp aytıp beriwleri – avtor tili dep aytıladı. Bazıbir shıǵarmalarda waqıyalar jazıwshınıń (avtorını) óz sózi arqalı emes, personajlarınıń gúrrińshiniń sózi (tili) arqalı da beriledi.

Kórkem shıǵarmadaǵı qaharmanlardın sózin – personajlar tili dep ataymız. Personajlardın sózleri (monologları yaqı dialogları) arqalı olardıń qanday insan ekenligin bilip alıwǵa boladı. Shıǵarma qaharmanlarınıń tili ózine tán belgilerge iye boladı, olardıń sóylemleri biri ekinshisinen ayırılıp turadı. Personajdı

individiuallastırıw, olardıń xarakterin ashıp beriw ushın jazıwshı arxaızmlerdi, istorizmlerdi, neologizmlerdi, disfemizmlerdi, evfemizmlerdi, dialektizmlerdi, varvarizmlerdi, vulgarizmlerdi, perifrastıqlardı, professionalizmlerdi hám basqalardı paydalanıwı múmkin.

Kórkem shıǵarma tili ulıwmaxalıqlıq awızeki sóylew hám ádebiy tildin kórinislerin ózinde jámlegen, túsıniklerdi, oy-pikirlerdi, hár qıylı maǵlıwmatlardı, waqıyalardı kórkem obraz tiykarında súwretlep beretuǵın til. Sonlıqtan ol tek xabarlaw quralı bolıp qalmastan adamǵa ruwxıy azıq, estetikalıq zawıq baǵıshlaydı. Eger de shıǵarmada kórkem til hásiz bolsa, kórkem obraz kórinbeydi hám ol kórkem shıǵarma bolıp esaplanbaydı. Kórkem tildin bir qansha qásiyetleri bar. Kórkem til bolıw ushın onin tiyisli elementleri boladı. Kórkem obraz jaratıw ushın jazıwshı leksikalıq elementlerdi mol paydalanadı. Tildin kórkemligin kóteriw ushın, onin mánisin tereńlestiriw ushın ulıwmaxalıqlıq sóylew tili hám ádebiy til quramına kiriwshi leksikalıq elementler kóbirek xızmet etedi.

Kórkem til jetkeretuǵın maǵlıwmatlar kórkem informaciyaǵa tiykar boladı. Óytkeni poetikalıq tildin ózine tánligin belgilewshi en áhmiyetli specifikalıq ózgeshelikleri sıpatında obrazlılıq hám emocionallıqtı kórsetiwge boladı. Poetikalıq til degende kópshilik sulıw teńew hám awıspalı súwretlewlerdi hám t.b. túsinedi. Tiykarınan alganda bul nadurıs túsınik. Sebebi, ayırım shıǵarmalarda bunday kórkem qurallar qollanılmawı da múmkin, biraq sonin menen bunday shıǵarma tilin kórkemligi joq, dep bolmaydı. Máselen, mına úzindige itibar qaratayıq:

Men onı eslesem bolmas tamasha,
Orında ğurjıyıp óser ğawasha.

Qulaǵınan bir kún tartqım keledi,
Diyxan atam eger kórip qalmasa.

(M. Berdiyev)

Bul qatarlardıń kórkem shıǵarmadan alınǵanı, onıń kórkem tilde jazılǵanı gúmansız. Biraq, itibar berip qaralsa, onda qollanılǵan til birlikleri de bizler kúndelikli sóylesiwde qollanlatuǵın birliklerden parq etpeytuǵınlıǵı, onda kórkem súwretlew quralları qollanılmaǵanı kórinedi. Misalı ushın usı qatarlarda berilgen maǵlıwmatlardı kúndelikli sóylesiwde qollanılıwshı tilge aylandırıp kórsek: «Men onı eslesem tamasha bolmaydı, onıń ornında ǵawasha ǵurjıyıp ósip tur. Eger diyxan atam kórip qalmasa qulaǵıman tartqım keledi», – degen ǵap payda boladı. Birdey sózlerden quralǵan eki bólektiń kórkemligi eki túrli ekenligin ańlaymız. Birinshi bólek kórkemlikke iye, ekinshisiniń kórkemligi jarlı. Buntıń sebebi, ekinshi ǵaptegi informaciyanı túsirik formasında qabil qılamız, sol ǵaptı ayıp atırǵan adamnıń sol payttaǵı sezimlerin de informaciya formasında qabil etemiz. Qosıqtan alınǵan úzindige kelsek, qosıqtı oqıwdı baslaǵanıımızda birinshi qatardan-aq oqıwshıǵa ǵamǵúnlik keypiyatı ornaydı, onıń kóz aldında burın baǵ, shámen bolǵan jerde endi tek ǵana ǵawasha ósetuǵınlıǵı, ǵawasha egiw ushın baǵdı qurtqanlıǵı, eki qulaq bolıp ósip kiyatırǵan ǵawashanıń qulaǵınan tartıp úzip taslawǵa diyxan atanıń miynetlerine ashınatuǵın lirikalıq qaharman obrazı sáwlelenedi. Oqıwshı lirikalıq qaharman menen birge onıń keshirmelerin qálbinen ótkeredi. Yaǵnıy, ol jańa bir álemde – til elementleri járdeminde jaratılǵan kórkem reallıqta jasaydı. Kórkem shıńlıq bolsa waqıyalıqtıń ápiwayı sáwleleniwı emes, bálkim onıń jazıwshınıń qálbi menen sanasında qayta jaratılǵan sáwleleniwı – kórkem obrazı bolıp tabıladı. Usı obrazda bolsa dóretywshilik paytlarında shayır qálbinde keshken sezimler, oy-pikirler kórkem til járdeminde tamǵalanadı.

Ádebiyatta jazıwshınıń oy-pikiri, keshirmelerin, tolǵanısların, ideyasın, ruwxıy jaǵdayların súwretleytuǵın kórkem tildıń eki forması bar: prozalıq hám poeziyalıq. Poeziyalıq til forması emocionallıq, bahalawshılıq, monologlıq, trop hám figuralarǵa baylıǵı menen ajralıp turadı. Kórkem tildıń poeziyalıq formasında, negizinen, ırǵaq kózge taslanadı. Poeziyalıq til ırǵaǵı belgili bir ólshem bólekshelerinen quraladı, bunda onıń qurılısı grammatikalıq qaǵıydalarǵa baǵınbaydı. Misalı:

Zamannın aqıyırında minaw tábiyat.
Dúnyanın basına apat dónedi:
Yalğanshının jamalın topan suw qaplap,
Hám Allatalanın sawlatı kórinedi!

(F. Tyutchev. «Aqıyrazaman» qosıǵı)

Áyyemgi zamanlarda sóz óneri, yaǵnıy poeziya degende tek qosıq formasındaǵı shıǵarmalardı ǵana túsiniw qalıplesken. Qosıq áyyemgi, orta ásir, hátteki. Oyanıw hám klassicizm dáwiri ádebiy janrlarının birden bir tiykarǵı forması bolǵan. Lirikanın hárqıylı túrleri hám epikalıq poemalar sol zamanlarda kútá joqarı bahalanılǵan. Tragediyalar hám komediyaların barlıǵı da qosıq formasında dóretilgen. Qosıq forması sózdi iskusstvoǵa aylandırıwda kútá áhmiyetli xızmet atqarǵan. Sózlerdiń tek qosıqqa ǵana tán bolǵan, ádettegiden basqasha formada shólkemlestiriliwi sóylewdiń qaytalanbas gózzallıǵın támiyinlegen. Poetikalıq sóz qurıwdıń forması bolǵan ol, ápiwayı málimleme yaki teoriyalıq oylaw hám pikirlewden pútkilley basqasha, gózzal nárse bolǵanlıqtan, hesh nársege uqsamaǵan ózine tán sóylew «iskerligi» sıpatında áhmiyetke iye bolǵan. Poeziyanı prozaǵa salıstırar bolsaq, qosıqtıń forması kútá úlken sıyımlılıqqa hám elastikalılıqqa (iykemshilikke) iye. Kórkem tildiń qosıq forması til mümkinshiliklerin ayırıqshalandırıp qaytadan dúnyaǵa keltiretuǵın, kórkem dúnyanı prozalıq ramkadan, ápiwayı turmıslıq sheńberden óz aldına bólip alıp shıǵa alatuǵın kúshke iye.

Qosıq til materialının sıǵırlawın shólkemlestiredi, oǵan ırǵaq, jıynaqlılıq, juwmaqlanǵanlıq baǵıshlaydı:

Qádirińdi bilemen ózim
Sen ǵunalı emessen –
Ózim.
Láblerińde kúلكi nurları,
Aq bilegiń ızǵar kóz jastan.

(Saygyo, yapon shayırtı)

Iskusstvoniń rawajlanıwınıń áyyemgi dáwirlerinde qosıq sózi diktovka (aytıp jazdırılatuǵın) etiletuǵın bolǵan. Qosıq janlap esitilgeni ushın, ayılǵanlıǵı ushın, atqarılanlıǵı ushın áhmiyetli bolǵan, yaǵnıy qosıq, tiykarınan, oqıwshılar ushın emes, aǵ tıńlawshılar ushın dóretilgen.

Prozalıq kórkem til abzaclarǵa, ózine tán bolǵan gáplerge, gáplerdiń dúrkinlerine, qatarlarǵa hám ápiwayı awızeki gáplerge ajıralıp turadı. Prozada da ırǵaq boladı, lekin ol poeziyadaǵıday anıq kózge taslanbaydı. Bul qubılıstı úyreniw qıymıraq keshedi. Dáslepki dáwirlerde, yaǵnıy dúnyalıq ádebiyatın jańa dáwirine shekem sóz iskusstvosiń hámmezin poeziya dep ataǵan (qosıqlardı hám ırǵaqqa, intonaciyǵa iye bárshe formalardı). Kórkem emes bárshe shıǵarmalardı proza dep ataǵan. Máselen, filosofiyalıq, ilimiy, publicistikalıq, informaciyalıq, hátteki, oratorlıq h.t.b. shıǵarmalardı. Terminlerdi usınday mánisinde paydalanıw Rossiyada XVIII ásirdiń basınan XIX ásirge shekem dawam etken.

Prozalıq til – ápiwayı hám tábiyiy, anıqlıq hám konkretlikke iye. Prozalıq tildiń ózine tánligi haqqında tereń pikirler bildirgen M.Baxtin prozanıń principial ózgesheligin onda sáwlelengen «súwretlewshi til» quraytuǵınlıǵın aytadı. Bul prozalıq til tek ǵana súwretlewdiń quralı emes, al, súwretlewdiń predmeti ekenligin ańlatadı. Jazıwshınıń wazıypası – tildi «shıǵarma ápiwayı» oqılmastan avtordıń yaki personajlardıń janlı dawısı esitilgendeı» etip «soǵıw, sızıw». Prozada personajlardıń tiliniń individuallıǵı kórkemliktiń birinshi hám zárúrli shárti.

Kórkem sózdiń bir forması bolǵan prozanı moyınlaw XVIII ásirdiń bası XIX ásir aralıǵında qalıplesken. Proza jetekshilik etken dáwirde poeziya waqıtsha bolsa da óz áhmiyetin joǵaltqanday jaǵdaydı basınan keshirdi. Sebebi, jańa dáwirdegi kórkem til forması bolǵan proza qosıqsız-aq haqıyqıy kórkem shınlıqtı dóretiw múmkinligin dáliyiledi. Kórkem proza poeziyalıq gózzal sózden qalıspaytuǵın gózzal sózdi dóretiw uqıbın tolıq iyeledi. Proza jetekshilik etken dáwirde poeziya birotala maydandı taslap ketken joq. Máselen, XX ásirdiń 10-jıllarında poeziya jáne aldığa qarap umtıldı. Poeziyanıń

mazmunında hám formasında tereń ózgerisler processı baslandı. Olarda jummaqanǵanlıq belgileri hálsizlene basladı. Ásirese, burınnan bar belgili ólshem birlikleri, buwınlar teńligi, qatarlı uyqastarǵa qurılǵan qatarlar, shummaqarlǵa qurılıw ekinshi orınǵa shıǵarıldı (máseleń, sonet, ǵázzel, tenka formaları h.t.b.). Irǵaqtıń erkin formaları rawajlandı. Jańa poeziyada qosıq formalarının jańa mazmundı súwretlewdegi burın kórimegen múmkinshilikleri ashıldı. XX ásir rus poeziyasında A. Blok, V. Mayakovskiy, V. Xlebnikov, A. Voznesenskiy, E. Evtushenko, ózbek poeziyasında Ğ. Ğulam, Mirtemir, A. Aripov, E. Vahidov, R. Parfi, qaraqalpaq poeziyasında X. Turımbetov, I. Yusupov, Sh. Seytov, J. Izbasqanov, K. Kárimov, S. Ibragimov h.t.b. qosıq tili múmkinshilikleriniń sheksizligin dáliylledi. Kórkem oy-pikir álemin óz poetikalıq usılları menen bayıttı.

Poeziyalıq tildegi sózlerdiń, irǵaq hám uyqastardıń ózara qatnası, sózlerdegi seslik qatlamlar, irǵaqlıq hám sintaksislik baylanıslar qosıqtıń formasın ǵana támiyinlep sheklenbeydi. Olarda pikirlewdiń tawsılmaytuǵın múmkinshilikleri jasırınıp jatadı. Biraq proza bunday múmkinshiliklerge iye emes. Ádebiyattıń jańa dáwirine shekem proza sóz ónerinen tısqarında rawajlandı, ol yarım kórkemlik qásiyetti basınan ótkerdi. Ol tariyxıy xronikalardan (jılnamalardan), filosofiyalıq dialoglardan, memuarlardan, násiyatnamalardan, diniy shıǵarmalardan hám t.b. ibarat boldı. Sonday-aq, ol «tómen» janr dep atalıwshı farslardan, mimlerden ibarat edı. Prozanıń shın manisindegi qalıptesiwiniń baslanıwı Oyanıw dáwirine tuwrı keledi. Házirgi zaman prozasınıń saǵaları Oyanıw dáwiriniń novellalarınan, M. Servantestiń, D. Defonıń dóretiwshiliginen baslanadı. Olar sanalı túrde óz shıǵarmalarının kórkem tilinde qosıq formasın paydalanıwdan shetlep ótedi, prozalıq sóz iskusstvosı poeziyadan ǵárezsiz bir kórkem forma ekenligin is júzinde dáliylleydi. Házirgi jasap, háreket etip turǵan proza xalıqtıń kúndelikli sóylew tilinen, erte dáwirlerdegi poeziyalıq formadan, sonday-aq ertedeги prozadan ayırmashılıqqa iye jazba qubılıs, anıǵıraǵı ol baspasóz qubılısı. Prozalıq til óziniń tuwılıw dáwirinen baslap-aq poeziya tili sıyaqlı awızeki sóylew tilinen ayırmashılıqqa iye ekenligin

kórsetiwge umtılǵan. «Ápiwayılıq», «tábiyyilik» prozanıń baslı kriteriyası boldı. Prozanıń qálipiesiwi hám rawajlanıwı bárqulla poeziya menen turaqlı baylanıslılıqta ótti. Olardaǵı geypara janrlar hám formalar geyde biri birine jaqınlastırıldı. geyde túsirilip qaldırıldı.

Kórkem tildiń súwretlew múmkinshiligi prozalıq (epikalıq) shıǵarmalarda jáne de ayqınıraq kózge taslanadı. Lirikalıq shıǵarmalarda súwretlengen sırtqı kórinis onıń ishki álemine alıp kiriwshi qural ǵana bolsa, epikalıq shıǵarmalarda súwretlengen kórkem waqıyalılıq ózinshe erkin, obyektivlesken kórinislerden ibarat boladı. Sol sebepli de epikalıq shıǵarmalarda jazıwshi kózi menen kórilgen hám súwretlenip atırǵan waqıyalar oqıwshi oyında, qıyalında da janlanadı. Oqıwshi shıǵarma waqıyaları bolıp atırǵan orın, qaharmanlardıń is-háreketlerin kórip turǵanday boladı. Prozalıq tilde gápler loǵikalıq jaqtan tiykarlangan sintaksislik konstrukciyalar arqalı beriledi. Sonlıqtan, prozalıq tilde epikalıq shıǵarmalardıń roman, povest, gúrriń, ocherk hám t.b. janrları jazıladı. Lekin, epikalıq shıǵarmalardıń atı atalǵan janrları poeziyalıq til menen de (qosıq penen jazılǵan roman, qosıq penen jazılǵan povest, qosıq penen jazılǵan ocherk) jazılawı múmkin.

Lirikalıq shıǵarmalar tiliniń emocionallıǵı lirikalıq qaharmannıń konkret bir máwrittegi keypiyatı, halatı, keshirmeleri menen baylanıslı boladı. Poeziyalıq til formasınıń tiykarǵı ózgeshelikleriniń birinshisi – qosıqlar ruwıy emocional toǵanıslarda jaratıladı hám sol toǵanıslardı oqıwshıǵa ótkeredi. Ekinshi ózgesheligi – ırǵaqlılıǵı, muzikalılıǵı. ırǵaq tańlap alınǵan kórkem birliktiń belgili bir waqıt hám keńisliktegi qaytalanıwınan, tákirarlanıwınan júzege keledi. Poeziyanıń dúnyaǵa keliwi – ırǵaqlar hám tákirarlawlar (seslik, grammatikalıq, leksikalıq) arqalı júzege shıǵadı. Úshinshi ózgesheligi – intonaciya arqalı kórinedi. Poeziyalıq tildiń intonaciyası onıń muzikalılıǵın támiynleydi. Tórtinshiden, ritmikalıq irkilis (pauza) – qosıqta ırǵaq penen baylanıslı júzege keledi. Sebebi, pauza loǵikalıq tamamlanǵan oydan, juwmaqlanǵan pikirden keyin boladı. Ritmikalıq pauza qosıq

qatarlarının aqırında hám pikirler bólingen orınlarda payda boladı. Kop buwınlı uzın qatarlardagı ritmikalıq pauza qatar ortasında qollanııp, ol cezura dep ataladı. Besinshiden, qosıq qatarlarının uyqasıwı. Uyqaslar ritmikalıq-intonaciyalıq hám mazmunlıq áhmiyetke iye. Altınshıdan, qosıqtıń bánti. Poeziyalıq til formasındağı shıǵarmalar qatarlarǵa bólinedi, qatarlarda buwın sanları esapqa alınadı. Qosıq qatarlarında belgili bir oy-pikirdi yamasa sezimlerdi berip bolǵanнан soń, qatarlar juwmaqlanıp, bántlerge toplanadı. Bánt hámme waqıt tamamlanǵan oydı, yaki pútin bir súwretti (obrazdı) «sızadı». Jetinshiden, trop hám figuralarǵa baylıǵı menen ózgeshelenip turadı. Sebebi, lirikalıq shıǵarmalar qısqaılıqtı súygenligi sebepli onda kóp sóz benen jetkeriletuǵın pikirler awıspalı obrazlı súwretlew arqalı qısqa formada sáwlelenedi.

Al, epikalıq shıǵarmada bolsa, súwretlenip atırǵan háreket hám waqıyanıń ózgeriwı menen emocionallıq ta ózgerip baradı hám ol mazmunnıń sáwleleniwinde de, shıǵarmannıń qabılı etiliwinde de ayrıqsha áhmiyetke iye. Epikalıq shıǵarmadağı emocionallıqtıń ekinshi túri – ondagı kórinis-epizodlar, dialoglar menen baylanıslı. Epikalıq shıǵarma quramındağı kórinis-epizodlar oqıwshı qıyalında janlanıwı, qaharmanlardıń gáp irǵaǵı (tonı) «esitiliwi» zárúr. Qaharman sózi intonaciyasını «esite alǵan» oqıwshı olardıń ruwxıyatına kire aladı.

Solay etip, poeziya yamasa proza degen termindi qollanǵanıımızda, olardı ádebiy janrlar emes, olar – kórkem tildin formaları dep atawımız da múmkin. Ádebiy ámeliyatta, kúndelikli haspa sózde proza janrı yamasa poeziya janrı dep qollanıla beredi. Biraq olardı ilimiy jaqtan tallap qaraǵanıımızda, olar kórkem tildin formaları ekeni de málim boladı.

Biz «kórkem shıǵarma tili» degenimizde, tiykarınan kórkem sóz haqqında pikir júrgizemiz. Til elementleri málim bir qatlamdı payda etkennen keyin ol til qubılısına aylanadı, yaǵnıy qayta islenedi. Qayta islenen til kórkem shıǵarmannıń tili bolıp, ol tuwralı gáp bolǵanda avtor gápi hám personajlar gápi túsiniledi. Biz onı shártli túrde «kórkem sóz» («kórkem sóylem» dep atasaq ta boladı – B. G.) dep ataǵandı maqul kórdik. Bunda avtor gápi

hám personajlar gápi óz aldına bólip alıp úyrenilgeni máselege aydınlıq kirgizedi. Epikalıq hám lıro-epikalıq shıǵarmalarda waqıya hám usı waqıya bolıp atırǵan ornı yaqı shárayat súwreti, qaharmanlarǵa berilip atırǵan táriyp, avtordıń pikir-oyları sıyaqlılar avtor tilinen beriledi. Avtor obrazı shıǵarmada súwretlengen kórkem waqıyalıqtı shólkemlestiriwshi subyektiv tiykar bolǵanıday, avtor gápi shıǵarmanıń materiallıq tárepin birlestiriwshi qural. Avtor gápi járdeminde shıǵarma bólimleri, waqıyalar, súwretlewler pútin tutas bir organizmge – kórkem tekste birigedi. Avtor gápi grammatikalıq jaqtan ádebiy til normalarına jaqınlasadı, biraq onıń ádebiy til normalarına muwapıq bolıwın talap etiw nadurıs boladı. Óytkeni, jazıwshı milliy til imkaniyattarın keńeytiwge, óziniń sezimlerin, keshirmelerin, oy-tolǵanısların imkaniyat dárejesinde ayqın sáwlelendiriw barısında ádebiy til normalarınan sheginiwi múmkin (nusal iretinde Sh. Seyitovtıń epikalıq shıǵarmalarınń derlik barlıǵın kórsetsek boladı) hám tap usı sanalı sheginiwler waqtı kelip ádebiy til normasına aylanıwı da itimal.

Kórkem shıǵarmadaǵı avtor hám personajlar tili (kórkem sóylem) eki formada: shashırandı (proza) hám dizbekli (poeziya) formalarda boladı. Prozalıq til qurılısı jaǵınan kúndelikli qatnas tiline uqsas bolsa, poeziyalıq til belgili bir ólshemge salınǵan, emocional sezimler sińdirilgen til esaplanadı. Poeziyalıq til járdeminde hám epikalıq hám dramalıq shıǵarmalar jaratılıwı múmkin. Poeziyalıq til bolsa lirikalıq shıǵarmalardıń tiykarǵı til forması bolıp tabıladı.

Kórkem sóz formaları haqqında gáp etkenimizde, onıń monologlıq hám dialoglıq formaları haqqında ayıp ótiw lazım. Lirikalıq shıǵarmalarda monologlıq gáp, dramalıq shıǵarmalarda dialoglıq gáp jetekshilik qılsa, epikalıq shıǵarmalarda olardıń ekewi de keń qollanıladı. Bunda avtor gápi tiykarınan monologlıq formada bolsa, personajlar gápi tiykarınan dialoglıq formada boladı, yaǵnıy epikalıq dóretpelerde polifoniyalıq qásiyet basım boladı. Kórkem shıǵarma tili umıwmaxalıqlıq til bazasında qalıplesedi hám ádebiy til ólshemlerine jaqınlasadı. Sonıń menen birge kórkem til ádebiy til nomaları shegarasınan shıǵıp ta

qollanıladı (Mısalı, dialektler, kásiplik sózler, varvarizmler hám t.b.). Olar jazıwshınıń kórkem-estetikalıq maqsetke erisiwi ushın usınday normadan awıtqıw nátiyjesinde júzege keledi hám olar súwretlewdiń janlı, isenimli bolıwına, tásirsheliktiń kúsheyiwine xızmet qıladı.

Leksikalıq qatlamdağı gónergen sózler – arxaizm hám istorizmler kúndelikli sóylesiwde jiyi qollanılmayıwın málim. Biraq olar tariyxıy temadağı kórkem shıǵarmalarda dáwir koloritin beriw ushın kútá zárúr. Mısalı, ótken ásirlerdegi waqıyanı óz shıǵarmasında sáwlelendirmekshi bolǵan jazıwshı sol dáwirge tiyisli kúndelikli turmıslıq buyımlardı, túsiniklerdi, hádiyselerdi, sol dáwirge tán turmıs shınlıǵın súwretlewı lazım boladı. Sonday-aq, tariyxıy dáwir sheńberinde háreketlenip atırǵan personaj tilinde de sol dáwirdiń ózine tán sóz formaları qollanıwı obrazdıń isenimli bolıwın támiyinleydi.

Qaharmannıń til ózgesheligin kórsetiwde, zaman ruwxın sáwlelendiriwde sóz sheberi gónergen sózlerden paydalanadı. Turmısta paydalanıwdan qalıp baratırǵan eski sózlerdi ádebıyattanıwda **arxaizmler** hám **istorizmler** dep ataydı. Kórkem shıǵarmalarda kúndelikli turmısta qollanıwıdan túsip qalǵan, biraq maǵanası saqlanıp basqa sózge kóshken sózler de boladı. Bunday sózler arxaizmler dep ataladı. Mısalı:

Bolmasa astında pıraq,
Kóliksizge jolı jıraq.

Arxaizm (grekshe «*archaios*», qaraqalpaqsha – mánisi áyyemgi, eski degendi bildiredi) – kúndelikli tilde qollanıwdan shıǵıp qalǵan, biraq ádebıy tilde sinonimi bar bolǵan sózler. Arxaizmler forması gónerip, mazmunı saqlanǵanlıǵı ushın kúndelikli sóylemde eski mánisin beriwshi jańa sózler menen qolanıladı. Mısalı, mór – pechat, zindan – túrme, qazı – súdya hám t.b. Til úzliksiz ózgeristegi qubılıs bolǵanı ushın arxaizmler de qollanıwıda ózgeriske ushıraydı. Kórkem ádebıyatta arxaizmler konkret ideyalıq-kórkem maqset penen qollanıladı. Bul ásirese, tariyxıy shıǵarmalarda paydalanıladı. Waqıttıń ótiwi

menen geypara arxaizmler kúndelikli sóylew tilinde aktiv qollanılıw qásiyetine de iye ekenligin kórsetip atır. Máselen, milliy respublikalar ózleriniń gárezsizligine erisken soń erte zamanlarda qollanılǵan sózler házirgi waqıtta ónimli isletilip atırǵanlıǵı kópshilikke málim.

Ótken zamanlarda belgili bir túsinikti ózine jámlegen. dáwirlerdiń ótiwi menen sol túsiniklerdiń joq bolǵanlıǵı sebepli qollanılıwdan shıǵıp qalǵan sózler bar, bunday sózlerdi istorizmler deymiz. T. Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaq dástanı» roman trilogiyasında onbası, júzbası, mıńbası, jasawılbası, atalıq degenge uqsaǵan sózler kóplep gezlesedi. Usınday sózler qatlamı trilogiyada bolmaǵanda qaraqalpaq xalqı jasaǵan sol dáwirdiń tariyxıy kórinisi ayqın sáwlelenbegen bolar edi. Siyasiy-ekonomikalıq hám tariyxıy-mádeniy waqıyalarǵa baylanış jámiyettiń rawajlanıw basqıshlarında tilde jańa sózler payda boladı. Jazıwshı shıǵarmasında paydalanılǵan bunday jańa sózler neologizmler dep ataladı (Máselen, internet, globalizaciya, kompyuter, genfond h.t.b.). Neologizmler de qaharman obrazın jasawda, jazıwshınıń estetikalıq ideyasın sáwlelendiriwde áhmiyetli xızmet atqaradı. Neologizmler – greklerdiń «neos» – jańa, «logos» – sóz degen sózlerinen alınǵan. Jámiyettiń rawajlanıwı menen tildiń sózlik qatlamına jańadan kirip kelgen sózler. Neologizmler kórkem shıǵarmada qaharmanın xarakterin ashıwda qollanıladı. Sonday-aq, jazıwshı yaqı shayırdıń jámiyettegi bolıp atırǵan jańalıq hám ózgerislerge qatnasın da sáwlelendiredi. Mısalı, XXI ásirdiń basındaǵı qaraqalpaq ádebiyatında I.Yusupov «Dollar» qosıǵında «bankrot», «narkobiznes» sıyaqlı sózlerdi qollanıw arqalı ózgerislerge ber búrgán dáwir jańalıqların ózinshe túsindirgen hám usılar arqalı shayırdıń jámiyettegi ózgerislerge qatnası sáwlelengen.

Jazıwshı óz shıǵarmasındaǵı sózdiń ótkirliǵin kúsheytiv ushın, yaqı bir hádiysege ya bolmasa waqıyaǵa, zatqa, adamǵa unamsız kózqarastı ańlatıw ushın sózdiń birinshi tuwra manisin biletura qopallastıradı. Máselen, óldi, qaytı boldı, degen sózdiń orınına haram qattı, jer tısledi, dozaq otına tústi, degen sózdi qoyıp qollanıwı múmkin. Ádebiyattanıwda bunı disfemizm (grek

tilinen alınğan sóz bolıp, qaraqalpaqsha mánisi – jaqsı sóz emes, degendi bildiredi) dep ataydı. Sóz ustası personajlar xarakterin tereńirek ashıp beriw ushın jámiyetshilik aldında sol tuwra mánisinde aytıw múmkin bolmağan qopal, ersi túsiniqlerdi sıpayılastırıp, mádeniylestirip qaharmanlarına aytırıwı yaqı súwretlewı múmkin (mısalǵa: «Ákeńniń awzına maylı palaw» yaqı tárbiya kórmegen, jeńiltek oylı qızlardı «kósheniń qızı», «jezókshes» dep ataw h.t.b.). Filolog qánigeler bunı evfemizm (grekshe sóz, qaraqalpaqsha mánisi – jaqsı sóz) dep ataydı.

Jazıwshı qaharman obrazın jasawda qanday da bir xalıqtıń yaqı geografıyalıq ózgeshelikke iye orında jasawshı adamlar toparınıń tilinde paydalanılatuǵın, basqalarǵa onshama túsiniqli emes sózlerdi paydalanıwı múmkin, bunday sózlerdi **dialektizm** dep ataw qalıplesken. Máselen, balıqshılar xanı, nárete, qurdım, jeken sal, alabuǵa degen sózlerdiń mánisin moynaqshılar túsinsede, xojelishiler túsinsbewi múmkin. Sóz sheberi dialektizmlerden kúta ustalıq hám abaylılıq penen paydalanıw nátiyjesinde shıǵarma personajlarınıń tilin individuallastıradı hám konkretlestiredi. Dialektizmler (grekshe- *dialektos*) kórkem shıǵarmada súwretlenip atırǵan orınıń koloritin beriw ushın qol keledi. Dialektizmler kórkem shıǵarmada personaj tilin ayırıqshalandıırıw maqsetinde qollanılatuǵın sózler hám sóz birikpeleri. Mısalı:

"Ah, hayallar, waq, hayallar" dew menen
Álimsaqtan berli shayırlar jırlar.
Djokondanıń jay bir tábbassúminen
Sırlı jumbaq izler ele adamlar.
Hayal názakatin, qáddi-qáwmetin
Izlep músinshiler tas shabar tınbay...

(I. Yusupov)

Bunda «tábbassúm», «názakat» sıyaqlı qaraqalpaq tiliniń qubla dialektine tán sózlerdi lirikalıq obyektiniń gózzalıǵın táriyplewde birdeylikten qashıw maqsetinde qollanılgan.

Kórkem shıǵarmadaǵı personaj konkret ortalıqta háreket etedi. Belgili bir jámiyetlik ortalıqqa, toparǵa tánlikti sáwlelendiriwde varvarizmler, vulgarizmlar, jargonlardıń áhmiyeti ayırıqsha. Olar

ortalıq koloritin sáwlelendiriw menen birge, personajdıń gápin individuallastırıw, ruwxıy dúnyasın ashıw hám ulıwma kelbetin jasawda da áhmiyetke iye. Rus jazıwshısı L. N. Tolstoy óz romanlarında rus aqsúyekleriniń obrazların jasawda francuz sózlerin jiyi paydalanǵan. Máselen, «Hajımurat» shıǵarmasında bas qaharmanlardıń obrazın tolıq ashıp beriw ushın geyde olardı noǵay tilinde de sóyletedi. Ájiniyaz lirikasında ápiwayı qaraqalpaq xalqına túsiniksiz bolǵan arab hám parsı sózleri kóp ushırasadı. Kórkem shıǵarma leksikonına basqa tillerden alıp kirgizilgen bunday sózlerdi varvarizimler dep ataydı. Bazıbir jaǵdaylarda varvarizimler basqa tillerden kelip kirse de, waqıtın ótiwi menen obyektiv hám subyektiv sebeplerge bola ózlestiriliwi nátiyjesinde varvarizm ekenligi pútkilley umıtılıp ketiwi múmkin. Máselen. shay, sháynek, ánar, qálem, shátlenki kóylek hám taǵı basqalar. Varvarizm – latinsha «barbarus» – kelgindi sózinen alınǵan bolıp, tilge basqa tillerden kirgen sózler toparı. Olar kórkem shıǵarmada personajdıń tilin individuallastırıw ushın qollanıladı. Mısalı:

Átirek, Gúrgen, Báhri, Hazar jaqlardan.
Murgap mánzilinen, feruz baǵlardan.
Boz dumanlı Balxan, Kópet daǵlardan
Xosh keldiń áziyziń, sapa kelipseń.

I. Yusupov túrkmen xalqınıń ózgesheligin kórsetiw maqsetinde «daǵ» sóziniń túrkmenshesin qollanadı. Ayırım waqıtları shıǵarmalarda qolanılǵan varvarizimler jazıwshınıń til tazalıǵına qatnasın bildiriw ushın da qollanıladı. Sebebi ayırım adamlar basqa tillerdi biliwshilikti ózine maqtanış tutup, ornı-ornısız aralastırıp sóleydi. al ayırım waqıtları basqa tilde sóylew mádeniyatlılıqtıń, sawatlılıqtıń belgisi sıpatında bahalana tur dáwirler de boldı. Mine usınday dáwir ruwxın beriw ushın Sh.Seytov shıǵarmalarında varvarizimlerde kóp qollanadı. Mısalı: – Sekretniy sotrudnik degen, – dep sibirlandı Nókerbay, kúldi. – «qorqpasań sibirlaymısań» dey me qaraqalpaqta?!» (Sh.Seytov. «Jaman shıǵanaqtaǵı Aqtuba»). Varvarizimlerde hâdden usqarı kóp qollanıw shıǵarmasınıń kórkemligin tómenletedi, oqıwshınıń túsiniwin qıyınlastıradı.

Kórkem shıǵarmalarda vulgarizmler de qollanıladı. Sóz ustaları óz dóretpelerindegi geypara personajlardıń mádeniyatsızlıǵın, qopallıǵın ya bolmasa psixikalıq halattıń hádden tısqarılıǵın súwretlew ushın olardıń tilinde vulgarizmlerdi qollanadı. Kórkem shıǵarma tilindegi vulgarizmlerdi mádeniylestiriw, mádeniyatlı sózlerdi vulgarizmge aynaldırıw, qaratpa sózlerdi mádeniylestiriw yaqı qopallastırıwlar jazıwshınıń estetikalıq talǵamınıń, talantınıń joqarı ekenliginen derek beredi. Kórkem shıǵarma tilindegi monologlar, dialoglar, portretlik hám peyzajlıq súwretlewler qaharman xarakterin hám dáwir haqıyqatlıǵın ashıp beriwde kúta úlken funkciya atqaradı.

Professionalizmler – belgili bir kásipke baylanıslı sózler. Ol kórkem shıǵarmada tildıń obrazlılıǵın, súwretlewdiń isenimlilikin artırıw ushın qollanıladı. Mısalı, balıqshılıqqa, diyxansılıqqa, baǵmansılıqqa, sharwashılıqqa, qurılısqa hám t. b. baylanıslı sózler. Qaraqalpaq ádebiyatında A.Begimovtıń «Balıqshınıń qızı», K.Sultanovtıń «Aqdárya» romanlarında balıqshılıq kásibine baylanıslı sózler, K.Allambergenovtıń «Quslar qaytqan kún» povesti anshılıq kásibine baylanıslı sózlerge baylıǵı menen ajıralıp turadı.

Atızında qısta oynap sırganaq,
«Aylanba qashılap» suwdı urasań.

(I.Yusupov)

Bul mısalda «atız», «aylanba qashı», «suw urıw» sózleri diyxansılıq kásibine tiyisli sózler bolıp esaplanadı.

Tilimizde bar sózler emocional boyawı menen bir-birinen ajıraladı. Jazıwshı súwretlew predmetine qarım-qatnasın sáwlelendiriw ushın tildegi bar sózlerden keregin tańlap aladı. Bunday sózler qatarına antonimler, omonimler, sinonimler, frazeologizmler kiredi.

Antonimler – (grekshe «anti» – qarsı, «onoma» – at, isim degendi bildiredi) mánisleri biri birine qarama-qarsı bolǵan sózler toparı bolıp, kórkem shıǵarmada gáptiń tásirshenligin kúsheytiw ushın, personajlardıń xarakterindegi qarama-qarsılıqtı, lirikadaǵı konfliktti bildiriw ushın qollanıladı. Mısalı:

Yaqshınıń ústi dúw bazar,
Yamannıń ústi quw mazar.

Kóship ketken Allanazar,
Shala-sharşı jıyǵan boldı.

(Berdaq. «Tarı»)

Bul jerde “yaqshı – yaman”, “dúw bazar – quw mazar” sózleri antonimler bolıp, qosıqtıń emocionalılıǵın kúsheytip turıptı.

Omonimler (grek tilinen «*homos*» hám «*onymu*» – bir sóz degen mánide) – mánisi jaǵınan hár qıylı, al aytıluwı hám jazılıwı jaǵınan birdey sózler bolıp, kórkem shıǵarmanıń obrazılıǵın, tásirshenligin kúsheytiw maqsetinde qollanıladı. Sinonimler – (grekshe «*synonymos*» – birdey mánisinde) mánileri birdey, al aytıluwı hám jazılıwı hár qıylı bolǵan sózler toparı. Kórkem shıǵarmalarda oy-sezimlerdi tásirli jetkeriw, stilistikalıq qaytalawlardan qutılıw ushın paydalanıladı. Mısalı:

Óz kózim ózimdi aldap jaqında,
Jüregim jayında jaralı ketti,
Bir dilbar sıymastay huwshıw-aqılǵa.
Tilimdi awzıma qamadı – ketti.

(T.Sársenbaev)

Shayırdıń basqa da sinonimlik qatarları bar «júregim-qálbin-kewlim» sózleriniń dominantası (sinonimlik qatardaǵı eń kóp qollanılıwshı bas sóz) «júrek» sózin, «jayında-ornında-soń jerde» sinonimlik qatarınan onsha kóp qollanbaytuǵın «jayında» sózin, «bir-jalǵız-dara-taq» sinonimlik qatarınan «bir» sózin, «huwshıw-aqıl-aqıl-huwish-oy-qiyab» sıyaqlı sinonimlik qatardan basqa ornılarda qollanılmaytuǵın jeke ózgeshelikke iye «huwshıw-aqıl» sózin tańlap alıp paydalanǵan. «Tildi awızǵa qamaıw» frazeologiyalıq dizbegi bolsa, «tilin ıyıp turıw», «awzına taqar salıw», «awızǵa qatıq uytıw» sıyaqlı sinonimlik frazeologizmlik qatardıń ishinen shayırdıń izleniwshiligi nátiyjesinde tabıshı qolanılǵan sinonim bolıp esaplanadı. Kórkem shıǵarmalardaǵı sinonimler kóbinesine ádebiy tilden basqa xalıq awızeki sóylew tilini

hám shayırdıń ózi tárepinen oylap tabılǵan obrazlılıqqa iye sózler tiykarında qollanıladı.

Frazeologizmler – grek tilinen alınıp «túsinik», «bilim» degen mánisti ańlatadı. Kórkem shıǵarmada qollanılatuǵın eki yamasa onnan da kóp grammatikalıq hám mánilik jaqtan dizbeklesken obrazlı sózlerdiń birikpesi. Frazelogizmler emocionallıqtı hám ekspressivlilikke ele de kúsheytiw ushın qollanıladı. Mısalı:

Suw boyında shayqatılǵan, janım qara tal,
Maǵan bálzam, sen tımiqta shaqırǵan samal.
Maǵan tuwısqan hár shıbıǵıń hám búrtiklerıń,
Seniń astıń – kindigimnen qan tamǵan jerim.

(I. Yusupov. «Qara tal»)

Turaqlı sóz dizbekleri kórkem shıǵarma tilinde mánisi ózgermeydi, biraq shıǵarmanıń talapına muwapıq qurılısı ózgeriske ushırap qollanıla beredi.

Qadaǵalaw ushın sorawlar

1. *Kórkem til – shıǵarma mazmunın obrazlı sáwlelendiriwshi til forması. Bul pikirge siziń kózqarasıńız?*

2. *Kórkem obraz jasawdıń eki forması: poeziyalıq forma hám prozalıq forma tuwralı aytıp berıńız?*

3. *Ulıwma xalıqlıq til (kúndelikli sóylew tili, janlı til), ádebiy til hám kórkem tildiń ózgeshelikleri tuwralı nelerdi bilesiz?*

4. *Avtor tili hám personajlar tili tuwralı túsinik berseńiz?*

5. *Antonimler, omonimler, sinonimler tuwralı aytıp berseńiz?*

6. *Frazeologizmler, arxaizmler, neologizmlerdiń kórkemlik áhmiyeti?*

7. *Dialektizmler, varvarizmler, vulgarizmlerdiń shıǵarmada qollanıluwı tuwralı?*

8. *Disfemizmler, evfemizmler, perifrazlardıń kórkem teksttegi áhmiyeti?*

§3.5. Troplar hám figuralar

Joba

1. *Kórkem súwretlew quralları – troplar tuwralı.*

2. *Troplardıń túrleri: metafora, epitet, metonimiya, sinekdoxa, giperbola, teńew, litota, ironiya, allegoriya, simvol, janlandırıw h.t.b.*

3. *Kórkem súwretlew usılları – figuralar.*

4. *Figuralardıń túrleri: antitezalar, inversiyalar, gradacıyular, qaytalawlar h.t.b.*

Ádebiyattıń túrleri hám janlarında ǵana emes, kúndelikli sóylew processinde de adamlar sózlerdi óz mánisinde yaqı awıspalı mánide qollanıwı múmkin. Sózdıń ádetegi mánisinen basqa mánide qollanıwı semantikalıq dárejedeǵı awıspalı bolıp esaplanadı. Awıspalı mánige kóshken sózdıń ultıma ataması trop dep ataladı. Kórkem súwretlew qurallarınıń keń tarqalǵan túri – troplar⁸⁹ (gr. τρόπος sózinen – aylanıw degen mánide) ádebiy shıǵarmalarda, sheshenlik ónerinde hám kúndelikli turmısta da keńnen qollanıladı. Sózdıń awıspalı mánisiniń metafora, epitet, metonimiya, sinekdoxa, giperbola, teńew, litota, ironiya, allegoriya, simvol, janlandırıw, perifraz sıyaqlı bir qansha túrleri bar. Troplardı qollanıwdaǵı maqset qanday da bir nárse, waqıy-

⁸⁹ Литературная энциклопедия: В 11 т. М., 1929–1939; Павлов М. И. Тропы. Педагогическое речеведение: Словарь-справочник под ред. Т. А. Ладъженской, А. К. Михальской. М.: Флинта: Наука, 1998. Гаспаров М. Л. Историческая поэтика и сравнительное стиховедение (проблемы сравнительной метрики). Историческая поэтика: итоги и перспективы изучения. М., 1986. С. 191. Горнфельд А. А. Тропы. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 дол.). – СПб., 1890–1907. Григорьев П. Тропы. Большая советская энциклопедия. М.: Советская энциклопедия, 1969–1978. Петровский М. Тропы. Литературная энциклопедия: Словарь литературных терминов: в 2 т. – М.: Л.: Изд-во Л. Д. Френкель, 1925. Т. 2. П. Я. – Стб. 984–986. Хазагеров Г. Г. Система убеждающей речи как гомеостаз ораторики, гомистика, дидактика, символика. Социологический журнал - 2001. - № 3. Николаев А. И. Лексические средства выразительности. Николаев А. И. Основы литературоведения: учебное пособие для студентов филологических специальностей. – Иваново: ЛИСИОС, 2011. – С. 121–139. Топоров В. П. Тропы. Лингвистический энциклопедический словарь, гл. ред. В. П. Ярцева. М.: Советская энциклопедия, 1990.

hádiyse haqqında anıq, tolganıslı tásir qaldırıw ushın oğan usıǵan sáykes basqa bir nárese yaki waqıyanıń belgisi kóshiriledi, salıstırıladi, uqsaslıq belgileri ashıp beriledi. Adam turmısındaǵı waqıyalar, qubılıslar arasındǵı bizge kórinbegen, biraq jazıwshı yaki shayırdıń ótkir názeri kóre alǵan hám óz shıǵarmasında paydalanǵan uqsaslıq, baylanıslıq tiykarındaǵı awıspalı súwretlew quralları oqıwshını tańlandıradi, zawıq baǵıshlaydı.

Kórkem shıǵarmada jiyi qollanıwshı troplardıń biri **metafora**. Metafora (gr. *μεταφορά* – awıstırıw) – kórkem shıǵarmada súwretlenip atırǵan obrazǵa sırtqı kórinisi yaki belgili bir qásiyeti jaǵınan uqsaslıǵına qaray obrazlardı almasıtıp súwretleytuǵın poetikalıq qural. Ayırım jaǵdaylarda metafora teńewlerge de uqsap ketedi. Olardıń arasında ózgeshe tárepleri bar. Teńewlerde grammatikalıq qurallar járdeminde teńelgen hám teńestirilgen nárese de qatnastırıladi, al metaforalıq súwretlewde tiykarǵı súwretleniwshı obyekt uqsatılǵan atama menen tikkeley ataladı. Metaforanı jasırın salıstırıw dep ataw da múmkin. Jasırın salıstırıw, dep atalıwına sebep, metaforada uqsatılıp atırǵan nárese túsirilip qaldırılǵanı menen uqsap atırǵan nárese onıń mánisin bildiredi. Bunda uqsatılıp atırǵan náreselerden dál uqsaslıq talap etilmeydi, eki nárese, yaki qubılısqa tán belgilerdiń birewi tiykar ushın alınadı. Máselen, «altın gúz», «altın dáwir» dizbekleriniń birinshisinde «reń», ekinshisinde «qımbat» tiykar ushın alınǵan. Keltirilgen mısál metaforanıń eń ápiwayı kórinisleriniń biri bolıp, tómende uqsaslıq baylanısları bir qansha quramaltraq jeke avtorlıq metaforanı analizleybiz. Á.Ájiniyazov qálemine tiyisli tómendegi shuwmactıń úsh jerde metafora qollanılgan.

Qalayı perdeli hawayı aspan,
Borlat boyawların «búrkip» shıǵıstan.
Qırmızı nur «emip» shańlaqtıń shańı,
Qalǵır tábiyattıń gúmis dumanı.

(A.Ájiniyazov. «Báhár ıshqı menen»)

Mısálǵa alınǵan qatarlardan shayırdıń tábiyat kórinislerin súwretlewde burın hesh bir shayır qollanbaǵan awıspalı-obrazlı súwretlewlerdi qollanǵanlıǵın kóremiz. «Qalayı perde» -- aspan mánisin ańlatıw ushın, aspannıń reńin ele de tolıǵıraq kóz

aldımızğa elesletiw ushın – «Borlat boyawların «bürkip shıǵıstan» epitelli, metaforalı sózlerdi tańlaydı. Shıǵıstan shıǵıp kiyatırǵan quyashtıń nurlarınıń átirapqa taralıw processin «boyaw bürkiw» metaforası arqalı awıspalı jetkerip beredi. Awıl jaqlarda azanda erte mallardı padaǵa qosıw dástúri bar. Mallar padaǵa qosılıp aydahlıp ketkennen keyin onıń izinen shań kóterilip qaladı. Adette, tańda hawa taza, ıǵallı bolıp turatuǵını belgili. Al shayır súwretlep atırǵan moment tańǵı máhál bolǵanlıǵı sebepli onı oqıwshıǵa ele de anıq hám logikalıq jaqtan úylestirip beriw ushın «shańlaq» sózin de, sol shańǵa ástelik penen aralasıp atırǵan tańǵı quyashtıń nurların súwretlew ushın qollanǵan «qırmızı nur “emip”» metaforasınıń da shayır óz ornında hám awıspalı-obrazlı máni júklep tańlaydı. Sońǵı qatardaǵı «duman» sózi de qosıqqa logikalıq jaqtan dúris jaylastırılǵan. Dumannıń jerden joqarıǵa shekem aralıqta kólbeytuǵın qoyıwlasqan ızǵar hawa qatlamı ekeni belgili. Shayır dumannıń hawaǵa aralasıp kólbegen halatın súwretlew ushın «qalǵır» janlandırıw metaforası arqalı súwretleydi. Kópshilik jaǵdaylarda klassik shayırlar poeziyasındaǵı metaforalar xalıq awızeki dóretilishiligindegi ayırım tayar túrindegi qatarlar menen de keledi.

Sóz mánisiniń awısıwınıń keń tarqalǵan túrлерinin jáne biri metonimiya (grek tilinnen «meta» – qaytadan, «phora» – kóshiremen mánisinen alınǵan) bolıp, metonimiyalıq máni awısıwında zat hám qubılıslar ortasındaǵı baylanıshlıq tiykar etip alınadı. Kórkem ádebiyatta, ásirese poeziyada metaforalıq oylaw jetekshilik qılıp atırǵan zamanagóy ádebiyatta metonimiya metaforaǵa qaraǵanda azlaw ushırasadı, óziniń estetikalıq funkciyası jaǵınan ol metaforadan keyin turadı. Solay bolsa da, kórkem tekstte metafora menen qatar qollanǵan jaǵdayda ol úlken kórkem tásirge iye boladı, pikirdi qısqa hám tásirli sawlelendiriwge xızmet qıladı. Mısalı:

Jaña seniñ menen ótken jolımdı
Jáne jalǵız ózim júrip ótemen –
Sınıñ buzbay kólbep qaladı dárya.

(S.Ibragimov)

S.Ibragimovtıń lirikalıq dúrkininen alınǵan shuwmaqtaǵı «Sınıñ buzbay kólbep qaladı dárya» qatarı metonimiyaalıq súwretlew, biraq ol «sınıñ buzbay» metaforası menen dizbeklesip. kúshli kórkem nátiye bergen. dáryanıń bir tegis aǵıwın kórsetiwde, sol arqalı lirikalıq qaharmannıń halatına biypárwa ashıq hám dárya obrazların sáwlelendiriw hám lirikalıq qaharmannıń qálbindegi tınıshsızlanıw, saǵınısh sezimlerin obrazlı, tásirli sáwlelendiriwge xızmet qılǵan.

Epitet (greksheden «*eritopios*» – anıqlıq mánisinde) – zat hám qubılıslardıń sapasını, ayırıqsha qásiyetin ayqınlastırıw ushın qollanıladı. Epitet kórkem súwretlewdiń eń jiyi qollanılatuǵın túri, ol arqalı jazıwshı-shayırlar qaharmannıń yamasa súwretlenip atırǵan zatıń, qubılıstıń birden kózge túserlik ayqın belgisin atap kórsetedi, solay etip, onı kózge anıǵıraq etip súwretleydi. Mısalı:

Shorshıy górmе, erketayım, mıyıq tartıp tınısh uyıqlа,
Maqpal túnnen keste tigip, pitkereyin, kóz ilmeyin.

(N.Tóreshova)

Mısaldaǵı epitet arqalı shayır súwretlep atırǵan nárese (tún) belgisin ayırıqshalap kórsetip, oǵan oqıwshınıń dıqqatın tartıwdı maqset etken hám qosıqtıń emociyal, ekspressivlik boyawın tereńlestirgen. «Maqpal tün» epiteti arqalı túnniń qoyıw tınıshlıǵın, maqpalday jaǵımlılıǵın sáwlelendirgen. Kórkem sóz ustalarınıń qúdireti de sonda, olar basqalar taba almaytuǵın, kópshiliktiń oyına da kelmeytuǵın sózlerdi, tawıp óz oqıwshılarınıń júreklerine qozǵaw saladı.

Epitet⁹⁰ (anıqlaw, sıpatlaw mánilerine jaqın) – adamnıń, zattıń yaqı buyımnıń, qubılıslardıń qanday da bir belgisin, qásiyetin,

⁹⁰ Английские теории языка и стиля. СПб., 1996. Весселовский Л. П. Историческая поэтика. М., 1989. Горбачевич К. С., Хабло Е. П. Словарь эпитетов русского литературного языка. Л., 1979

sıpatın anıq, ayqın kórsetip beriwshi kórkem súwretlew quralı. Epitet adam yamasa zattıń sapası hám belgisin kórsetip qoymastan, onıń mánisin tolıgıraq, anıgıraq ashıp beredi, emocional tásirin kúsheytedi. Bul súwretlew quralı arqalı oqıwshıda zat yaki waqıya haqqında anıq túsinipler payda boladı, obraz kóz ońında ayqınraq sáwlelenedi.

Eger de avtor qaharmannıń sırtqı kórinisin súwretlewdi basshılıqqa alğan bolsa, onda epitetler tek sırtqı kelbetti ajratıp sáwlelendiriwi menen áhmiyetli boladı. Al, lirikağa tereń sińisken ayırım epitetler dóretywshiniń súwretlep atırған obrazına ózinshelik penen jasalğan qatnasına tiykarlanıladı.

Qasın qara, belin názik,
Oń qolında altın júzik...

Shashın qara, betin appaq,
Qundız kirpik, jupqa dodaq,
Qońqı murın, awzın oymaq,
Kelbet jaǵın, kelgen, kelin.

(Berduq. «Kelin»)

...Ústinde aq quslar qanatı talıp,
Aq jal tolqın menen alısıp atar...

(J. Izbasqanov. «Shayırlıq»)

Горифельд А. Г. Эпитет. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). – СПб., 1890–1907. Жирмунский В. М. Геория литературы. Поэтика. Стилистика. Л., 1977. Иван Ильев. Эпитетът в славянобългарската аография от 14-15 век. Эпитетът в славянобългарската агиография от 14-15 век. Квятковский А. Поэтический словарь. М., 1966. Лободанов А. П. К исторической теории эпитета (античность и средневековье). Изд. АН СССР. Сер. лит. и яз. 1984. Т. 43. № 3. Москвин В. П. Эпитет в художественной речи. Русская речь. 2001. № 4 С. 28-32. Шахитова С. Е., Васильева Н. В. Экспериментальный системный толковый словарь стилистических терминов. М., 1996. Озеров Л. А. Мастерство и волшебство: Книга статей. М., 1972. Ухов П. Д. Постгоянные эпитеты в былинах как средство типизации создания образа. Основные проблемы мифа восточных славян. М., 1958.

Eh, tatlı jıllardıń óter me bári?

Altın jaslıǵımnıń áyne máháli.

(J. Izhbasqanov «Muhabbat elegiyaları»)

Troptıń jáne bir túri **sinekdoxa** bolıp, ol (grekshe «*synekdoche*» – uqsatıw mánisinde) – kórkem shıǵarmada bir pútinnıń ornına onıń bir bólshegin alıp súwretlew usılı. Geypara ilimpazlar sinekdoxanı metonimiyanıń bir kórinisi sıpatında da bahalaydı. sebebi bunda da pútın hám bólek, jeke hám ulıwma baylanıs tiykarında máni awısıwı júz beredi. Mısalı:

Párwazlı gáplerdiń basında barsız,

Ismiń tanıs besiktegi qulaqqa,

Neshsheler kewlinde «jańlaǵan tarsız»,

Bes-on kúnlük, payanı joq biraqta.

(N. Tóreshova)

Bul jerde «besiktegi qulaq» sinekdoxası arqalı balalar názerde tutilǵan. Adamnıń ornına onıń bir múshesi arqalı ańlasılǵan máni sinekdoxalıq xızmet nátiyjesinde ámelge asqan.

Aman qayıp pa edi hátte, yarımı.

Onıń joqlaǵanı – jurttıń balları!

Jurttıń ulların ol: «Ulm!» der búgin,

«Biyperzent, qaqbas!..» dep, qılmań kústanı!

Qosıqtıń ekinshi hám úshinshi qatarında **jurttıń balları**, **jurttıń ulların** sózleri qullanıladı hám olardı jıynaqlap «**ulum**» sózi qullanıladı. Bundaǵı kóplik qosımtasınıń túsip qalıwı leksika-grammatikalıq kemshilikti ańlatpaydı. kerisinshe qosıq qatarınıń ıqsham bolıwına hám mánilik tásirsheńlikti arttırıwǵa xızmet etken. Sonday-aq, usı qosıqtıń keyingi shuwmaqlarında:

...Lápler – tábássúmsiz, shúp-shúńgil, áne!, -

Shúńgil hinjiw tiske toǵanı jalǵan!...

(Sh. Seytov. «Mástan mama»)

Qaraqalpaq tilinde birlik sanda turıp kóplik máni ańtatatuǵın sózler ushırasadı. Demek, bul qatarlarda usınday sózlerdiń biri qollanılǵan. Tis birlik sanda qollanılǵanı menen kóplik mániǵe iye bolıp turǵanı oqıwshıǵa túsiniikli.

Giperbola – kórkem shıǵarmada hádden tısqarı kúsheytip, asırıp, bórttirip súwretlew quralı. Giperbola folklorlıq shıǵarmalarda oǵada kóp qollanılǵan. Giperbola jazba ádebiyattaǵı shıǵarmalar tilinde de qollanıladı. Mısalı:

Júreyin men alaqanda kóterip,
Kerek deseń aydı úzip áperip.

Tolqınların dárya etti kúlkiniń,
Qumar kózi, sıńǵırlaǵan kúlkisi.

(*N. Tóreshova*)

Keltirilgen mısallardaǵı «aydı úzip áperiw», «kútki tolqınların dárya etiw» giperbolalıq súwretlewleri súwretlenip atırǵan zatqa yamasa obrazǵa oqıwshınıń dıqqatın ayrıqsha qaratiw ushın qollanılǵan.

Giperbola arqalı dóretiwshi súwretlenip atırǵan obyektı basqa obyektlerden ajratıp, bórttirip kórsetiw, onı geyde maqtaw, geyde masqaralaw arqalı ámelge asıradı. Sonlıqtan da giperbola túrli xalıqlardıń áyyemgi ádebiyatınan baslap házirgi dáwirlerdegi dóretpelerine shekem keńnen qollanıp keledi. Máselen:

Dáryalar teris aǵar, teńizler keber,
(Bunday iske bizler oǵada sheber),
Qırq shilter tıslenip, jer keyip teber,
Sonnan burın onı qorǵaǵım keler.

(*I. Yusupov. «Alıs áwladlarǵa»*)

Teńew awıspalı mániǵe kórkem súwretlew quralı bolıp, tiykarınan grammatikalıq qurallar járdeminde ámelge asırıladı. Teńewler kórkem súwretlew quralları ishinde eń ónimlisi. Kórkem shıǵarmada belgili bir zat, qubılıslardı ekinshi bir zat yaki qubılıs penen salıstırıp súwretlew bolıp tabıladı. Teńewler sózlerge *-day/dey*, *-tay/tey* qosımtalarınıń jalǵanıwı arqalı

beredi. Sonday-aq, Sh.Seytovniń «Jaman shıǵanaqtaǵı Aqtuba» romanında tuba (shuqırlıq) – ómiri ótken dáwir. Nurqasımniń besiginiń suwǵa ıǵıp ketiwin – Nurqasımniń qaza tabıwı menen baylanış simvol, sebebi xalqımızda besik – shańaraq hám watan obrazınıń simvolıq kórinisi sıpatında bahalanadı, besik qásterlenedi, onıń sıwıwı yaqı joǵalıwı jamanlıqtıń simvolı bolıp tabıladı. Simvol kórkem shıǵarmada belgili qubılıs yaqı qaharman, onıń xarakterin shártli belgi menen kórkem súwretlew usılı. Máselen, alǵashqı jámiyet adamlarınıń túrli súwretler yamasa súwretlewler (quyash, ay, dárya) arqalı belgili bir nárselerdi bir-birine túsindiriwleri ushırasadı. Házirgi waqıtta simvollar obrazlı pikir júritiw, estetikalıq qabıllaw talǵamınıń jetik kórinisi sıpatında áhmiyetke iye. Demek, simvol obrazlı súwretlewdiń bir kórinisi bolıp, kórkem bayanlawda turmishlıq waqıya, túsiniń hám nárselerdi sáwlelendiriw ushın shártli ráwishte awıspalı mániye qollanılatuǵın sóz yaqı sóz dizbegi bolıp tabıladı.

Oy – teńizi tereń.

Júzi shaypalıp

Hasıl marjanları túbinde jatar.

(J.Izbasqanov, «Shayırlıq»)

Jazıwshılar shıǵarmalarında perifrastardı da (grekshe «peri» – átirap, «phrasis» – aytaman, qaraqalpaqsha mániisi – basqasha ayıw) ónimli isletedi. Sóz sheberi óz shıǵarmasında bir túsiniń bir neshe sózdiń járdeminde súwretlewı múmkin (Mısalǵa, ay = túngi sham, arıslan = haywanlar patshası), sonday-aq, onıń kerisinshe, bir neshe sóz járdeminde túsiniletuǵın maǵanası bir sóz benen súwretlewı múmkin (Mısalǵa, bilim bulǵı = kitap, otırıspaqtıń gúlleri = qızlar). Sóz sheberi obrazlı pikirlewdiń tásirtiligin joqarılatıw maqsetinde waqıya-hádiyseniń, adamnıń yamasa predmetniń atın basqasha eki-úsh sóz benen atap súwretlewı múmkin, yaǵnıy súwretleniwshi obyekt onıń maǵanasın ańlatıwshı sóz yaqı sóz dizbekleri menen almastırıladı.

Misali:

Ele hám «mushkóter». jánjel. dawlar bar.
«Tubanbóget», temir-beton tarnawlar...
«Ekologiyalıq apat Aralın –
Dóretken dańqsharap, jádik jawlar» bar.

Yaki:

...Deydi: táslim bolǵan jawdı sóz etpe,
Deymen: uw-záhár bar «Esimózekte»...

(*Á.Ájiniyazov. «Jenis qosıǵı»*)

Aral súwınıń tartılıp ketiwi hám onıń kelip shıǵıwına sebep bolǵan ısrappershilikti, hawanıń, suwdıń duzlılıǵınıń asıp ketiwin shayıp «ekologiyalıq apat», «dańqsharap, jádik jawlar», «uw-záhár» sıyaqlı perifrızlar arqalı obrazlı súwretlegen.

Janlandırıw – tábiyattaǵı jansız zatlarǵa, haywan yaki quslarǵa, bizdi qorshaǵan ortalıqtaǵı hárqanday nárselge insanǵa tán qásiyetlerdi ótkermelep súwretlew usılı. Sońǵı waqıtları ádebiyatta hár qıylı insanıy sezimlerdi de janlandırıp, olarǵa insanǵa tán qásiyetlerdi sińdirip súwretlew usılı payda boldı. Bul óz gezeginde lirikalıq qaharmannıń psixologiyalıq halatın keńnen sáwlelendiriw beriw wazıypasın atqaradı. Misali:

Endi shaqalarda ayralıq húwlep,
endi shaqalarda sıńsır hásiwet.
Ármanlı japıraqtıń ómirin sóylep,
áynekten sıǵalar bir muńlı súwret.

Misalǵa alınǵan qatarlarda ayralıq, saǵınsh hásiweti sıyaqlı abstrakt túsinikler janlandırılıp súwretlenip, lirikalıq qaharmannıń ruwxıy álemi tereńnen ashıp berilgen. Bunday usıl kórkem shıǵarmadaǵı psixologizmdi támiyinlewge tiykar boladı. Janlandırıw áyyemgi adamlardıń ruwxlar haqqındaǵı túsinikleri menen baylanıstı, ol sońın ala súwretlew usılı sıpatında poeziyadan keń orın aldı. Xalıq awızeki dóretiwshiligi hám jazba ádebiyatta janlandırıw jiyi ushırasadı. «Sháriyar» dástanındaǵı kólge, shólge til pitiwi buǵan misal boladı. Bul súwretlew usılına jáne bir misal, tómendegi qatarlarda adamzatıń ırıs-nesiybesi

bolğan Jerdiñ monologı janlandırıw usılı arqalı poetikalıq mazmunğa iye bolğan:

Háy, adamzat,
Sóyler til bar mende de,
Dárt kóp mende,
Gáp kóp mende,
Meniñ gápim nobay gáp.
Gey májgún ballarım,
Ot penen júr kóp oynap,
Men áyyemnen adamzatqa,
Ana edim, jer edim.
Seniñ hár bir qıymılıñdı sezemen,
Bar meniñ kókirekte,
Sogıp turgan júregim,
Men áyyemnen adamzatqa,
Úy edim men, úy edim.

(T. Mámmuratov. «Ana-jer debdiwi»)

Kórkem súwretlew quralları menen birge kórkem súwretlew usılları – **stilistikalıq figuralar** da jazıwshılardıñ jiyi qollanatuğın ámellerinen esaplanadı. Stilistikalıq figuralar kórkem shıǵarmanıñ emocional tásirshenligin arttırıwǵa, pikirlerdi ótkirlestiriwge, keskin qarama-qarsılıqlar arqalı tereñ oylawǵa iytermelewshi funkciyanı atqarıwǵa xızmet etedi. Kórkem teksttegi sheber qollanılǵan irkilis belgileri sózlerdiñ mánilik salmağın arttıradı. Shıǵarmadaǵı intonaciya, pauza, ritorikalıq qaratpa, ritorikalıq soraw hám t.b. obrazlı súwretlewdiñ emocionallıq ótkirliǵın arttırıwda kórkemlik xızmet atqaradı.

Antiteza (qarama-qarsı qoyıw mánisinde) – kórkem ádebiyatta hám oratorlıq ónerinde kontrastlıq súwretlew xarakterine iye stilistikalıq figura. Kórkem shıǵarmadaǵı waqıya-hádiyselerdiñ, qanday da qubılıslar jónindegi poetikalıq oy-pikirlerdiñ qarama-qarsı mánide súwretleniwı antitezalıq usıl bolıp tabıladı. Sóz sheberiniñ kótergen problemasıñ aldınǵı plańǵa shıǵarıwda hám lirikalıq qaharmannıñ jan dúnyasındaǵı toǵanıslardı súwretlewde antiteza áhmiyetli rol atqaradı:

Qálbın tas emes-ǵo – aq jummaq paxta! –
Miytin bolar eken ol-hám qat-qabat! –

(Sh.Seytov. «Hayal»)

Shayırdın bul qosıǵı oqıwshını tereń emociyalıq oylarǵa jeteleydi. Mısalǵa alınǵan qatarlarda tas hám paxta antitezalıq usılda bir qatarǵa ornalastırıladı. Bunda súwretlewge alınǵan zatlardın sapalıq belgileri dıqqatqa alınǵanlıǵı bayqaladı. Hayal qálbi ádette názik, sulıw, jummaq qásiyetke iye. Shayır bul qosıqtaǵı qatarlarda kórkem ideyanı jáne de kúsheytiw ushın súwretlenip atırǵan waqıtın insan ómirindegi salmaǵına, yaǵnırı názik janlı hayal zatınıń da tábiyat jaratqan hayallıq qásiyetinen uzaqlasıp ketkenligin súwretlegen.

Hár bir jazıwshınıń ózine tán gáp qurıw uslı bar. Jazıwshı shıǵarmalarınıń gáp qurılısın qısqa yamasa uzın formada qurıwı múmkin. Sonday-aq, pikirdi tásirsheń jetkeriw ushın hár qıylı tákirarlawlardan paydalanıwı, parallel qoyıp súwretlewi yaqı. qarama-qarsı mazmundı sáwlelendiriwi múmkin. Kórkem tildin sintaksislik quralları ádebiyattanıw iliminde «poetikalıq sintaksis» degen atama menen de ataladı. Poetikalıq sintaksis elementlerine inversiya, anafora, epifora, alliteraciya, antiteza, gradaciya, ritorikalıq sorawlar, ritorikalıq qaratpalar, úndewler, tákirarlawlar hám t.b. kiredi. Poetikalıq sintaksis shıǵarmanıń kompoziciyası menen tikkeley baylanısı boladı.

Inversiya kórkem shıǵarmanıń tásirsheńligin artırıw hár kórkem pikirdin oqıwshıǵa tez jetiwın támiyinlew ushın, sonday aq, qosıq qatarlarındaǵı ırǵaq hám uyqaslardın kórkemlik talabına baylanıshı qollanılatusın usıl. Inversiyalıq súwretlew kóbirek poeziyalıq shıǵarmalarda keńirek paydalanıladı. Gevde prozalıq shıǵarmalarda da qollanıladı. Kórkem shıǵarmadaǵı sózlerdin orn almasıwı qaharmannın sezim hám tuyǵılarınıń háwijleniwın súwretlewde paydalanıladı:

Eger tawlar saqıylıǵın kópsinse,
ne boladı dáryalardıń halları?!
Quwraıp qalar bul átiraptın talları,
eger dárya saqıylıǵın kópsinse...

Qosiq qatarlari tórt qatar hám eki sintaksislik pútinlikten turadi. Birinshi hám ekinshi qatarı grammatikalıq norma tiykarında ornalastırsaq «Eger tawlar saqiylıgın kópsinse, dáryalardıń haıları ne boladı?!» yaki keyingi qatarlarda «eger dárya saqiylıgın kópsinse, bul átiraptıń talları quwrap qalar...» tártibinde holar edi. Bunday jaǵdayda qatarlar ózleriniń poeziyalıq qunın joytıp, ápiwayı prozalıq kórkem qatarlar bolıp qalar edi. Demek, shayır poeziyalıq talap tiykarında inversiyalıq súwretlewdi basshılıqqa aladı hám qatarlardan ańlasılatuǵın filosofiyalıq mazmunǵa únlesligin támiyinleydi.

Gradaciya. Kórkem shıǵarmadaǵı anaw yaki minaw poetikalıq jelistiń (tiykarǵı mazmun) áste-aqırın ósip yaki olardıń páseyip barıw jaǵdayları ushırasadı. Bul halat stilistikalıq fıguralardıń ishinde gradaciyaǵa tán qásiyet. Máselen, Aleksandr Makedonskiydiń eki mın jıldan aslam waqıttan beri dúnya xalıqları arasında dańqı shıqqan úsh sózden ǵana ibarat ǵápiniń eleǵe shekem jasap atırǵanıń sırtı gradaciyasını sheber paydalanǵanında. Ol Evropa hám Aziya mámleketlerin jawlap alıw dáwirlerinde bılay degen: «Bardım, kórdim, aldım». Bul mısál gradaciyanıń eń ájayıp úlǵisi.

Poetikalıq bayanlawda oy-pikirlerdi, ideyanı rawajlandırıwdı basshılıqqa alǵan sóz sheberi leksikalıq birliklerdi toplaı, olar arqalı hám mazmunlıq, hám emócianallıq áhmiyetti arttırıw ushın gradaciyanı paydalanadı:

Úmitlerim! Gúlge usatqanımda
Báhár paytı jeńil nápes aldınız.
Biraq saratannıń más áptabında
Siyrep, kúnge kúyrep, quwrap qaldınız.

(J. Izbasqanov. «Úmitlerim»)

Qosiq qatarlarında gradaciyalıq súwretlew qoilanılgan. Gúllerdiń báhár pasında gúllep-jaynawı, al saratannıń áptabında óz kórkin. sapalıq qásiyetin joytatıǵınlıǵın gradaciya, yaǵnıy poetikalıq jelistiń mánilik ótkirlesiw arqalı súwretlenedi. Asirese «Siyrep, kúnge kúyrep, quwrap qaldınız» qatarı súwretlewdiń shıń sıpatında kórinedi.

Qaytalawlar – kórkem ádebiyatta keń qollanılauıǵın inonaciyalıq-sintaksislik bayanlaw usıllarınan biri. Jazıwshılar, ásirese shayırlar ayırım seslerdi, bir yaki bir neshe sózlerdi, sóz dizbeklerin, al geyde belgili bir qatardı biletura tákirarlaw arqalı oy-pikirdi, sezim-tuyǵıladı sáwlelendiriwde, onıń tásirshenligin artırıwda usı usıldan paydalanadı. Qaytalawdıń alletiraciya, epifora, anafora, assonans, pleonazm, tautologiya, redif hám naqırat sıyaqlı kóp sanlı usılları ushırasadı. Qaytalawlardıń qollanıluwı ondaǵı obrazdıń subyektiv kózqarasların, emocianal tásirlerin sáwlelendiriwde ayrıqsha áhmiyetke iye. Qaharmanın qálbinde yaki sanasında keship atırǵan qubılıslar qaytalawlar nátiyjesinde ámeige asırıluwı múmkin.

Juldızǵa baqsam da – seniń kózleriń,
 Tań paytı, aqsham ba? – seniń kózleriń,
 Tigilsem ah shamǵa!... – seniń kózleriń,
 Kún-tún názerime baǵıp turadı.
 Kewildegi ahım – seni súyemen,
 Bar bolsa gúnahım?!.. – seni súyemen.
 Saǵan jetpes dadım! – seni súyemen.
 Sherge kókiregim qanıp turadı...
(J. Izbasqanov. «Muhabbat elegiyaları» dúrkininen)

Qosıq qatarlarındaǵı «seniń kózleriń», «seni súyemen» qaytalawları shayır tárepinen poetikalıq maqsette qollanılgan.

Qudaǵalaw ushın sorawlar

1. Kórkem súwretlew quralı – troplar tuwralı túsinigińiz?
2. Troplardıń túrleri hovınsha nelerdi bilesiz?
3. Metaforanıń lirikalıq qosıqtaǵı áhmiyeti?
4. Epitetler kórkem ádebiyattıń qaysı túrinde ónimli paydalanıladı?
5. Metonimiyanıń metaforadan ózgesheligi tuwralı pikirinińiz?
6. Kórkem súwretlew usılları – figuralar tuwralı neni bilesiz?
7. Figuralardıń túrleri: antitezalar, inversivalar, gradaciya-lar, qaytalawlar h.t.b. kórkem shıǵarmada atqaratıuǵın funkciyası qanday?

§3.6. Poeziyalıq forma hám onıń elementleri

Jobu

1. *Poeziyalıq forma tuwralı túsiniq.*
2. *Qosıqtıń prozalıq tilden ayırmashılıǵı (poeziyalıq til).*
3. *Qosıqtıń poeziyalıq forma ekenligi.*
4. *Muzikalılıqtı hám formanı támiyinlewshi elementler: uyqas, irǵaq, buwın, alliteraciya, anafora h.t.b.*
5. *Qosıq qurılısınıń tiykarları: uyqas, irǵaq, intonaciya, qosıq ólshemleri, qosıq bántleri.*
6. *Qosıq qurılısı hám kórkem mazmun.*
7. *Qosıq ólsheminiń túrleri: metrikalıq, tonikalıq, sillabikalıq (barmaq), sillabo-tonikalıq.*

Belgili bir poetikalıq ólshemlerdiń qaǵıydalarına tiykarlanılǵan, prozalıq sóz saplawlardan pútkilley ózgeshe, qosıq qurılısı dep atalǵan formaǵa iye bolǵan ádebiy túrdiń bir janrı poeziya dep ataladı. Poeziyalıq shıǵarmalarda adam turmısı qarama-qarsı kózqaraslar fonında sáwlelenedi, biraq bul qarama-qarsılıqlar prozadaǵıday waqıya-hádiyseler átirapında bolmaydı, bul obrazlı súwretlewler sezim-tuwǵılardıń, ishki keshirmelerdiń ayqasıwında ámelge asırıladı. Shayır poeziyalıq shıǵarmada kórkem ideyasın tereń mazmunda ashıp beriw ushın lirikalıq subyektke súyenedi. Onıń oy-pikirleri, dúnyatanımı, máseleler sheshimindegi iyelegen poziciyası, obyektiv qaharmanǵa yaqı predmetlerge bolǵan qatnası menen qatań esaplasadı. Poeziya kópshilik jaǵdayda sezimlerde qurıladı hám prozalıq tilden kúta kóp tárepleri menen ajırılıp turadı. Poeziya qanday da bir belgili bir qalıpke túsirilip jazıladı, shayır óziniń birinshi planga shıǵarılǵan ideyasın, oy-pikirlerin, tuyǵıların sol qalıpke sheber jaylastıra alıwı talap etiledi, usı normativ qalıpte úlken hám salmaqlı mazmun jaylastırılıwı kerek boladı. Prozada bolsa basqasha, yaǵnıy onıń kórkem bayanlaw erkinligi keńlew hám imkaniyatları kóp.

Poeziya belgili bir normadaǵı qalıpke túsiw arqalı óziniń tábiyatında muzikalılıqtı payda etedi. Poeziyalıq shıǵarmaları oqıwdıń ózine tán oqılıw texnikası bar. Qosıqtıń muzikalılıǵın hám oqılıw texnikasına boysınıwdı talap etiwshi poetikalıq

elementler haqiqiy poeziyalıq dóretpeniń qunın belgileydi. Poeziya ruwxıy dúnyadaǵı keshirmelerdi súwretlewlerge qurılǵanlıqtan onda sezimler jetekshilik etedi. Sezimler arqalı oqırman sanalı túrde oy-pikir, aqıl júritedi. Ol ózinen ózge álemdi túsiniwge umtıladı. Poeziyalıq shıǵarmadaǵı muzikalılıqı hám poetikalıq formanı támiyinlewshi elementler tárizinde úykarınan uyqas, ırǵaq, buwın, alliteraciya, anafora hám taǵı basqalarǵa diqqat awdarıladı.

Uyqas poeziyalıq fomannıń eń úykarǵı elementleriniń biri. Poeziyalıq qatarlardaǵı ayırım sózler, geyde grammatikalıq birlikler (yaǵnıy qosımtalar), buwınlar, sóz dizbekleri birdey únlestirilip jaylastırıladı, ádebiyattaǵı bul ádis uyqas dep ataladı. Uyqaslar qosıqtıń seslik sistemasında, ritmikalıq quramında, intonaciyalıq ózgesheliginde, sonday-aq, sintaksislik-semantikalıq baylanıswında, bántlik izbe-izliginde áhmiyetli wazıypanı atqaradı. Uyqastıń usınday funkeiyası qosıq qurılısındaǵı sesler arasındaǵı únlesiw birdeyligin hám dawıstıń tásir etiw poetikasın támiyinleydi. Bunday poetikalıq situaciyalar qosıq qatarlarınıń este qalıwın jeńillestiredi hám sulıw bayanlaw imkaniyatın tuwdıradı. Máselen, J.Izbasqanovtıń atama qoyılmaǵan tórt qatar qosıǵındaǵı uyqasqa itibar qaratayıq:

Jaslıq jıllar qaldı jıraqta,
Ótken menen biraz jasımız,
Bul ómirge shın ıqlasımız.
Sol qálpinde qalǵan biraq ta...

Qosıqtıń uyqasıwı ABBA tártibinde. Mánilik jaqtan bir-birinen pútkilley ózgeshe sózler birinshi, tórtinshi qatarda grammatikalıq qurallar járdeminde ámelge asırıladı. **Jıraqta, alısta, uzaqta** sinonimleriniń dominantası, álbette, **uzaq sózi**. Al, shayır tórtinshi qatardaǵı dáneker hám janapay kómekshi sózler dizbegine (biraq ta) únles bolatuǵın **jıraqta** variantın qollanadı. Solay etip, bul qatarlarda mánili hám kómekshi sózlerdi qollanıw arqalı uyqastı dúzedi. Ekinshi hám úshinshi qatardaǵı uyqasıwshi sózler **jasımız hám ıqlasımız**. Bul eki sózdin túbirinde bir-birine júdá uyqasıwshi sesler kóp emes, tek ǵana sózlerdin soǵı sesleri uyqasadı. Shayır eki sózge tartım jalǵawlarınıń birdey

variantlarini jalganatuginliginan utimli paydalanagan. Solay etip, ozi tort qatardan turatugin, ozinshe uyqasiw tartibine iye bul lirika belgili intonaciyani payda etip, insandi filosofiyaliq oy juwrtiwge shaqiradi. Qosiq qurilisindagi uyqasiwshi sozler, buwinlar ham seslerdin quramali qatnasina qaray ilimpaz Q.Orazimbetov uyqastin bir neshe turlerin aniqlaydi⁹². Uyqasiwshi sozler qatarlarda buwinlar arasinda sesler unlesligine tiykarlanadi. Misali:

...Qolinda balasi, kozde jas tolip.
Qaharli analar qattı tas bolıp...

(T.Mámuratov.

«Gúlgúl dóniş tursın ana tábiyat»)

Qatarlar soñindagi eki sozden ibarat uyqas bar, olardagi ayırım máni ayırıwshılıq xızmet atqarıp turğan sesler gana ózgeshelikke iye bolıp toliq uyqastı payda etken. Sonday-aq, ayırım buwin sanları teñ bolmağan sozler de seslik unlesiw arqalı uyqasqa túsiwi múmkin.

Geyde qosiq qataralarındagi sozlerdin buwinlarında unlesiw kúshi kúta aniq sezilmeytugin uyqaslar da ushirasadi. Bunday turdegi uyqasiw toliq emes uyqastı payda etedi.

Juwılıp gúptikey, kónildin dağı,
Tatlı sezim shámenleri oyansın.

Arman kestesinin jipek sabagı,
Jaqsılıq boyawı menen boyalsın.

(T.Mámuratov.

«Kókte quyash qalsın, jerde jaqsılıq»)

Qosiq shuwmagının birinshi ham úshinshi qatarlarini soñı dağı. sabagı sozlerindeki ayırım buwinlar gana uyqasadi. Sonlıqtan da bunday qubilis toliq emes uyqas dep qaraladi. Toliq ham toliq emes uyqaslar ulıwmalıq túsinik. Uyqastin ózine tán ózgesheliklerine iye basqa túrleri usı ulıwmalıq túsinik tiykarında

⁹² Orazimbetov Q. Qosiq teoriyası. Toshkent. 2010. 32-b.

ámelge asadı. Sebebi, uyqaslar tolıq hám tolıq emes halında esitiledi.

Uyqastıń xızmeti arqalı qosıq qurılısındaǵı basqa elementler – ırǵaq, bánt. ólshem júzege shıǵadı. Qosıq qatarlarınń bir-biri menen uyqasıwı belgili bir intonaciyaǵa tiykarlangan ırǵaqtı payda etedi. Demek, ırǵaq hám uyqaslar qosıq qurılısında óz aldına áhmiyetli elementler bolǵanı menen olardı ayırıp qarawǵa bolmaydı. Bul eki element atqaratuǵın xızmetine qaray birin-biri tolıqtırıp otıradi.

Bizdi qorshaǵan tábiyyıy hám jámiyetlik ortalıqtaǵı kópshilik qubılısında, olardıń háreketinde insan ańlay alatuǵın hám ańlay almaytuǵın ırǵaqlar tolıp atır. Poeziyalıq shıǵarmalardaǵı mazmun avtordıń yaǵı lirikalıq qaharmannıń sezimlerine júklenip. sol poetikalıq mazmun soǵan sáykes sózler arqalı sáwlelendiriledi. Qollanılǵan sózler ádette belgili bir ólshemlerge jayǵastrılǵan bolıp, ırǵaqtıń payda bolıwına múmkinshilik tuwdıradi. Bizdi qorshaǵan ortalıqta sanap shıǵıw múmkin bolmaǵan ırǵaqlar biz ańlaǵan hám ańlamaǵan halda dawam etip atır.

Sheti-shegarası joq usı álemdegi háreketlerdiń, qıymıl-qozǵalıslardıń bir máwrit ishinde teń ráwishte qaytalanıwların kózimiz benen kóriwge, qulaǵımız benen esitiwge, ayırım waqıtları denemiz benen seziniwge de boladı. Kókirek qápesimiz ishindegi biziń ómirimiz ushın kútá kerekli bolǵan qan aynalısimızdı támiyinlep turǵan júregimizdiń soǵıwına dıqqat salıp kóreyik. Bir minutta 60-80 márte soqqan júrektiń dúrsildisinde ózine tán ırǵaq dúnyaǵa keledi. Qawın shanaqtı ketpenlegen diyxannıń kislorodtı qabıllaǵan hám uglekisliy gazdı shıǵargan ókpesiniń iskerliginde de ırǵaq kórinis beredi. Diyxan ketpeniniń topıraqqa tiygendege dawısında da qanday da bir normaǵa túsken ırǵaqtı ańlaymız. ırǵaq qosıq qurılısınıń formasınıń sulıwlıǵın támiyinlewde hám tereń emocional mazmun baǵıshlawda kútá áhmiyetli poetikalıq funkciyanı atqaradı. Qosıq qatarlarındaǵı gáplerdiń belgili bir bólekleriniń (buwınlardıń, sóz dizbekleriniń) biriniń ekinshisine birgelkili túrde teń qaytalawshılıǵı qosıqtıń ırǵaǵı dep ataladı. Mısalı ushın on bir buwinlı qosıq qatarlarındaǵı ırǵaqtı qarayıq:

4	4	3
Jánnet degen // barı-joǵı // belgisiz.		
4	4	3
Awılım bar // sol jánnetke // bergisiz...		

(K. Raxmanov. «Awıl saǵınıshı»)

Kórip turǵanıımızday, qatarlardagı buwınlar samı teń, bul degeni dálme-dál irǵaqqa iye ekenligin ańlatadı. Qosıqtıń hár bir qatarındaǵı teńdey buwın sanına iye buwnaqlarda seziler-sezilmes irkilis (pauza yaki intonaciya) saqlanadı. Dawıs tolqınları hár bir buwnaқта ishki mazmunǵa baǵınıshlı tárizde logikalıq teńlesiw túrinde «sazǵa keledi» hám solay ayılıp esitiledi. Qosıq qatatlarındaǵı usunday qubılıs dawıs tolqınında belgili bir irǵaqtı payda etedi. Poeziyada belgili bir irǵaqqa tiykarlangan sóz, sóz dizbekleri esiter qulaqqa jaǵımlı, kewilge qonımlı, ondagı mazmun, oy-sezim, keshirmeler basqalarǵa jeńil jetip baradı.

Irǵaq máselesin sóz ete otırıp, prozalıq formada da belgili dárejede irǵaq bar ekenin biykarlamastan, qosıqtıń qara sózden tiykarǵı ayırmashılıǵı irǵaǵında, qosıq qatarlarındaǵı sóz dizbeklerinde irǵaqtıń bekkem saqlanıwında dep juwmaq shıǵarıwǵa boladı. Prozalıq bayanlawdıń ayırım orınları irǵaqlı bolıp kelse, bazıbir orınlarda irǵaq ulıwma saqlanbawı da múmkin. Prozalıq shıǵarmadaǵı irǵaqtıń teńsalmalılıǵınıń buzılıwı, turaqlı bolmawı shıǵarmanıń kemshiligi esaplanbaydı. Eger qanday da bir shıǵarmada basınan aqırına shekem belgili bir irǵaqqa tiykarlanılsa, onı uyqassız qosıq yamasa irǵaq bassılıqqa alınǵan proza yamasa nasırıy qosıq delinedi. Búgan belgili shayır X. Dáwletnazarovtıń epifaniyaları misal bola aladı.

Poeziyalıq formalardaǵı irǵaq – tek ǵana buwnaq, buwınlardıń unlesip keliwi menen ólshenip sheklenbeydi, irǵaқта sol buwnaq hám buwın jasawshı fonemalarǵa da ayırıqsha diqqat qaratıladı. Qatarda qansha buwın hám buwnaqlardıń sesleri únles bolıp kelse, sonsha irǵaq bar ekenin ańlaymız. Fonetikalıq qubılıslarǵa baylanıslı dóreytuǵın irǵaq qatarlardaǵı dawıslı seslerdiń juwanjırishke yamasa ashıq (sozılınqtı) – qısıqlıǵına (qısqaqlıǵına) tiykarlanadı. Irǵaq óziniń mayda birliklerge baylanıslılıǵı menen poeziyalıq formanıń prozalıq formadan principial ayırmashılıǵın belgileydi. Sonıń menen birge, shın mániidegi poeziya bolıw

ushın. usı ayılǵanlarǵa qosımsha, onıń tereń mazmunı, insannıń estetikalıq talǵamına tásir eterlik qúdireti, kúshi bolıw kerek.

Poeziyalıq shıǵarmanıń tereń mazmunın, muzikalılıǵın hám formasın támiyinlewde alliteraciyalardıń kórkemlik roli ayrıqsha. Poeziyalıq formanı, yaǵnıy qosıq qurılısın izertlewshi teoretiklerdiń pikirinshe, qosıqtıń tariyxında alliteraciya uyqaslardan burın payda bolǵan. Ulıwma túrkıy xalıqlar poeziyası, sonıń ishinde qaraqalpaq poeziyası tuwralı da usı pikirdi aytıwımız múmkin. Qaraqalpaq xalıq awızeki ádebiyatında alliteraciya jıy ushırasadı. Mısalı:

Taxta kópir taqır-taqır,
Taǵalı torı tepsiner.

Mısal keltirilgen birinshi qatardaǵı tórt sózdiń birinshi, úshinshi hám tórtinshi sózleriniń, ekinshi qatardaǵı úsh sózdiń hámмесiniń de dáslepki fonemaları (háripleri) T dawıssız sesi tákirarlanıp, únesip ózinshe bir uyqastı hám muzikalılıqtı támiyinlegen, poeziyalıq formanıń ózine tán kórinisin payda etken. Alliteraciya erte dáwirlerde áyyemgi Evropa poeziyasında da keń qollanılǵan hám qosıqtıń muzikalılıǵı menen formasın támiyinlewshi element esaplangan. Bunda qosıq qatarlarınıń aldındaǵı buwınlarda dawıssız seslerdiń tákirarlanıwı shárt bolǵan. Qosıqtaǵı usınday birdeyine tákirarlanıwshı bir qıylı dawıssız seslerdiń qollanıwı alliteraciyanı payda etiwshi tiykar esaplangan. Qaraqalpaq poeziyasında alliteraciyalıq qubılıslardı kóplep ushırastıramız:

Jılıw quysın kewil áptabın
Janıma,
Jıllar boyı izlep – tapqanım,
Jadıra!

(J. Izbasqanov)

Shayırdıń muhabbat lirikasındaǵı alliteraciya J sesine qurılǵan bolıp, tábiyat qubılısı hám insan sezimleri arasındaǵı dialektikalıq baylanısqa tiykarlanılǵan.

Poeziyada dawıshlı seslerdiñ qatarlarda qaytalanıp keliw jaǵdayları da ushırasadı. Bunday qubılıs assonans dep júritiledi. Onda qosıq mazmunınan kelip shıǵıp belgili dawıshlı sesler qaytalanadı hám bul taqılettegi qaytalawlar belgili dárejede qosıqtıń ırǵaǵı hám uyqaslardıń sátili shıǵıwına tásirin tiygizedi. Tómenдеgi qatarlarda shayır likiralıq qaharmannıń oy-pikirlerin D alliteraciyası menen baslasa da sońǵı qatarlarda A háribinen dúzilgen assonanslardı aldınǵı jobada qollanadı:

Dárgáhim doslıq dárbentim,
Diyanatım, hújjetim,
A:ım meniń Aziyat.
Azamat, Adam milletim,
Sóyle-sóyle qosıǵım,
Ayawlı arız-ármanım,
Ar-namısım, hújdanım...

(*A.Ájiniyazov. «Qosıǵım»*)

Qosıq qatarlarınıń bir yamasa bir neshe bántlerde birdey sózler, ayırım jaǵdaylarda birdey sóz dizbekleri menen baslanıwı anafora dep júritiledi. Anaforanı qollanıw qosıq intonaciyasınıń belgili bir jeliste háreket etiwı, anaforanı payda etiwshi sózlerdiń kótergen mazmunına qarap qosıqtıń emocianalılıǵın, tásirshenligin artırıwǵa sharayat jaratadı. Qaraqalpaq poeziyasında anaforanıń júdá kóp úlgilerin ushıratıwǵa boladı.

Kóterilip baratır ol. lebinen báhár samalları esip,
Kóterilip baratır ol, hár birimizge gozzallıqtan ashıp esik.

Kóterilip baratır ol, uyqısı joq analıqtan ayıp sabaq.
Kóterilip baratır ol, shiyetilgen táǵdir túyinlerin sheship.

(*N.Tóreshova. «Shayra Zulfiyáǵa»*)

Qosıqtıń bunnan aldınǵı shuwmaǵında **kóteriliw** degen feyil úsh jerde qatarlardıń túrli poziciyasında qollanılgan bolsa, biz mısálǵa alǵan ekinshi shuwmaqta bul feyil sóz «**kóterilip baratır ol**» dúzilisinde anafora sıpatında qollanıladı. Demek, sezim-tuyǵılardıń ósiwi, joqartılawı, hár bir qatardaǵı mánilik talaptan

kelip shıgıp anaforanı qollanıw zárúrlıgın tuwdırǵan. Lirikalıq qaharmannıń usı shuwmaqta emociyasınıń, sezim-tuyǵılarınıń óz shınına jetip, keyingi shuwmaqta logikalıq sheshimge kelgenligi bayqaladı.

Bánt degenimiz qosıq mazmunınıń bir pútinligin támiyinlewge úles qosatuǵın bir yamasa bir neshe qosıq qatarlarınıń jıyındısı. Bánt poetikalıq juwmaqlanǵan pikirden, bir pútinlikke iye irǵaqtan, uyqas tártibi menen birlesken qosıq bóleklerinen ibarat boladı. Qatarlardıń sanına qaray qosıq bántleri túrlishe bolıwı múmkin. Máselen, monostix, ekilik, úshlik, tórtlik, beslik, sekstina, oktava hám t.b. Bánt kópshilik jaǵdaylarda qosıqtıń mazmunın bassılıqqa aladı, Shayırdıń poetikalıq imkaniyatı keń bolǵanlıqtan joqarıda atap ótilgenindey «tört ayaǵın teń basqan» formalarǵa jayǵaspaytuǵın bántler de gezlesedi, yaǵnıy uyqassız keletuǵın erkin qosıqlarda bul ózgeshelik ayqın seziledi.

Poeziyalıq tildi prozalıq bayanlawdan ajratıp turatuǵın tiykarǵı element esaplanǵan ólshem dúnya ádebiyatında túrlishe kóriniske iye boladı. Dúnya xalıqları ádebiyatında tiykarınan sillabikalıq (barmaq), aruz ólshemi, sillabika-tonikalıq ólshemi, tonika ólshemi hám metrikalıq ólshemleri belgili. Bul ólshemlerdiń hár biri ózleriniń jasalıw ózgesheliklerine iye. Máselen, barmaq qosıq ólsheminde tiykarǵı kriteriya onıń buwınlarǵa bólinetuǵınlıǵında. Qosıq qatarlarındaǵı buwınlar muǵdarı hám olardıń teńligi sol qosıqtıń ólshemin belgileydi.

Aruz Jaqın hám Orta Shıǵıs xalıqlarındaǵı tiykarǵı qosıq ólshemi. Aruz sisteması seslerdiń (buwınlardıń) sozılınıqı hám qısqalıǵın bassılıqqa aladı, yaǵnıy qosıq qatarlarındaǵı buwınlardıń muǵdarı hám sapasına tiykarlanadı. «Aruz sisteması qısqa hám sozılınıqı seslerdiń qosıq qatarlarında belgili bir tártipte toparlanıp tákirarlanıwǵa negizlenedi. Seslerdiń bunday tákirarlanıwı qosıqta jumsaq hám muzikalı hawaz jasalıwın támiyinleydi⁹³. Aruz ólshemi shıǵıs poeziyasınıń tiykarǵı túrleriniń biri sıpatında arab poeziyasında payda boldı, sońınan parsi-tájik hám ayırım túrkiy xalıqlarınıń klassikalıq poeziyasınıń

⁹³Хожиахмедов А. Ўзбек арузи дугати. «Шарк» нашриёт-матбаа концернининг бош тахрирляти. Тошкент, 1998. 10-бет.

da tiykarǵı qosıq ólshemi sıpatında qalıplesti. Shıǵıs xalıqlarınıń kópshilik jazba dástanları, ǵázzelleri aruz ólshemi talaplarına tiykarlanıp jazılǵan.

Sillabika, yaǵnıy barmaq ólshemi qosıq qatarlarındaǵı buwın sanlarınıń teńligine qarap belgilenedi. Qatarlardaǵı buwınlar muǵdarınan buwnaqlar sanı belgili boladı. Ádette buwnaq qatardaǵı irǵaqlarǵa uqsas bolıp, belgili bir sózlerdiń aralıǵında boladı. Buwın sanlarınıń teńligine tiykarlangan barmaq ólsheminde buwnaqlar hár bir qatarda óz-ara teńlikke iye boladı. Barmaq ólsheminde buwın sanlarınıń bir buwınǵa artıwı yaki kemeyiwı jaǵdayları da ushırasadı. Bunı fonetikalıq ózgeshelikke baylanıstırsaq boladı, óytkeni ayırım dawıslı seslerdiń dizbeklesip keliwi (quyash, yolka, boyaw hám t.b.) buwın sanlarınıń teńligine tásir tiygiziwi múmkin. Biraq bul jaǵday irǵaq hám buwnaqtıń teń salmaqlılıǵın buzbaydı. Qaraqalpaq poeziyası tiykarınan barmaq ólshemine tiykarlanadı. Ásirese, klassikalıq hám házirgi qaraqalpaq poeziyasında 9, 11 buwınlı qosıqlar kóplep ushırasadı.

Óńirinde // shayqalǵan jas // qara tal,-11

Ámiwdárya // suwlarınan // nár alıp,-11

Qublasında // shókken narday // Qara taw,-11

Arqasında // aq sazanlı // Aralı ...-11

(I.Yusupov. «Kúnshıǵıs jolawshısına»)

Qosıqtıń buwın sanları 11 buwınnan ibarat. qatarlar úsh buwnaqtan hám hár bir buwnaq 4+4+3 buwınnan turadı.

Jeńilteklilik etip, // asıǵıp,-9

Íǵbalıńdı, // dostım. // kóp kórme,-9

Sharap ishıp, // oysız másirip,-9

Kúnlerińdi // biykar ótkerme!-9

(J.Izbasqanov)

Sillabika-tonikalıq qosıq qurılısı qatarlardaǵı pát túsetuǵın hám pát túspeytuǵın buwınlardıń, belgili bir tártipte ornalasıwına tiykarlanadı. Sillabika-tonikalıq ólshemdegi qosıq qurılısına tiykarlangan shıǵarmalar házirgi kúнге shekem rus poeziyasında

ushirasadı. Sillabikalıq-tonikalıq sistemasında tiykarǵı buwnaqlar tómendegiler: xorey, yamb, daktil, anapest.

Tonikalıq qosıq qurılısında, yaǵnıy pát túsken buwinlardıń qosıq qatarındaǵı teńligine súyenetuǵın rus, inglis, nemis poeziyasında pát tússetuǵın buwinlardıń arasındaǵı pát túspeytuǵın buwinlardıń muǵdarı erkin boladı. Qosıq ırǵaǵınıń tártipke túsiw principlerine qaray tonikalıq qosıq qurılısı túrlishe bolıwı múmkin (dolnik, akcentli qosıq, sillabika-tonikalıq). Metrikalıq qosıq qurılısı sistemasında ırǵaq sozılıńqı hám qısqa aytilatuǵın buwinlardıń almasıp keliwinc tiykarlanadı.

Qadaǵulaw ushin sorawlar

- 1. Poeziyalıq forma tuwralı nelerdi bilesiz?*
- 2. Qosıqtıń (poeziyalıq til) prozalıq tilden ayırmashılıǵı tuwralı túsiniǵiniz?*
- 3. Qosıqtıń poeziyalıq forma ekenligin dátiyllep berińiz?*
- 4. Poeziyalıq tildiń muzikalılıǵın hám formanı támiyiniwshi elementler haqqında túsiniǵiniz?*
- 5. Uyqas, ırǵaq, buwin, alliteraciya, anafora h.t.b. tuwralı nelerdi bilesiz?*
- 6. Qosıq qurılısınıń tiykarları: ırǵaq, intonaciya, qosıq ólshemleri, qosıq bántleri, uyqaslar tuwralı aytıńız?*
- 7. Qosıq qurılısı hám kórkem mazmun degende neni túsinesiz?*
- 8. Qosıq ólsheminiń túrleri (metrikalıq, tonikalıq, sillabikalıq (barmaq), silabo-tonikalıq) tuwralı siziń pikirinińiz?*

§3.7. Epikalıq, lirikalıq, dramalıq janrlar. Olardıń formaları

Joha

1. *Epika* – kórkem ádebiyatıń bir túri.
2. *Epikada bayanlawshı (gúrrińshi, ángimeshi) funkciyası.*
3. *Epikalıq janrlardıń formaları.*
4. *Lirika* – kórkem ádebiyatıń bir túri. *Lirikalıq janrlardıń formaları.*
5. *Drama tuwralı túsiniq. Drama hám teatr.*
6. *Dramalıq janrlardıń formaları.*

Ádebiy túrler hám janrlardıń payda bolıw, qalıplesiw hám rawajlanıw etapları kóp dáwirlerdi basınan keshirdi. Ataqlı rus ádebiyatshı-teoretigı A. N. Veselovskiy «Istoricheskaya poetika» kitabınıń «Áyyemgi poeziyada sinkretizm hám poetikalıq túrlerdiń differenciyalanıwınıń baslanıwı» dep atalğan babında xalıq awızekı dóretiwshiligindegi birqatar janrlıq formalardıń kelip shıǵıwı tuwralı qızıqlı máselelerdi anıqlawǵa erisken⁹⁴. Ol epikalıq, lirikalıq hám dramalıq kórkem súwretlewdiń dáslep áste-aqırın salt-dástúr (diniy) jırlarında (kópshiliktiń jıynalıp qosıq ayıp oynawı) payda bola baslaǵanına, sońınan kompoziciyalıq-stilistikalıq principierge sáykes rawajlanganın úyrenip shıqqan.

Ádebiyatshı ilimpazlardıń pikirinshe, epikalıq túr lirikaǵa qaraǵanda biraz keshlew qalıplesken. Epikalıq bayanlaw janrdıń rawajlanıw processinde túrli kompoziciyalıq elementler hám usıllardıń jetilisip barıwı menen ózine tán ózgesheliklerge iye bolǵan. Epikalıq shıǵarmalardıń kórkem tili dóretiwshiniń dúnyatanımına qaray jetilisti. Yaǵnıy janrdıń payda bolıw dáwirlerinde waqıya-hádiyselerdi hám turmıstı sol turısında obyektiv túrde sáwlelendiriw jetekshilik etti. Dáwirlerdiń ótiwi menen epikalıq túrdiń janrlıq formaları hám mazmunı kórkeye basladı.

Veselovskiydi hár túrli epikalıq formalardıń qalıplesiw processı ayırıqsha qızıqtırdı. Ilimpazdıń jazıwınsha, olar biri birin genetikalıq dawamlılıq penen almastırıp barǵan. Dáslep diniy

⁹⁴Виноградов А. Н. «Историческая поэтика». Ленинград, 1940, стр. 200-300.

(salt-dástúr) xórlarda xor basqarıwshısınıń (korifeydiń) aytımı payda bolǵan, bunnan soń ástelik penen ol gúrriń etiw xarakterine aynalǵan. Bunday aytım dáslep ishki juwmaqqa iye liro-epikalıq mazmunda bolǵan, keyin ala bayanlaw qosıǵına aynalǵan. bul bayanlaw qosıǵı xordıń (kópshiliktıń) naqıratu (qaytalawı) menen dawam etilgen. Hám bayanlaw qosıǵı xordan (xoreyden) bólinip shıǵıp, turaqlı «liro-epikalıq kantilenge» (qosıqqa) aynalǵan. Bunnan keyin ol, waqıttıń ótiwi menen ózindegi lirizmdi joǵaltqan hám epikalıq sol (jeke adam atqaratuǵın bayanlaw qosıǵı) túrine ótken. Bul dóretpeler ásirdeń ásirlerge, áwladlardan áwladlarǵa ótiw processinde anıq hám belgili bir dástúriy usıllarına iye jurshılardıń – ertekshilerdiń qalıplesiwine negiz jaratıp bergen.

Veselovskiydiń tastıyqlawınsha. diniy (salt-dástúr) qosıqlardan – ayaq oynılardan lirikalıq xalıq awızeki poeziyası payda bolǵan. Korifeydiń (jeke atqarıwshınıń) aytımı qanshama bayanlamalıq sıpatqa iye bolǵan sayın, xor óziniń naqıratu (qaytalawı) menen onıń mazmunın maqullap turǵan, bul maqullaw – qaytalawlarda olardıń sezimleri, emociyalıq tásirlewi kóringen. korifeydiń aytqanlarına xor (kópshilik) óz tuyǵıların bildirgen. Bul processler eń dáslepki eki qatarlı, úsh yaqı tórt qatarlı emociyalıq tásirli sózlerdiń payda bolıwına úykar salǵan. Usınıń nátiyjesinde bir dawıs penen aytilatuǵın – sol. yaǵnıy lirikalıq, azamatlıq, turmıshlıq hám jeke mazmundaǵı lirikalıq qosıqlar dúnyaǵa kelgen. Anaw yaqı minaw xalıqta jazıw payda bolǵan waqıtta, biz, ádette «qosıq», «poeziya» dep ataytuǵın ádebiy lirikanıń formaları da dúnyaǵa kele baslaǵan.

Sonday-aq, Veselovskiy diniy (salt-dástúr) «xoreyi»nen **dramaturgiyalıq formanıń** da genetikalıq negizin izleydi. Kóp xalıqlardıń diniy máresimlerinde qanday da bir waqıyalardı qosıq penen ǵana bayanlap sheklenbeydi, al pantomimoliq háreketler menen kórsetiwler de ushırasadı. Bunday im-ishara. denc háreketleriniń birinshi atqarıwshısı da sol xordıń basqarıwshısı – korifeyler bolǵan, al onnan soń korifey arqalı onıń menen xor arasında dialog júrgiziwshi ayrıqsha aktyorlar bolǵan. Sońınan áste-aqırın rawajlanǵan dramaturgiyanıń dánesheleri usılaq dúnyaǵa kelgen. Ádebiyatshı-estetiklerdiń jazıwlarına qaraǵanda, grek tragigi Esxil saxnaǵa ekinshi aktyordı kirgizgen, Sofóki

qalıwı múmkin, geyde ózlik emes (menshik emes) tuwra gáplerine kirip barıwı múmkin, geyde qaharmanlardıń replikalarınń (aytqan gápleriniń) aldǵı artın qorshap turıwı múmkin. Geyde, kerisinshe, dım elespesiz qalıwı yaqı waqıtsha kórinbey qalıwı da múmkin. Epikalıq bayanlaw shıǵarmada neni súwretlegen bolsa, usı bayanlaw onıń hámмесin biriktirip, uslap turatúǵın funkciyanı atqaradı. Epikadaǵı sóz, tiykarınan, burın bolıp ótken waqıyanı bayanlawdan ibarat boladı. Aristoteldiń jazıwınsha, epikada shayır «qandaydur ózinen bólek waqıya tuwralı»⁹⁵ gúrriń etedi.

Epikalıq bayanlaw «bayan etiwshi» dep atalǵan birew tárepinen alıp barıladı. Bul bayan etiwshi bolǵan hádiyselerdiń gúwası hám túsinik beriwshisi sıpatında súwretleniwshiler hám oqıwshılar arasında ózinshe bir dáldálshılıq xızmet atqaradı. Biraq onıń táǵdiri tuwralı derekler, onıń shıǵarma qaharmanları menen baylanısı qatnastırılmaıdı. Tomas Mannıń jazıwınsha, «Bayanlaw ruwxı» kóbineshe «denege, salmaqqa iye emes hám barlıq jerde gezip júredi»⁹⁶. Epika keńislikti hám waqıtı ózlestiriwde maksimal dárejedegi erkinlikke iye. Epikalıq shıǵarmadaǵı bayanlaw ruwxı jazıwshınıń estetikalıq koncepciyasınan kelip shıqqan halda qálegen dáwirdiń qálegen máwritlerine, qálegen keńisliktiń qálegen geografıyalıq obyektlerine jetip barıw múmkinshiligine hám olardı súwretlew uqıbına iye. Epikalıq shıǵarma avtorı súwretlew quralların tolıq hám oǵada keń kólemde paydalanıw múmkinshiligine iye. Epikalıq formada syujetlik qurılıstıń hár qıylı tipleri basshılıqqa alınadı.

Kórkem ádebiyattıń ekinshi bir túri – lirika. Lirika (grekshe – *lyra*, muzıka áspabı, lira akkomponenti astında jırlar, qosıqlar atqarılgan) – ádebiyattıń ayrıqsha bir túri bolıp, bunda birinshi orında obyekt turmaydı, al súwretleniwshi nársege óz múnásibetin bildiretuǵın subyekttiń tolganısları jetekshilik qıladı. Misalı:

Bıltırǵıdan bıyl jaman,
Qalay-qalay boldı zaman.
Gárip-qáser qalmaq aman,
On tilladan keldi salıq.

(Berdaq. «Salıq»)

⁹⁵ Арисотель. Об искусстве поэзии. Москва, 1957, стр. 45.

⁹⁶ Манн Т. Собрание сочинений. Т.6. Москва, 1960, стр. 8.

Shayır óz qosıǵındaǵı bul qatarlar arqalı lirikalıq qaharmannıń óz dáwirindegi ádilsizlikke múnásibetin súwretlegen.

Lirika Evropadaǵı ádebiyattıń ayrıqsha bir túri. degen túsiniktin qalıplesiwinde G. Gegeldin estetikalıq kózqarasları jetekshilik áhmiyetke iye boldı. Ol ádebiyattanıwǵa lirikalıq subyekt hám lirikalıq obyekt degen túsiniklerdi alıp kirdi. Gegeldin pikirinshe, eger eposta «...shayırga onıń ózinen basqa qaharman mazmun bolıp xızmet atqarsa», al lirikalıq shıǵarmanın oraylıq «personajı» onıń dóretiwshisiniń ózi hám bárinen burın – onıń ishki dúnyası mazmun xızmetin atqaradı⁹⁷.

Lirikada sırtqı dúnya súwretlengen jaǵdayda da lirikalıq subyektin kózqarasınıń súwretleniwi birinshi dárejeli boladı. Ol, meyli, tábiyattı, zattı yaqı waqıyanı súwretlegen jaǵdayda da lirikalıq subyektin ruwxıy álemi diqqat orayında turadı. Hátteki, avtor tuwrıdan-tuwrı qollanatuǵın sóz «men» túsirip qaldırılıp, obyektiv waqıya súwretlengen jaǵdayda da tekstin ishki mazmunında subyektin kózqarası, shayırdın obyektiv dúnyaǵa bergen bahası sezilip turadı. Belinskiydin pikirinshe, «Bul jerde predmet negizgi bahalıqqa iye bolmay qaladı, lekin, barlıǵı subyektin oǵan bergen diqqatına ǵárezli boladı»⁹⁸.

Drama (grekshe – *drama*, qaraqalpaqsha mánisi – háreket) – ádebiyattın úsh túrinin biri. Drama teatrǵa da, ádebiyatqa da tiyisli. Drama – spektakldin tiykari, sonday-aq, ol oqılıw arqalı da qabil etiledi. Drama teatr evolyuciyası negizinde qalıplesti. Dramada birinshi orınǵa aktyorlar alıp shıǵıladı, aktyorlar bolsa ózleri aytqan sózler menen pantomimonı birlestirip, onı ádebiy túr sıpatında qalıplestiriwge sebepshi bolǵan. Drama kópshiliktin (kollektiv) qabıllawı ushın dóretiledi. barmulla jámiyetshiliktin keskin problemaların ózinde sawlelendiredi, onıń súwretlew obykti – sociallıq-tariyxıy qarama-qarsılıqlar yaqı mángilik dawam etetuǵın ulıwma adamzatqa tán gúresler. Dramada insannın ruwxıy dúnyasına tán qásiyet – dramatizm jetekshilik (dominantlıq) qıladı. Bunday dramatizmler insan ushın muqaddes.

⁹⁷ Гегель Г. Эстетика. т. 3. 1971, стр. 501.

⁹⁸ Белянский В. Г. Разделение поэзии на роды и виды. Полное собрание сочинении. Т. 5. 1954, стр. 46.

onın ómiriniń mazmunı bolǵan nárseler iske aspaytuǵın yamasa qáwip astında qalǵan jaǵdaylarda júzege keledi.

Kútá áyyemgi zamanlarda, yaǵnıy iskusstvo rawajlanbaǵan, adamzat qáwim-qáwim bolıp jasaǵan dáwirlerde ómirden alǵan tásir hám tájiriybeler oyın arqalı kórsetilgen. Ań awlaw, dushpangá hújim yaqı onnan qorǵanıwdıń eń paydalı usılları, yamasa jeńis saltanatları oyınlar, dene háreketleri menen kórsetilgen. Bulardıń hámmesi de házirgi zaman dramasınıń áyyemgi tiykarları bolıp tabıladı.

Dramalıq shıǵarmanı epikalıq hám lirikalıq shıǵarmaǵa salıstırıp názer salar bolsaq, **birinshi gezekte** dramalıq shıǵarma dialog formasında jazılǵanlıǵı kózge taslanadı. **Ekinshiden**, dramalıq shıǵarma perde, akt hám kórinislerge bólinedi. **Úshinshiden**, dramalıq shıǵarmada ózine tán dramalıq situaciya (dramalıq ózek) boladı. **Tórtinshiden**, dramalıq shıǵarmanıń ózgesheligin támiyinlewshi baslı belgi sonda, ol kollektivlik sezimge qurılǵanlıǵı.

Epika hám onıń janrlıq formaları. Epikalıq shıǵarmanıń avtorı geyde qaharman turmısındaǵı bir halattı hám bir orındı, kartınanı, yaǵnıy epizodlıq kórinisti sáwlelendiriwi, geyde hár qıylı orınlardaǵı hádiyselerdi yaqı uzaq waqıtlar aralıǵın túsindiriwi, sholw jasawı, keń planda súwretlewı múmkin. Epikanıń bunday erkinligi menen tek kino yaqı telekórsetiw básilesiwi múmkin. Epikada kórkem súwretlew qurallarınıń hám usıllarınıń barlıq túrleri, máselen, portret, peyzaj, dialoglar hám monologlar, minezleme beriwler, qıymıllar, isharaalar hám basqalar qatnastırıladı. Epikanıń dramadan parqı, ol drama sıyaqlı qatań shártliliklerge baǵınbaydı. Epikalıq bayanlawdıń qurılısı kórkem emes maǵlıwmatlardan, máselen, reportajdan, tariyxıy xronikadan pútkilley ózgeshelikke iye boladı, epikalıq shıǵarmada súwretleniwshige gúrrińshiniń qıyalınan «oylap tabılǵan» kórkem komponentler qatnastırılıwı nátiyjesinde obrazlardıń kórkem elesleri jaratıladı.

Epikalıq formaǵa hár túrli tiptegi syujetlik qurılımlar tayanısh boladı. Bazı bir jaǵdaylarda waqıyalar dinamikası ashıqtan-ashıq hám keń órisli boladı (T. Qayıpbergenov hám Sh. Seyitovtırdıń romanlarındaǵıday). geyde hádiyselerdi súwretlewler psixologiyalıq minezlemelerde, oy-pikirler aǵımında, táriplep

beriwlerdiń tasqınında qaladı (Á. Atajanov, K. Allambergenov prozasındaǵıday). Gyote hám Shillerdiń pikirinshe, áste-aqırnıq motivi epikalıq túrdiń ayrıqsha belgileriniń biri. Epikalıq shıǵanna tekstiniń kólemi, ol meyli proza formasında ma yaki qosıq formasında ma, kishigirim gúrrińnen keń qulashlı romanlar hám epopeyalardı shekem sheklenbeydi. Iskusstvo hám ádebiyattıń hárqanday túri de waqıyalar hám xarakterler muǵdarın epika sıyaqlı beriw múmkinshiligine iye emes. Quramalı, qarama-qarsılıqlı, jeti qırlı bir sırlı xarakterler óz súwretleniwın epikalıq formada ǵana tabadı.

Áyyemgi dáwir hám orta ásir sóz ónerinde qaharmanlıq jırlar folklorda ayrıqsha orın tutqan. Onıń qalıplesiwi epikalıq túrdiń tolıq hám keń kólemede múmkinshilikleriniń ashılıwına tiykar boldı. Qaharmanlıq dástanlarda bayanlawshı hám personajlar arasındaǵı distanciya saqlanadı, bunda bayanlawshıǵa «bárin kórip basqaratuǵın bilgirlik» hám emociyaǵa berilmeytuǵın salqınqanlıq tán boladı. Usınday jaǵdayda ǵana shıǵarmada joqarı dárejedegi obyektivlik boladı. «Gúrrińshi hárekettegi tulǵalardı pútkilley jat, ol óz salqınqanlıǵı boyınsha unlawshılırdan joqarı turadı»⁹⁹. Biraq, áyyemgi prozada bayanlawshı hám hárekettegi tulǵalar arasındaǵı distanciyaniń absolyutlesiwi toqtanǵanın kóremiz. Máselen, Apuleydiń «Altın eshek» hám Petroniydiń «Satirikon» romanlarınıń qaharmanları kórgenlerin hám basınan ótkergenlerin ózleri ayıp bergen.

Keyingi dáwirlerdegi shıǵarmalarda obyektiv waqıya-hádiyselerdiń, insan turmısınıń bayanı avtor tárepinen yamasa belgili bir bayanlawshı tárepinen, al ayırım jaǵdaylarda shıǵarmanıń qaharmanı tilinen alıp barıldı. Demek, epikada shólkemlestiriwshilik funkciyanı bayanlawshı (gúrrińshi, ángimeshi) atqaradı. Sonıń menen birge, epikanıń bayanlaw forması, usılları da jetilisip bardı, yaǵnıy súwretlemeli bayanlaw, sholıwshılıq, dialog, monolog, keshirmelerdiń lirikalıq sheginisler arqalı beriliwi shıǵarmalarda kóp qollanıladı. Epikada waqıya-hádiyselerdi, turmıstı, insannıń ruwxıy, psixologiyalıq dúnyasını anıq hám ayqın súwretlew imkanıyatı keń. Lirikada dóretilwshiniń lirikalıq subyektke júklegen oy-pikiri, ideyası keshirmeler hám

⁹⁹ Шеллинг Ф. Философия искусства. Москва, 1966, стр. 399.

sezimler shegarasında sáwlelendiriletuǵın bolsa, epika bul baǵdarda hám subyektiv, hám obyektiv bayanlaw imkaniyatlarına iye. Sonday-aq, keńislik hám waqıtú óziestiriwde epikalıq túr úlken erkinlikke iye. Yaǵnıy házirgi máhálden pútkilley ilgeridegi yamasa endi bolatuǵın waqıya-hádiyseler kórkem bayanlanıwı múmkin. Dóretiwshiniń dúnyatanımına baylanıslı keńislik shegaraları da úlken kólemdi iyeleydi. Sonıń menen birge, belgili keńislik hám waqıt sonshelli qısqa hám tar shegara aymaǵına jaylastırılıwı múmkin. Máselen, Ch.Aytmatovtıń «Ásirge tatırılıq bir kún» («Boranlı bándirgi»), Sh.Seytovtıń «Shırashılar» romanlarına diqqat awdarıw jetkilikli.

Epikalıq janrdıń kishi forması **ertek** – xalıq awızeki dóretiwshiliginiń tiykarǵı janrlarınıń birinen esaplanadı. Ertekler qara sóz yaqi qosıq formasında, geyde bul ekewi aralasıp keliwi de múmkin. Erteklerdiń mazmunı ájayıp hádiyseler, ya bolmasa turmıshlıq waqıyalar bolıwı múmkin. Ertekler haywanlar yaqi quslar, baliqlar yaqi janlıklar, ósimlikler, dáryalar, kóller, tawlar, ádep-ikramlılıq temalarında dóretiliwi múmkin, sonday-aq tań qalarlıq bastan keshiriwler hám basqa da mazmunlarǵa qurılıwı múmkin. Geyde olar anekdotlıq qásiyetke de iye boladı. Ertekler awızeki prozanıń ańız, tımsal qusaǵan túrlerine jaqın keledi. Bunda ertekshi bayanlaydı, al tıńlawshı onı qıyaldıń oyını tárizinde, yaǵnıy poetikalıq oy-pikir tımsalıında qabıllaydı. Erteklerde xalıqtıń hár qıylı rawajlanıw dáwirlerindegi dúnyatanımı súwretlenedi. Erteklerdiń kópshiliginde áyyemgi zaman jámiyeti adamlarınıń hár qıylı qubılıslarǵa bolǵan sada túsinipleri, totemistik, animistik kózqarasları sáwlelenedi. Máselen, feodalizm dáwirindegi ertekler ushın bay, bay balası yaqi qızı, jarlı jigit yaqi qız, patsha yaqi onıń tuwısqanları, xızmetkerleri h.t.b. obrazlar tán. Erteklerde bay hám jarlı, saqıy hám sıqmar, ańqaw hám hiyleker sıyaqlı qásiyetler biri-birine qarama-qarsı qoyıladı. Jazıw hám jazba ádebiyatını rawajlanıwı menen geypara ertekler óziniń ómirin kitaplarda dawam etpekte. Bazıbir ertekler geyde awızeki dóretiwshilikten túsip qalıwı da múmkin. Geyparaları balalardıń haqıyqıy ruwxıy múlkine aynaladı, jáne birewleri, hátteki, ersek adamlardıń da baraqulla diqqatın tartıp turatuǵın dóretpe bolıp jasay beredi.

Dúnya xalıqlarının mádeniy-tariyxıy turmıs táriziniń biri birine sáykes keliwleri erteklerdegi ulıwma jaqınlıqlardı keltirip shıǵaradı. Sonıń menen birge ertekler óziniń milliy ózgesheliklerine de iye boladı. Sebebi, olarda anaw yaǵı minaw xalıqtıń jasaw jaǵdayları, geografıyalıq shárayatları, miynet ózgeshelikleri hám turmısı óz kórinisin tabadı. Ertekshilir ayıtqan erteklerine ózleriniń jeke úleslerin qosıp baradı, sonlıqtan ertekler kóp variantlı boladı. Qaraqalpaq ertekleri óziniń mazmunı boyınsha kóp túrli, máselen, milliy ózgeshelikler qaharmanlardıń tilinde, turmıs tárizinde, tábiyattı súwretlewinde hám basqalarda óz kórinisine iye boladı. Erteklerdi klassifikaciyalaw (jikiw) boyınsha tap búgingi kúнге shekem hámmege maqul keletuǵın ilimiy juwmaqlaw joq. Haywanatlar haqqında erteklerdi házirgi waqıtta «balalar ertekleri» dep ataw qalıplesken. Olardıń kópshiligi klasslıq jámiyetke shekemgi totemizmge baylanıslı kelip shıqqan. Waqtıń ótiwi menen olar óziniń mifologiyalıq qásiyetin joǵaltqan, olar mazmunı boyınsha tálim-tárbiyalıq sıpattaǵı timsallarga jaqınlasqan. Haywanlar haqqında erteklerdiń kompoziciyası quramalı emes, kóbinshe dialoglar basım bolıp keledi. Qaraqalpaq xalqında haywanatlar tuwralı ertekler kóplep ushırasadı. Ájayıp hádiyseler (tilsimli waqıyalar) tuwralı erteklerdiń tamirları áyyemgi dáwirlerden baslanadı. Olardıń geyparaları mifler menen baylanıslı. Waqtıń ótiwi menen olarda bazıbir mifologiyalıq pikirlewlerdiń elementleri saqlanıp qalǵan. Qıyan-kesti waqıyalar sóz etiletuǵın erteklerde qaharmanın basınan ótkergen tań qalarlıq ómir jolı yaǵı epizodlar súwretlenedi. Turmıshlıq erteklerdiń kompoziciyası, kóbinshe, anekdotlarga jaqın boladı. Onıń qaharmanları, tiykarınan, jarlı balası yaǵı gedey, xızmetker, jallanba diyxan, taz shopan bolıwı múmkin. Turmıshlıq erteklerde ironiya, komizm jetekshilik etedi, onıń qaharmanları gúreslerde bárqulla jeńimpaz boladı. Ertekler janlıq tábiyatı boyınsha qısqa kólemli bolıwdı talap etedi. Sheber qurılǵan kompoziciya onıń formasınıń ıqshamlıǵın shólkemlestiredi. Erteklerdiń poeziyalıq, prozalıq hám dramalıq formaları bar. Dúnya xalıqları ádebiyatına názer awdaratuǵın bolsaq jazba ádebiy erteklerdi de ushıratamız. Máselen, A.S.Pushkin, Saltıkov-Shedrin, Xans Kristian Andersen hám t.b. Qaraqalpaq ádebiyatında avtorı belgili erteklerden

T.Jumamuratovniñ «Qásiyetli gáwhar tas hám aqılı shopan haqqında ertek», «Kiyiktiñ eki ilağ», M.Darıbaevniñ «Altın jüzik», J.Óteniyazovniñ «Fki maqtanshaq» erteklerin misal etiwge boladı.

Anekdot – qaraqalpaq ádebiyatınıwında kúldirgi sózler dep te ayılıp júr. Ótkir juwmaققa iye, qısqa, qızıqlı awızeki dórepe. Anekdotlardıñ jazba formaları da bar, olar avtorlıq xarakterge iye. Anekdotlar házil-dálkek, yumor-satiralıq temalardı óz ishine qamıydı, ol óz mazmunın hárqıylı formalarda kórsete aladı. Sonlıqtan da, ádebiyatta onıñ variantları júdá kóp ushırasadı. İlimiy ádebiyatlarda anekdot termin sıpatında birinshi ret VI ásirde Vizantiyada qollanılğan degen maǵlıwmatlar bar. Qaraqalpaq ádebiyatında anekdotlar Ómirbek Jaqqı atı menen baylanıstırıladı. Anekdotlar búgingi kúni de xalıq arasında keñnen qollanıladı.

Gúrriñ epikalıq túrge tiyisli kólemi kishi janr bolǵanlıqtan onı epikanıñ kishi formalarınıñ biri, dep te ataydı. Gúrriñde súwretlengen waqıya mazmunı boyınsha epikalıq túrdiñ roman, povest sıyaqlı janrlarınan parıqlanbaydı, biraq súwretlewdiñ kólemi, syjeti hám kompoziciyası jaǵınan olardan ápiwayılıǵı menen óziniñ janr sıpatındaǵı ózgesheligin belgileydi. Belgili jazıwshılar N.Dáwqaraev, T. Qayıpbergeov, Á.Shamuratov, A. Áliev, G. Seytnazarov, G. Esemuratova, O. Abdiraxmanov, gárezsizlik dáwirinde M. Tawmuratov, H. Ótemuratova, A.Ábdiev hám t.b. gúrriñ janrın ózleriniñ kórkem mazmunı hám forması jetiliskeñ gúrriñleri menen bayıtıwǵa úles qostı.

Novella tuwralı túsinipler hár dáwirde hár qıylı boldı. Hátteki, bir dáwirde jasaǵan teoretiklerdiñ de novella tuwralı kózqarasları hár qıylı bolǵan. «Novella» degenniñ ózi italyansha sóz bolıp, *novella* – jañalıq degen maǵnanı bildiredi. Ol – forması úlken emes epikalıq bayanlawdan ibarat gúrriñge jaqın janr. Novellaǵa túsinipler beriwlerde; novella hám gúrriñ – sinonimler¹⁰⁰, degen kózqaraslar da ushırasadı. Másелеge bunday jantasıwdıñ tamırları qısqa «gúrriñniñ» tek ǵana bir túri jasap turǵan dáwirlerdegi kózqaraslarǵa barıp tireledi. Máselen, italyan renessansınıñ gúlleniw dáwirinde (Bokkachcho, Sakketi, Guardati) novellanıñ

¹⁰⁰Томашевский Б. Теория литературы. 1931, стр. 191.

qatarında gürriñ ele joq edi, ol zamanlarda novellanıñ ele toliq rawajlanbağan formaları ğana bar edi.

Novellanı úyreniwde basqasha bir jantasıw da bar. Bunda novellanıñ kólemi gürriñge teñ qoyıladı, al qurılısı boyınsha oğan qarama-qarsı qoyıladı. Bunday qarama-qarsı qoyıw kritikaliq realizmge ótiw dáwirinde payda boldı. XIX ásirdiñ basında novellanıñ forması tuwralı oy-pikirler bar edi. Gyote italyan novellasınıñ tájiriybeleri hám óziniñ 1790-jıllardağı tájiriybelerin ulıwmalastırdı.¹⁰¹ 90-jıllarda novella tuwralı oy-pikirlerge berilip júrgen Gyote 1828-jılı jazılğan bir shıǵarmasın «Novella» dep ataydı. XIX ásirdiñ basında G. Fon Kleyst óziniñ «Tawıp alınğan bala» shıǵarmasın italyan novellasına eliklep jazadı. Bunnan soñǵı dáwirlerde novella janrı óz aldına ayrıqsha bir forma túrinde kózge taslanadı. Novellanı janr tárizinde Gyote tiykarlap berdi, degen pikirler bar. Novellanıñ kólemi úlken bolmaydı, waqıyalarǵa kútá hay boladı, bayanlawshınıñ sózleri kútá únemli hám hádiyseler (fabula) kútá anıq, turmıs shınlıǵın súwretlewde hám bayanıawda ekstensivlilik jat boladı, novellada qaharmannıñ jan dúnyasın uñqır-shuñqırına shekem súwretlew kútá kem ushırasadı. Novellada kútilmegen hám anıq burılıslar jetekshilik etiwı tiyis. Usıǵan baylanıslı waqıya hám hádiyseler dárhal óz sheshimin tabadı, orınsız komponentlerdi ózine qabıllamaytuǵın qatañ janr. Ápiwayı bir anekdot-aq novellaǵa tiykar bolıwı múmkin, biraq onıñ qurılısınan qatañ sheberlik talap etiledi. Anekdot mazmunındaǵı kishigirim novellalar formasınıñ ózgesheligi, basqashalıǵı menen daralanıp turadı.

Erteдегі italyan novellası ápiwayı anekdot hám oğan salıstırǵanda rawajlanıñqıraǵan formalar arasında turaqlılıqqa iye bolmadı. Gyote dáwirindegi nemec novellashıları L. Tik, G. Fon. Kleyst, E. T. A. Gofman hám basqalar novellaǵa tereñ oy-pikirlerdi siñdirip jiberdi, oğan ápiwayı insan turmısındaǵı tragizmdi alıp kirdi. Olardıñ novellalarında tañ qalarlıq nárseler kútá ápiwayılar hám mayda-shúydeler bolıp, al elespesizler hám ádepsizler qorqınshılı hám sırlı nárseler tárizinde súwretlendi. Turmıs tragizmin Kleyst óziniñ «Chilidegi jer silkiniw»,

¹⁰¹ Гёте. Разговоры с Эккерманом. 25-января. 1827. «Рассказы эмигрантов в Германии.»

«Markiza O...» hám basqa da novellalarında súwretledi. Mistikalıq sırlılıq romantik Y. Eyxendorftıń shıǵarmalarında real hádiyse tárizinde bayan etildi («Mármár statuya», 1889). Usı dáwirge shekem novella qaharmannıń ishki dúnyasınıń súwretlewde úlken jetiskenliklerge eristi dep esaplawımız múmkin. Novella insan psixikasındaǵı qubılıslardı sáwlelendirdi. Novellalarda qaharman psixologizmi waqıyalar hám anıq háreketler arqalı súwretlendi. Qaharmannıń ulıwma halatı novellada onıń qorqınıshları, tańlanıwları hám basqalar arqalı berildi. Novellaǵa meditativlik hám filosofiyalıq, sonday-aq, avtordıń jeke kózqaraslarınıń aralasıwı jat nársese, avtor bahası yaqı onıń problemalardı degen ashıqtan-ashıq simpatiyası hám antipatiyası qatnastırılmaydı. Kritikalıq realizmniń rawajlanıwına baylanıshlı joqarıda táripi berilgen novella óziniń buringı forma táriziniń derlik joǵalttı. Novellaǵa statistikalıqtıń birde bir túri tán emes edi, al XIX ásirdegi kritikalıq realizmdi bolsa keń qulash jayǵan bayanlawlırsız kóz aldımızǵa keltire almaymız. Áwelgi novelları «fiziologiyalıq ocherk» ısırap shıǵardı. Bunda bárshe Evropa ádebiyatlarınıń hár qıylı formalarındaǵıday novellalıq shabıttıń kúshli emes bazıbir belgileri ǵana saqlandı. yaǵnıy forması ózgergen shıǵarmalar payda boldı.

Povest ortasha kólemlı prozalıq janr, ádebiyattanıwda epikalıq túrdiń ortasha forması dep te ataydı. Povestlerdiń prozalıq janrlardıń basqa túrlerinen ayırmaslıǵı hám ózine tán belgileri haqqında ádebiyattanıwda túrlishe pikirler ushırasadı. Povest turmıshlıq waqıya-hádiyselerdi qamtıwı jaǵınan romannan kishi gúrrińnen úlken hám quramalıraq bayanlaw formasına iye bolǵan janr. Povest janrınıń ózgesheligi kópshilik jaǵdayda salıstırılmalı túsindiriledi. Demek, povest janrınıń tiykarǵı belgisi onıń kóleminiń úlken-kishiliginde emes, shıǵarma tiykarında jatırǵan turmıshlıq mazmundı qamtıwdıń romanlardan tarlıǵı, gúrrińnen bolsa keńliginde. Usı talaplarǵa muwapıq syujet hám kompoziciyanıń salmaǵı romanǵa qaraǵanda ápiwayılıǵı, al, gúrrińnen quramalılıǵı menen belgilenedi. Qaraqalpaq ádebiyatında povest janrı XX ásirdegi ekinshi sheregine baslap qalıplese baslaǵan bolsa, dáslepki povestier sıpatında A.Shamuratovtıń «Eski mektepte», M.Darıbaevtıń «Mıńlardıń biri» shıǵarmaları tilge alındı. Sońǵı jıllarda T.Qayıpbergenov.

Sh.Seytov, G.Esemuratova, U.Pirjanov, M.Nizanov, A.Ábdiev h.t.b. jazıwshılardıń povest janrındaǵı shıǵarmaları belgili.

Poema poeziyalıq formadaǵı úlken kólemli liro-epikalıq janr. Poemanıń ózine tán ózgesheligi bayan etilip atırǵan epikalıq waqıyanı lirikalıq qaharman qatnası arqalı sáwlelendiriwden ibarat. Proza tilinde (qara sóz benen) bayanlangan shıǵarmalarǵa qaraǵanda poemada syujet ıqsham, anıq hám belgili dárejede dramatik halatlarǵa, emociyanallıqqa hay bolıp keledi. Qaraqalpaq ádebiyatındaǵı I.Yusupov, T.Mátmuratov, J.Izbasqanov sıyaqlı dóretiliwshilerdiń poemaları xalıqqa keńinen tanıs.

Dástan – túrkiy xalıqlardıń awızeki dóretiliwshiliginde úlken kólemge iye bolǵan epikalıq shıǵarmalar. Dástanlarda belgili dárejede prozalıq hám poeziyalıq bayanlawlardıń aralasıp, ayırım jaǵdaylarda tek poeziyalıq qatarlardan ibarat bolıp keliwi múmkin. Dástanlar xalıq awızeki ádebiyatınıń iri janrlarınan bolıp, olardıń dóretiliwshisi belgisiz, awızdan-awızǵa áwladtan-áwladqa ótiw arqalı rawajlanıp kelgen. Dástanlardı onıń mazmunına qarap atqarıwshıları da parıqıanadı. Dástanlar qaharmanlıq mazmunda bolsa jırawlar tárepinen qobız benen, al, ashıqlıq mazmunga qurılǵan dástan bolsa baqsılar tárepinen duwtar áspabında atqarılgan. Qaraqalpaq xalıq arasında «Alpamıs», «Qoblan», «Edige», «Qırq qız», «Góruǵlı», «Gárip ashıq», «Máspatsha» hám t.b. dástanlar tarqalǵan. Berdaqtıń «Aqmaq patsha», «Aydos baba», «Ernazar biy» hám «Shejire» epikalıq shıǵarmaların sońǵı jıllarda dástan janrına kirgiziwshilerdiń sanı kóbeymekte. XX ásirge kelip dástan janrı jazba ádebiyatta da payda boldı. A.Dabilovtıń «Bahadır» dástanı xalıq dástanları dástúri tiykarında jazılǵanlıǵı belgili.

Roman iri kólemli prozalıq shıǵarma bolıp, onıń tiykarǵı belgileri insan ómirin pútkil quramalılıǵı menen hár tárepleme hám tolıq sáwlelendiriwden, qatnasıwshı qaharmanlar táǵdirin súwretlewshı kóp qatlamlı syujetke iye bolıwınan ibarat. Bul xarakterli belgiler roman janrınıń rawajlanıwınıń túrli basqıshlarında túrlishe kóriniske iye boladı. Sonıń menen roman janrı dáslepki payda bolǵan waqıtlarında sheklengen obyekt kóleminde (mámleket, jámiyet, patshalar, qudaylar hám t.b.) dóretilgen bolsa, onıń rawajlanıw basqıshında adamlardıń sana-seziminiń ósiwi, qorshaǵan ortalıqtı tereńirek ańlawı nátiyjesinde

ideyası hám tematikası keńeydi. Belgili bir qaharmannıń tágdiri de roman kóleminde kórkem bayanlanıwı múmkin boldı. Roman janrınıń imkaniyatı keńeyip waqıt hám keńislik máselesi adamlardıń intellektual dárejesiniń ádewir joqarılawınıń jemisi sıpatında kórinedi.

Janrlardıń atamaları ilimpazlardıń miynetlerinde izertlewler barısında payda bolmadı. olar ásirler hám muńjılıqlar aǵımında hárqıylı ellerde, hárqıylı tillerde, ádebiy shıǵarmalarda dóretiwshilerdiń ózleriniń arasında, olardı atqarıwshılardıń, uńlawshılardıń, oqıwshılardıń, al keyingi waqıtlarda túrli ádebiy aǵımlardaǵı jazıwshılardıń hám kritiklerdiń arasında qalıplesti¹⁹². Anaw yaki minaw elde payda bolǵan birqansha janrlıq atamalar keyin ala basqa ellerde – birewlerinde erterek, jáne birewlerinde keshirek ózlestirildi, olar mánisi boyınsha jáne de jetilisti, yamasa pútkilley basqasha maǵanada paydalanıldı. Máselen, Italiyada «novella» terminini dáslep prozalıq shıǵarmalardı janrı boyınsha belgilew ushın paydalanıldı, ricarlıq romanlardı, áyyemgi qaharmanlıq miflerdi, tariyxıy ápsanalardı, tımsallardı h.t.b., sonıń menen birge, turmıshlıq anekdot-gúrrińlerdi aytıp beriwlerde qollanıldı. Buǵan XIII ásirdeń sońındaǵı «Novellino, yaki Jüz áyyemgi novella» dep atalǵan toplamdı misal etip alıwımız múmkin. Biraq, bunnan keyinirek, ásirese, Bokachchonıń «Dekameron»ı payda bolıwı menen turmıshlıq mazmundaǵı anekdotlıq gúrrińler novella atamasın aldı. Franciyada bul atama (*la nouvelle*) usınday maǵanada qollanıladı, qısqa prozalıq shıǵarmalardıń barlıǵı – gúrrińler, povestler, kólemli shıǵarmalar (romanlardan basqaları, francuzlar romandı *la roman* dep ataydı) usı novella terminini menen ataladı. Angliyada realistik turmıshlıq romanlar novella (*novels*) dep, al, ájayıp bastan keshiriwler, tańqarlıq waqıyalardı súwretlewshi romantikalıq kólemli shıǵarmalar *romances* dep ataladı. Bunnan kólemi ádewir qısqa bolǵan povestler, gúrrińler hám ertekler *tales* dep ataladı. Rossiyada «novella» degen sóz júdá kesh, XIX ásirdeń aqırında payda boldı. XX ásirde ǵana bul termin aktiv aynalısqa tústi. Sonlıqtan, Pushkinniń dáwirinde onıń «Atıw», «Boran»,

¹⁹² Пospelov Г. Н. Теория литературы. Москва, «Высшая школа», 1978, стр. 231

«Boyjetken diyxan qız» novellaların özi sıyaqlı zamanlaşları da «povestler» dep atadı.

Jazıwshılar kóbineste óz shıǵarmalarına qanday da bir janrdıń atın qoyadı hám ol termin jámiyetshiliktiń sanasında qaladı. Bazıbir jaǵdaylarda avtor janrlıq atama qoyǵanda qátelikke jol qoyıwı da múmkin. Máselen, Gogol «Óli janlar» shıǵarmasını poema dep atadı hám usı termindi qollanıw arqalı zamanlaşlarında túsinbewshilik payda etti. Al, Ostrovskiy «Gúldirmama» dóretpesin tragediya dep emes, drama dep atadı. Ostrovskiy tragediya janrında, tiykarıman, tariyxıy jaǵdaylar hám soǵan sáykes qaharmanlar, máselen, patshalar, sárkardalar, aristokratlar súwretlenetuǵın: esapqa alǵan bolıwı da múmkin. «Gúldirmama»da bolsa sawdager erkekler hám sawdager hayallar súwretlenedi. Biraq ilim jazıwshılardıń kózqarasları menen bárqulla sanasa hermeydi. Payda bolǵan janrlıq terminologiya boyınsha ilimniń logikalıq isenimli kriteriyaları boladı. Tek ayırım janrlardı ǵana úyrenip shekleniw uamalı nátiyjelerge alıp kelmeydi. Pospelovtıń pikirinshe, bir janrdı basqa janr menen salıstırmawshılıq olardıń hár biriniń ózinsheligin anıqlawdı qıyınlastıradı¹⁰³. Bul pikir roman janrın úyreniwge de tiyisli. Janr problemasını islep shıǵıwdaǵı qıyınshılıqlar hám tiykarǵı wazıypalar romannıń kóp qırlılıǵınıń hám kóp qatlamlılıǵınıń jáne formasınıń ózgeshelik táreplerin hár jaqlama ayırıp anıqlaw bolıp esaplanadı. Bul nárseler romannıń janrlıq ózgesheliklerin basqa shıǵarmalardıń janrlıq emes qásiyetterinen ayırıp turadı. G.N.Pospelovtıń pikirinshe, romanlardı tariyxıy yaqı zamanagóy, ya bolmasa siyasiy hám filosofiyalıq dep janrlarǵa ajratıw shárt emes. Teoretik alımnıń pikirinshe, kórkem shıǵarmalardaǵı tariyxıy hám zamanagóylik olardıń tematikalıq maydanına tiyisli, al, personajlardıń hám avtorlardıń ózleriniń siyasiy yaqı filosofiyalıq mápleri problematikalıq maydanına tiyisli¹⁰⁴. Bazıbir ádebiyatshılardıń tastıyqlawınsha, hár túr bárqulla óziniń ayırım janrlarına iye, sonday-aq, hár janr óziniń túrlerine iye. G.N.Pospelov bunday pikirlerdi biykarlaydı. Ol óz kózqarasın

¹⁰³ Пospelов Г. Н. Теория литературы. Москва, «Высшая школа», 1978. стр. 232.

¹⁰⁴ Сонда.стр. 232.

satira janrı lirikalıq qosıq bolıwı da, bayan etilgen epikalıq shıǵarma bolıwı da, dramaturgiyalıq shıǵarma bolıwı da múmkin, dep dáliyleydi.

Roman janrın úyregende onıń tek formasındaǵı yaqı qurılısındaǵı ózgeshelikti ǵana úyrenip sheklenbewimiz tiyis. Shıǵarmanıń forması konkret jaǵdaylardıń ózgeriwi menen mazmunǵa ǵárezli halda úzliksiz tariyxıy ózgerip bara beredi. Sebebi, insan turmısınıń mazmunı da tariyxıy ózgermeli qubılıs. Sonlıqtan, hár túrli zamanlarda dóretilgen, hárqıylı aǵımlarǵa tiyisli, hárqıylı jazıwshılar dóretken romanlar, komediya, elegiyalar kútá úlken ayırmashılıqlarǵa iye bolıwı múmkin. Olar, hátteki, basqa-basqa qurılıslarǵa iye bolıwı da múmkin, solay bolsa da, olar ózlerinde romannıń, komediyanıń, elegiyanıń anıq bir janrlıq ulıwmalıq ózine tánligin saqlap qalǵan boladı. Soraw tuwıladı: Olardıń hár qaysısındaǵı janrlıq ulıwmalıqtıń saqlanıwı neniń nátiyjesi? Bul sorawǵa juwaptı biz bárinen burın shıǵarmanıń mazmunınan izlewimiz tiyis.

Romandaǵı mazmunnıń áhmiyetin hám olardıń tariyxıy rawajlanıwın moyınlamaytuǵın, olardı úyregende tek formalistlik poziciya ǵana tutatuǵın izertlewshiler janrdıń maǵanasın anlawda hám anıqlawda tabıslarǵa erise almaǵanlıǵı kópshilikke málim. Máselen, XX ásir basındaǵı belgili nemis filologlarınıń biri K. Fossler «Romannıń poetikalıq formaları» dep atalǵan kitabında bılay dep jazǵan: «Roman degen ne, onıń máni nede, degen soraw qıynaldıradı. Men oǵan qanday da bir anıq juwap beriwge júrek ete almayman»¹⁰⁵.

Solay eken, romannıń janrlıq máni, janrlıq ózgesheligin hám onıń kóptúrliligin támiyinleytuǵın shıǵarmanıń mazmun kópqatlamlılıǵın, tariyxıy tákirarlanıwshılıq táreplerin tawıp alıwımız kerek. Jáne bir tárepinen, hár túri millet, dáwir hám jónelis jazıwshıları dóretiwshiligi hám túrli xalıqlardıń awızeki dóretiwshiliginde anaw yaqı mınaw janrdıń birneshe ulıwmalıq jaqları, forması boyınsha tariyxıy tákirarlanıw parqı bolıwı da múmkin, bul qásiyetlerdi dıqqatqa almaw múmkin emes. Mısalǵa, roman janrı óziniń birqatar ulıwma formalıq belgileri boyınsha ádebiy prozalıq shıǵarma (keńirek mazmundadıq povest), ya

¹⁰⁵ Фосслер К. Поэтические формы романа. Штуттгерт, 1951, стр. 295.

bolmasa qosıq qurılısında jazılğan dóretpce (poema), yaki ol awızeki prozalıq shıǵarma (keńirek mazmundaǵı ertek, ápsana) bolıwı da múmkin. Al ertek óziniń janrlıq mazmunı boyınsha roman bolıwı da múmkin. ol hám mif, hám qaharmanlıq ápsana, hám turmıshıq novella, hám satira bolıwı da múmkin. Roman janrın úyrengende dúnya ádebiyatshı-teoretikleriniń ilimiy kózqarasların esapqa alıw, olardıń teoriyalıq bolǵamlarına, kózqaraslarına, sheshim hám juwmaqlarına súyeniw talap etiledi.

Roman iri kólemli prozalıq shıǵarma bolıp, onıń tiykarǵı belgileri insan ómirin pútkil quramaılıǵı menen hár tárepleme hám tolıq sáwlelendiriwden, qatnasıwshı qaharmanlar táǵdirin súwretlewshı kóp qatlamlı syujetke iye bolıwınan ibarat. Bul xarakterli belgiler roman janrınıń rawajlanıwınıń túrli basqıshlarında túrlishe kóriniske iye boladı. Romannıń payda bolıwı Apuleydiń «Altın eshek» shıǵarması menen baylanısh. Onnan sońǵı Oyanıw dáwirinde M.Servantes, F.Rableler roman janrın bayıttı. Sonday-aq, dúnya xalıqları ádebiyatında F.Tolstoy, M.Dostoevskiy, O.Balzak, F.Stendal, Ch.Dikkens, Tekkerey, Flober, T.Mopassan, M.Áwezov, Ch.Aytmatov, A.Qodiriy, T. Qayıpbergenov, Sh. Seyitov hám t.b. jazıwshılar roman janrınıń rawajlanıwına úlesin qostı. Qaraqalpaq ádebiyatında XX ásirdeń 50-jıllarınıń aqırlarında roman janrı qalıplese basladı. Dáslepki romanlar A.Begimovtıń «Balıqshınıń qızı», J.Aymurzaevtıń «Ámiwdárya boyında», Ó.Ayjanovtıń «Aral qushaǵında» shıǵarmaları esaplanadı. Romanda kóterilgen máseleńiń súwretlew kóleminiń imkanıyatı, waqıt hám keńislik, sonday-aq janrdıń barlıq talaplarınan kelip shıǵıp, roman-dilogiya, roman-trilogiya, roman-tetralogiya sıyaqlı túrleri payda boldı.

Lirika – kórkem ádebiyattıń bir túri. Lirikalıq shıǵarmalarda tiykarǵı qaharman – subyeckt. Lirikada subyekttiń obyektke qaratilǵan qızǵın emocional tolǵanısları jetekshilik etedi. Lirikalıq súwretlew formaları hár túrli bolıwı múmkin. Lirikalıq qaharmanın tolǵanısları birinshi bettegi yaki sol tekste kirgizilgen personajdıń monologı formasında bayan etiliwı múmkin. Mısalı:

Aǵa begler kónlim yetim.
Ashılmas dumana meger.

(*Ájiniyaz. «Megzer»*)

Men – Gamletpen.
Suwımaqta qan.

(*A. Blok*)

Yaki qanday da bir nárseniń súwretleniwi arqalı beriledi:

Uyqıladı kól.

(*A. Fet*)

Kettiń kózden ğayıp bolıp,
Kelha-ha quw-quw quba qush.

(*Ájiniyaz. «Quba qush»*)

Nárselerdiń obrazları lirikalıq subyekttiń kózqarasına baǵındırıladı, tolǵanıslar jasırın (qıpsalanıp) bayan etiledi:

Átirap appaq qarańlar,
Qarsız jerdiń júzi joq.
Uytqır qarlı boranlar,
Mına qıstıń izi joq.

(*J. Izbasqanov «Qıs»*)

Ishki keshirmeler personajlardıń dialogları arqalı beriledi. Buǵan Sarıbay shayırdıń «Jarganat penen aytıs», «Shimshıq penen aytıs» hám basqalardı kirgiziw múmkin.

Geyde qanday da bir belgisiz nársenge múráját sıpatında súwretleniwi múmkin:

Úngirden úngirge alıp baratuǵın sańlaq
quyashtıń júzin bir kórseter
hám...
qaytıp tóze almasıy eter Jaqtıǵa...

(*S. Ibragimov*)

Sunday-aq, syujetler arasında lirikalıq subyekttiń gúyzelisleri súwretlenedi, ol bul tárepinen ballada janrına da uqsanıqıraydı. Máselen, J. Izbasqanovtıń «Eki ólim balladası»; bunda «on

gúlinen bir gúli ashılmağan qız»dıń biymezgil ájeline hám qara niyetli, qızǵanshaq adam»nıń ólimine bolǵan lirikalıq tolǵanıslar berilgen.

Adebiyattanıw iliminde lirikanı janrı hám teması boyınsha jiklewshilik qalıplesken. Máselen, ishqı-muhabbat lirikası, siyasiy lirika, filosofiyalıq lirika, azamatlıq lirika, peyzaj lirikası h.t.b.

Turmıstaǵı máńgilik táshwishlerdi tereń sezimler eleginen ótkerip súwretleytuǵın qosıqtıń túrin **meditativlik lirika** dep ataydı. Meditativlik lirika (latınsha *meditatio* – tereńlestirilgen hám máqsetke baǵındırılǵan oy juwıtuw) filosofiyalıq lirikaǵa tuwıslas, biraq onnan ózgeshe poeziyanıń bir túri. Meditativ lirika turmıstıń sırlı nızamlılıqların japadan jalǵız qalıp oy juwıtuwlar arqalı ańlaw nátiyesinde dóretiledi. Batis ádebiyatshılarınıń pikirinshe, meditativ qosıqlardıń tariyxı xristian dinin shıǵıs dinleri menen qatar jetilistirgen meditaciya tuwralı táliymat usıllarınan saǵa aladı. Meditaciyalıq dóretpeler Vizantiya hám orta ásir ádebiyatında ushırasadı. XVI ásirdegi reformaciyalıq ózgerisler dáwirinde ispan dındarı Xuan de la Krus diniy qaǵıydalardı násiyat etiwshi meditaciyalıq qosıqlar jazǵan. XVIII ásirge shekem meditativ lirika dúnyawiy poeziyadan alısta boldı. Ol tek diniy tolǵanıslardı sóz etti, diniy tártiplerdi ǵana násiyatlawshı qural bolıp keldi. Diniy kózqaraslardı úgitlewshi bunday meditaciya poetikalıq tájiriya benıń toplanıwına sebepshi boldı. Ingliz shayı E. Yunqtıń «Ómir, ólim hám ájelsizlik tuwralı túngi oyılar hám zarlanıwlar» dep atalǵan poeması (1742-1745), sonday-aq, T. Greydıń «Awıl qábiristanında jazılǵan elegiyalar»ınıń dóretiliwi meditaciyanıń janrlıq qásiyetke iye bolǵanın xarakterleydi. Epistola (qosıq-xat) meditativ lirikanıń ayrıqsha bir janrı sıpatında tanıldı. Epistola (qosıq-xat)da eske túsiriwler hám tábiyat kórinisleri, sayaxat tásirlerin súwretlewdegi «tereń oyılıq» hám elegiyalıq qashırımlar jetekshilik etedi, onda sezimler boyawınıń tasqını basım boladı. Meditativ lirikanıń tiykarında insan táǵdiriniń jumbaqlıǵı negizgi tema bolıp, onda romantikalıq hám naturfilosofiyalıq pafos háwij aladı (Anna Luiza Jermene de Stal (1766-1817) hám Alfons Lamartin (1790-1869) dóretiliwshiligi).

Meditativ lirika Rossiyada janr sıpatında 1800-1810-jıllarda turaqlastı hám poeziyada ayrıqsha orındı iyeledi. Meditativ

lirikadağı tereñ oylarğa qurılğan därtli sezimler poeziyadağı bálentpárwazlıq hám kóterińkilik aralasıp keletuǵın odanı ısırıp shıǵardı. Rus poeziyasındağı meditativlik lirikanıń rawajlanıwı elegiyalıq meditaciyadan shetlep ótiw baǵdarında boldı. Rus meditaciyalıq lirikasına filosofiyalıq qásiyet tán boldı. Batıs Evropada Eliot, Rilke, Celan, rus poeziyasında Pushkin, Baratinskiy, Lermontov, Fet, Blok, Annenskiy, Zabolockiy hám basqalar meditativ lirikanı rawajlandırdı.

Suggestiv lirika ruwxıy dúnyadağı gúmilji, ájayıp halattı kútá sırlı etip súwretlew múmkinshiligine iye, ol óz oqıwshısın túsiniksizligi menen lal qaldıradı. Suggestiv (latinsha *suggestio* – astarlı sóz, sıyqırlaw) lirikada anıq emes jilt etken obrazlar, ózgermeli, turaqsız sóz qurılısları, ırǵaqtıń háwijli túrleri jetekshilik etedi. Máselen, M.Y.Lermontovtıń mina qosıq qatarları suggestiv lirikaǵa misal bola aladı:

Bir gápler bar – maǵanalı,
Túsiniksiz, biymáni.
Biraq onı tolıqınlanbay,
Tınlaw hesh múmkin emes.

Suggestiv lirikadağı qurıyalıq klassikalıq yaqı realistlik lirikadağı parasatlılıqqa qarsı keledi. Suggestiv lirikanıń mazmunı romantikalıq pafostan suwsınlanadı. Suggestiv lirikadağı sóz kútá tásirshen oqıwshılar qatlamı menen tıǵız baylanıshı hám ol qaharman sanasınıń «túngi» táreplerin súwretlewi menen kópshilikke keńnen málim. Sonlıqtan da onda tús kóriw, hawaz hám sesler, qar úrginleri, túngi jawın h.t.b. súwretlenedi. Bunda eski dárt hám jeke kózqaras ózgeshe metaforalar járdeminde jáne de sırlılıqqa iye boladı, tákirarlanbas obrazlar dóretiledi.

Oyanıw hám klassicizm dáwiri ádebiyatında qanday da bir janrǵa ǵana ózin baǵıshlap qosıqlar dóretken shayırlar bolǵan, olar tek oda, elegiya, idilliya, epigramma hám soǵan uqsas janrlarda ǵana shıǵarmalar jazǵan. Bunday shıǵarmalar qanday da bir sociallıq qatlamnıń emociyasına ǵana arnap dóretilgen. XIX ásirge shekem Evropa estetikasında oda (saltanat odası, diniy oda, h.t.b.) lirikalıq janr dep esaplanılǵan. Bunıń menen, soǵan shekemgi ádebiyatta lirikalıq keshirmelerdiń basqa formaları

bolmadı. degen pikirde qalıp qoyıwǵa bolmaydı. Individual lirikanıń ájayıp úlgilerin áyyemgi grek (Sapfo), Rim (Katull), arab klassikalıq (Imru-al-Qays) hám basqa da áyyemgi Shıǵıs xalıqlarınıń ádebiyatlarında ushıraştırıwımız múmkin. Shin mánisindegi lirikalıq poeziya óziniń teoriyalıq mazmunına XVIII ásirdiń sońı XIX ásirdiń baslarında iye boldı. Bul ózgeris ádebiyatta romantizm aǵımınıń rawajlanıwı nátiyjesinde júzege astı. Bul dáwirde dúnyanı ańlawda hám onıń qubılısların oy-sezim elegenin ótkeriwde subyektiv kózqaras aldınǵı planǵa shıǵarıldı; klassikalıq poeziya úlgilerine olar eliklemedi, ózinen burın jasap ótken shayırlardıń qatań talaplarına baǵınbađı. Subyektiv pikirlewshi shayırlar «hesh qanday nızamǵa baǵınbaytuǵın» «shayır erkinligin»¹⁰⁶ negizgi baǵdar etip aldı. Romantikalıq estetikanıń teoretikleri insanda kósmos sáwlelenedi, subyektiv keshirmeler adamnıń ózinen joqarı turadı, «shayır... – kishkenegge aylandırılǵan álem»¹⁰⁷, degen kózqarastı joqarı qoydı. Dúnyanı túpkiriniń túbine shekem sóz benen tárıplew múmkin emes, degen ideya romantiklerdi shayırdıń ishki dúnyasındaǵı «men»niń sheksizligi tuwralı pikirlerdi moyınlawlarına alıp keldi.

Lirikalıq kózqaras avtorı ózin qorshaǵan álemge individ sıpatında jeke múnásibetin bildirip súwretlegen jaǵdayda dúnyaǵa keledi. Dúnya ádebiyatı tariyxında lirikalıq tolǵanıslardı beriwdiń kóp túrli formaları bar. Hár bir tariyxıy-mádeniy ortalıq ózine tán lirikalıq formaları ádebiyat maydanına alıp keledi. Máselen, hár milletniń folklorındaǵı lirikalıq qosıqlar, Injil psalmları (Qudaydı maqtawlar), arab qasıydaları, yapon hokku hám tenkaları, ukrain oktavaları, qaraqalpaq tolǵawları hám basqalar.

Lirika ózin ádebiy túr tárizinde lirikalıq keshirmeler arqalı kórsetiw múmkinshiligine iye. Kópshilik teoriyalıq ádebiyatlarda lirikalıq qaharman lirikalıq shıǵarmadaǵı avtor obrazı degen túsinik bar. Lirikalıq qaharmanın obrazın jasaw arqalı avtordı ruwxıy dúnyası ashıp beriledi. Lirikalıq qaharman – qosıq, dúrkin, qosıqlar kitabı, lirikalıq poema sıyaqlı lirikalıq kompoziciya tekstinen ósip shıǵatuǵın shayırdıń (avtordıń)

¹⁰⁶ Шлегель Ф. «Фрагменты», караңыз: Литературная теория немецкого романтизма, 1934, стр. 124.

¹⁰⁷ Сонда, стр. 124.

kórkem «sıńarı». Lirikalıq qaharman degen túsinik ádebiyattanıwda birinshi iret 1921-jılı A. Blok dóretiwshiligin izertlegen Yu. N. Tınyanov tárepinen qalıplestirildi. Bul termin ádebiyattanıwda keń qollanılǵanı menen onıń mazmunı hám shegarası tuwralı túsinikler elege shekem dawlı bolıp kiyatır.

Dúnyalıq ádebiyatta lirikalıq janlardıń formaları boyınsha kóp sanlı jumıslar islengen. Rus ilimpazları V. M. Jirmunskiy, A. N. Veselovskiy, B. M. Tomashevskiy, G. N. Pospelov, I. B. Stebleva, G. A. Gukovskiy, V. B. Shklovskiy, V. V. Kojinov, M. L. Gasparov hám t. b. kórkem shıǵarma hám onıń forma máseleleleri boyınsha teoriyalıq tiykarlamalar islep shıqqan. Olar óz miynetlerinde lirika hám onıń formaları boyınsha da itibarlı jumıslardı jazıp shıqqan. Belgili qaraqalpaq ilimpazı Q. Orazimbetov lirikalıq formalar boyınsha arnawlı jumıs alıp bardı. Alımın «Házirgi qaraqalpaq lirikasında kórkem formalardıń evolyuciyası hám tipologiyası» dep atalǵan monografiyasındaǵı lirikalıq formalar tuwralı kózqarasları qızıǵıwshılıq oyatadı. Ol óz miynetinde dúnya poeziyası kórkem formalarınıń qaraqalpaq lirikasındaǵı kórinislerine ayrıqsha dıqqat awdaradı. Q. Orazimbetovtıń tastıyıqlawınsha, házirgi qaraqalpaq shayırları lirikasında Shıǵıs hám Batıs poeziyası tásiiri nátiyjesinde ózlestirilgen qosıq formalarınıń bekkem ornalasıwları búgingi qaraqalpaq ádebiyatınıń rawajlanıp atırǵanlıǵınıń ayqın dáliyli. «Tiykarınan házirgi qaraqalpaq ádebiyatında hár qıylı dáwirde Shıǵıs hám Batıs poeziyasınan awısqań ǵázel, mustazad, rubayı (tórtlikler), masnaviy, fard (kishi qosıqlar), muashshax, sonet, oktava, verlibr (erkin qosıq) sıyaqlı qosıqlar jasap kelmekte»¹⁰⁸. Sonday-aq, Q. Orazimbetov qaraqalpaq lirikasındaǵı eń kishi lirikalıq formaları da ilimiy analizge tartadı. Qaraqalpaq shayırlarınıń monostix, ekilik, úshlik, tórtlik, altılıq, segizlik, onlıq qosıq formalarında dóretiwshilik etiwlerin unamlı bahalaydı¹⁰⁹. Shıında da, lirikalıq shıǵarmada kóbinese adamnıń tap sol waqıttaǵı basman keshirip atırǵan ruwxıy halatı óz súwretleniwini tapqanlıǵı ushın lirikalıq janr qısqaılıqqa

¹⁰⁸ Оразымбетов Қ. Хазирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы ҳәм типологиясы. Нөкис, «Билим». 2004, 38-бет.

¹⁰⁹ Сонда, 61-72-бетлер.

umtıladi¹¹⁰. Belgili rus ádebiyatshısı M. L. Gasparov lirikalıq shıǵarmanıń kishi formaları bolıw degen sóz, sol xalıq ádebiyatınıń joqarı rawajlanǵan poetikalıq dástúrge iyeliginen¹¹¹, degen pikirdi aytağı.

Monostix áyyemgi dáwirlerde kúta sheber tawıp ayılǵan poetikalıq sóz túrinde qunlılıqqa iye boldı. Bul bir qatardan ǵana ibarat bolǵan qosıq formasında filosofiyalıq mazmun yamasa oratorlıq ónerdiń ótkirliǵı bolıwı shárt edi. Házirgi ádebiyatta monostix úlgileri kóp ushıraspaydı. Rus ádebiyatında monostix jazıwǵa umtılıwlar boldı, biraq monostix poeziyalıq janr sıpatında bunnan bılay rawajlanıwdan toqtadı. Monostixtiń muzikalılıǵın hám ishki ırǵaǵın kópshilik jaǵdayda alliteraciya támiyinleydi. Máselen, qaraqalpaq poeziyasında I. Yusupovtıń monostixi bul pikirimizge dáliyl boladı: «Jaman joldastan tayaq jaqsıdur».

Ekilik shıǵıs xalıqları poeziyasında fard dep ataladı. Lekin ekilikti másnáwiý penen shatastırıwǵa bolmaydı. Ekilik óz aldına ǵárezsiz qosıq forması, al másnáwiý bolsa basqasha, másnáwiý pütün bir kólemlı dástanlardıń qurılısına tiykar bolıwı múmkin, yaǵnıy dástannıń hár shuwmaǵı eki qatardan ibarat boladı hám olar sol dástannıń tutas kompoziciyasına baǵınıshlı boladı. Máselen, Durbektiń «Yusip hám Zúlayxa», Xorezmiydiń «Muhabbatnama», Alisher Nawayınıń «Xamsa»sı másnawiy formasında jazılǵan. Ekilik bolsa óz aldına poeziyalıq janr. Ekilikte shayırdıń qandaydur oy-pikirleri, sezim-tuyǵıları, ishki keshirmeleri eki qatarga jaylastırılıp súwretlenedi.

Úshlik – úsh qatarlı lirikalıq qosıq forması. Úshlikler júdá kem qollanılatuǵın lirikalıq janr bolıp, olardıń uyqasıw tártibi túrlishe (riturnel, vilanel, tercina). Máselen, riturnel dep atalǵan qosıq forması italyan xalıq poeziyasına tiyisli bolıp, bunda birinshi hám ekinshi qatarlar uyqasadı. úshinshisi uyqaspaydı. Birinshi qatardıń mazmunı tańlanıw mánisindegi soraw, qalǵan ekewi oǵan qaytarılǵan juwaptan ibarat boladı. Úshlik formasında Aligeri Dantenıń «Iláhiý komediya» shıǵarması jazılǵan. Úshlik

¹¹⁰ Иззат Султоп. Адабиёт назарияси. Тошкент. «Ўқитувчи», 1980. 252-253-бетлер.

¹¹¹ Гаспаров М. Л. Русский стих начала XX века в комментариях. Москва. «Фортуна Лимитед», 2001, стр. 20.

sisteması tiykarındağı poeziya Jaqın hám Orta Shıǵıs xalıqları ádebiyatında musallas dep júritiledi.

Yapon poeziyasında úshlikke uqsas lirikalıq qosıqtıń forması bar. Qosıqtıń bul forması hokku¹¹² (xayku) degen atama menen belgili. Yapon poeziyasınıń lirikalıq janrlarınıń biri hokku XIV ásirde qalıplesti, óz aldına janr sıpatında XVI ásirde rawajlandı. Hokkulerdiń dáslepki úlgileri eski janr tenkanıń birinshi bánti tárizinde jazılǵan. Hokkulerdiń dástúriy forması úsh qatar bolıp, onıń birinshi qatarı – bes, ekinshi qatarı – jeti, úshinshi qatarı – bes buwın boladı, jámi 17 buwınnan ibarat. Hokkulerde tereń poetikalıq oy-pikir sheberlik penen sáwlelendirilip, qatań uyqaslarǵa boysınılmaydı. Tematikası da sheklengen bolıp, insan hám tábiyattıń óz-ara múnásibetleri túrlishe óz kórkem sáwleleniwın tabadı.

Hokkuler ádette tek ǵana házirgi máhálde jazıladı, yaǵnıy avtordıń tikkeley kórgenleri hám esitkenleri shın kewilden sezingen keshirmeleri tiykarında xatqa túsiriledi. Xokkulerdiń poeziyanıń basqa formalarınan jáne bir ózgesheligi olar atamasız boladı. Hokkuler toplam halına baspada járiyalanatuǵın bolsa hár bir hokku óz aldına ayırım betke betlengen, sebebi ayırım jetiliske hokkulerdegi filosofiyalıq oy-pikirlerdiń adamlar tárepinen tereń hám tolıq qabıllanıwına imkaniyat jaratılǵan. Demek, bir xokkudegi mazmundı tolıq sezinip, onı qabıl etip bolǵannan soń ekinshisine ótilgen. Yapon ádebiyatında hokku janrınıń ustaları Masuo Basyo (1644–1694), Uedzima Onisura (1661–1738), Ğsa Buson (1716–1783), Kobayasi Issa (1763–1827), Masaoka Siki (1867–1902), Takaxama Kyosi (1874–1959), Sayto Mokiti (1882–1953), Taneda Santoka (1882–1940),

¹¹² Higginson, William J. *The Haiku Handbook*, Kodansha International, 1985, ISBN 4-7700-1430-9, p.20, Lanoue, David G. Issa, *Cup-of-tea Poems: Selected Haiku of Kobayashi Issa*, Asian Humanities Press, 1991, ISBN 0-89581-874-4 p.8, Blyth R. II *Haiku: in four volumes*. V., *Eastern Culture*; V.2: *Spring*; V.3: *Summer-Autumn*; V.4: *Autumn-Winter*. Tokyo: The Hokuseido Press 1949–1952. – ISBN 0-89346-184-9, Blyth R. II *A History of Haiku*. Vol. 1. *From the Beginnings up to Issa*. Tokyo: Hokuseido Press, 1963. – ISBN 0-89346-066-4, Ё. М. Дьяконова. *Вещь в поэзии трехстиший (хайку): Вещь в японской культуре*. - М., 2003. - С 120-137.

Nakamura Kusatao (1901–1983), Kaga-no Tiyo (1701–1775), Dzyusin Takayanagi (1923–1983), Tota Kaneko (1919-jil: tuwılǵan). Qaraqalpaq shayırları J. Izbasqanov hám K. Kárimovlar yapon qosıq forması hokku úlgisinde qosıq jazıp ózleriniń dóretiwshilik uqıbın sınap kórdi, baspasózde járiyaladı

Tórtlikler tórt qatardan ibarat óz aldına lirikalıq janrdıń forması. Tórtlikler arawlı janr tárizinde Shıǵıs poeziyasınan kirip kelgen rubayıdan formalıq hám mazmunlıq jaǵınan parıqlanadı. Tórtliktiń tematikalıq sheńberi keń bolıp, olarda turmıstıń túrli tárepleri sáwlelendirilwi múmkin. Shayırdıń belgili bir turmıshlıq waqıyalar haqqındaǵı tásirlerin tórtlikler filosofiyalıq, didaktikalıq, yumor-satiralıq, publicistikalıq hám t. b. mazmunlarda qısqa hám ıqsham jetkerip beriw qásiyetine iye. Sonlıqtan da tórtlikler kópshilik jaǵdayda atamasız boladı.

Beslik lirikalıq formalardıń biri, ol muxammes dep te ayıladı. Shıǵıs xalıqları hám ayırım túrkiy xalıqlar poeziyasında muxammes aruz ólshemine tiykarlanatúǵınlıǵı belgili. Qaraqalpaq poeziyasındaǵı muxammesler barmaq ólshemi tiykarında jazıladı.

Uyqas shártlilikleri saqlanbaytuǵın, irǵaqları da anıq sezilmeytuǵın tek bes qatardan ibarat, tenka¹¹³ (tanka – «qısqa qosıq») degen termın menen dúnyaǵa belgili áyyemgi yapon poeziyasındaǵı lirikalıq forma óz aldına dástúriy ólshemge iye. Tenkanıń birinshi hám úshinshi qatarları bes buwınlı, ekinshi, tórtinshi, besinshi qatarları bolsa jeti buwınlı (5-7-5-7-7 túrinde), jámi otız bir buwınnan ibarat boladı. Tenka yapon milliy poeziyasınıń tiykarǵı forması esaplanadı. Dúnya ádebiyatında XIX-XX ásirlerde tenka formasında ózlerin sınap kórgen shayırlar boldı, qatar poetikalıq dúrkinler jazıldı. Vyacheslav Ivanovtıń «Yaponlardikine eliklew» («Podrajanie yaponskomu»), Valeriy Bryusovtıń «Yapon tenkaları hám xay-kay», Andrey Belovtıń «Bes tenka», Venedikt Martanıń «Sakuranıń japıraqları» hám t.b. buǵan mısál boladı. Kórkem ádebiyattıń lirika túrinin kórkem

¹¹³ Боронина И. А. Поэтика японской «танка». Народы Азии и Африки. 1965. № 5. Бреславец Т. И. Поэзия танка. Очерки японской поэзии (X-XVII веков). – М.: Восточная литература, 1994 – С. 5–74. – 500 экз. – ISBN 5-02-017448-3.

Бреславец Т. И. Традиция в японской поэзии: Классический стих танка. – Владивосток: изд-во Дальневост. ун-та, 1992. – 120 с

formaları bolğan alılıq, segizlik (oktava), muwashshax (akrostix), ğázzel, sonet, verlibr hám t. b. insannıń ruwxıy dúnyasını kórkem sáwlelendiriwde dáwir menen teń qádem basıp, mazmunı menen tematikası keńeyip hám tereńlesip barmaqta.

XIX-XX ásirde lirikanı proza menen teń qoyıw toqtadı. Uslı dáwirlerge shekem de teń emesligi tuwralı bazı bir pikirler bar edi. Sóz etilip atırǵan jıllarda Evropa ádebiyatında proza óziniń ornına iye bolıw processin basınan keshirdi. Waqıyalı proza hám syujetsiz poeziyanıń jik ashıw maydanında liro-epikalıq poeziya hám lirikalıq proza styaqlı qospaq janlar dúnyaǵa keldi.

Liro-epikalıq janr. Shayır yaqı jazıwshı lirikanıń hám epikanıń qásiyetlerin úlestirip kórkem shıǵarma dóretiwı múmkin. Bunda syujetli bayanlawlar jazıwshı yaqı shayırdıń emocional-meditativ tolǵanısları menen birlikte súwretlenedi, lirikalıq obraz – «men» oraylıq personaj túrinde óz súwretleniwın tabadı. Lirikalıq hám epikalıq pafos bir tema átirapında háwij aladı (I. Yusupovtıń «Tumaris» poemasındaǵı watan súyiwshilik sezimler hám epikalıq bayanlawlardıń quyılıp keliwleri). Bunday kompoziciyalıq birigip ketiwler, kóbinshe, lirikalıq sheginisler kórinisinde júzege asırıladı.

Lirikalıq proza. Lirikalıq proza kórkem prozanıń bir túri bolıp, onda hár túrli janlardaqı shıǵarmalardıń belgileri sintezlengen boladı. Lirikalıq prozada epika styaqlı lirikalıq túrdiń de janrlıq qásiyetleri qatnastırılıwı múmkin. 1) Epikalıq belgileri – adam turmısı hám ondaqı waqıyalardıń súwretleniwı anıq kórinip turadı, personajlar sanı kópshilikti quraydı, olarda xarakter belgileri boladı, qara sóz ırǵaqa baǵındırıladı, inversiyalar ónimli paydalanıladı. 2) Lirikalıq belgileri – bayanlawshı subyekt qatnastırıladı (avtor, gúrrińshi, qaharman), qanday da bir detal sóz yaqı ayrıqsha áhmiyetke iye tiykarǵı oy-pikir keskin emocional ózgeshelikke iye boladı, lirikalıq prozada waqıyalıq bosanlasqan orında bul nárseler dárhal ideyalıq-kórkemlik iniciativanı ózine aladı. Lirikalıq prozadaǵı lirikalılıqtıń hám epikalılıqtıń biri-birine kirip barıwlarına shıǵarmanıń kompoziciyalıq orayında turıwshı subyekt – bayanlawshı negizgi sebepshi boladı. Epikalıq sharayatlar (máseken, hádiyseler, xarakterler) lirikalıq sheginislerdiń, biri-

birine kirip barıwların tasqınında olarğa sińisip ketedi. ular tap bayanlawshınıń sanasınıń ishinde ornalasıp qalǵanday seziledi.

Drama hám onıń janrlıq formaları. Drama (grekshe – *drama*, qaraqalpaqsha mánisi - háreket, háreket etiw) – kórkem ádebiyattıń lirika hám epika sıyaqlı bir túri. Drama – kóp janrlı ádebiy túr. Tragediya hám komediya óz aldına janrlar sıpatında dramanın pútkil tariyxı dawamında jasap kiyatır. Dramanın saǵaları áyyemgi grek tragikleri Esxil, Sofokl, Evripid hám komediograf Aristofannan baslanadı. Olar xor lirikasına, oratorlıq iskusstvo dástúrlerine hám massalıq salt-dástúr bayramlarına tiykarlanıp original dramalar dóretken. Bul shıǵarmalarda personajların arasındaqı biri biri menen múnásibetti ǵana emes, avtor hám tamashagóyler arasındaqı keypiyattı da xor menen bildirgen. Áyyemgi Rim draması degende Plavt, Terenciy, Seneka shıǵarmaları názerde tutıladı. Áyyemgi dramada tárbiyashınıń (ustazdıń) jámiyettegi roli dıqqatqa alınadı. Dramalarda filosofiyalıq mazmun jetekshilik etti. Drama óziniń tábiyatı boyınsha teatrǵa da, ádebiyatqa da tiyisli. Drama spektakldiń túptiykarı bolıw menen birge, oqıw arqalı da qabıllanadı. Drama teatrdiń rawajlanıwı tiykarında qalıplesti. Dramalıq shıǵarma teatrda qoyılıw ushın dóretilgenlikten onda birinshi plañǵa pantomimosı hám sózleri menen aktyor shıǵarıladı. Usı úsh nárseniń; 1) aktyordıń, 2) háreketiń, 3) sózdiń birliǵi tiykarında drama qalıplesken. Drama kópshiliktiń jámlesip qabıllawına ılayıqlastırılıp dóretilgen bolıp, ol ózinde jámiyetshiliktegi ótkir problemalardı sáwlelendiredi, onıń tiykarı – sociallıq-tariyxıy qarama-qarsılıqlar yaqı máńgilik, ulıwma adamzatqa tiyisli antinomiyalar (biri-birine sáykес kelmeytuǵın eki jaǵday arasındaqı qarama-qarsılıq). Dramada insan árman etken yaqı onıń ómiriniń mazmunı bolǵan nárese iske aspǵan ya bolmasa qáwip astında qalǵan jaǵdayda oyanǵandaqı adamǵa tın bolǵan ruwxıy dúnya dominantlıq (jetekshilik) qıladı.

Dramanın kompoziciyalıq tiykarın onıń tekstiniń saxnalıq epizodlarǵa bóliniwleri quraydı. Bul epizodlar biri birine uǵız ilestirilgen boladı. Dramadaǵı hám teatrdaǵı sóz eki adresatqa baǵdarlanadı, yaǵnıy personaj-akter saxnadaǵı jubı menen dialogqa túsedı, yaqı tamashagóylerge óz monologı menen múráját etedi, sırın jayadı, dárterin ortaǵa taslaydı. Dramadaǵı

monolog, birinshiden, dialoglıq replikanı öz ishine qamtıydı, biraq juwapsız qaladı. ekinshiden, monologlarda personajlardıń qupıya saqlaǵan ishki keshirmeleri öz kórinisin tabadı, waqıyalardıń dramatizmin kúsheytedi. Deni Didro «...sheber sózlilik joq jerde drama jazıwdıń ózi joq», dep jazǵan. Drama hám teatr bárqulla personajlardıń tamashagóyler aldında ashılıswın, qızǵın epizodlardı, saxnalastırılǵan asıra börttiriwlerdi talap etedi. Dramanı saxnaǵa qoyıw processinde ol tek aktyorlar tárepinen atqarılıp ǵana sheklenbeydi, aktyorlar hám rejissyorlar tárepinen teatr tiline «awdarıladı»: ádebıy tekstke negizlenip rollerdi atqarıwshılar ushın intonaciyalıq-isharalıq súwretlewler islenip shıǵıladı, hárqıylı hawazlar hám dawıslar, mizenscenalar, dekoraciyalar dóretiledi. aktyorlar hám rejissyorlardıń birin biri húrmetlew hám qádirlew qatnasıqları qoyılǵan shıǵarmanıń janlıq hám stillik ózgesheligin aydınlastradı.

Dramanıń Shıǵıstaǵı gülleniwi Indiyada keshirek, biziń eramızdıń 1-mıń jılıǵınıń aralıǵında júzege astı. Áyyemgi Indiyada drama vedalardaǵı epikalıq syujetlerge hám motivlerge súyenip jazıldı (vedalar – sanskritishe veda degenimiz bilim, bilim tuwralı xabar). Yaponiyadaǵı belgili dramaturglerdiń biri Dzcami (XV ásir) dóretiliwshiliginde drama ádebıy forma bolıp (yokyoku janrı) qalıplesti. Yokyoku – bir aktlı drama bolıp, ol yapon dramaturgiyasınıń baslanıw dáwirine tiyisli. Yokyoku janrındaǵı pesalar maskalar (nıqaplar) teatrı *nooda* qalıplesti. Yokyokudegi syujetler sintoistlik miflerden, ańızlardan, xalıq erteklerinen hám buddizm sutralarınan alındı. XIII-XIV ásirlerde Qıtayda saray draması qalıplesti.

Jana dáwirdegi Evropa draması áyyemgi *iskusstvo* principlerin bassılıqqa aldı, ásirese, bul nárese tragediyada sezilerli dárejede boldı. Sonıń menen birge jańa dáwir draması orta ásir xalıq teatrlarındaǵı komediyalıq-fárslıq dástúrlerdi ózlestirdi. Orta ásirlerde Evropada liturgiyalıq drama, misteriya, mirakl, moralite, mektep draması sıyaqlı janrlar teatrlarda belgili bola baslaǵan. Házirgi zaman shet el dramasında tragikomediya arıqsha áhmiyetke iye bola basladı.

Tragediya (grekshe – *tragodia*, qaraqalpaqsha mánisi – eshkiniń qosıǵı) – bas qaharmanlarınıń táǵdiri tragediyalıq waqıyalar menen ótetuǵın dramalıq janr, mazmunı boyınsha

komediyağa qayshı keledi. Tragediyada keskinlesken hádiyseler súwretlenedi. Tragediyanıń tiykarında ulıwma kelisimge keliw múmkin bolmaytuǵın qarama-qarsılıqlar turadı, sonı qaralı qayǵı menen juwmaqlanadı hám ondaǵı konflikt júdá kúshli, keskin bolıwı menen ol hámme waqta sociallıq-siyasiy rawajlanıw, insaniyattıń joqarı ruwxıy ólshemleri menen baylanıslı halda sheshiledi. Tragediyada insan turmısındaǵı mayda-shúyde waqıya-hádiyseler, jergilikli yaki jeke kolliziyalar (konfliktler) tiykar bola almaydı. Tragediya dáslep Greciyada payda bolıp, onıń dáslepki kórinisi máy qudayı Dionistiń húrmetine eshki soyılıp ótkerilgen bayram tamashalarınan ibarat bolǵan. Sonlıqtan da tragediyanıń sózlik mánisi – «eshki qosıǵı». Tragediya eramızǵa shekemgi V ásirde rawajlandı. Onıń rawajlanıwınıń bul dáwirdegi dóretiwshileri Esxil, Sofokl, Evripid sıyaqlı dramaturgler boldı. Oyanıw dáwirinde V.Shekspir dóretiwshiliginde kóplegen tragediyalar payda boldı. Onıń «Gamlet», «Romeo hám Djuletta», «Korol Lir», «Veneciyalı sawdager», «Otello» sıyaqlı tragediyaları dúnyaǵa málim. Oyanıw dáwiri tragediyanıń rawajlanıwına ispan dramaturgi Lope de Vega, XVII ásirdegi francuz dramaturgleri P.Kornel, J.Rasin sıyaqlı dóretiwshilerdiń dramalıq shıǵarmaları sezilerli dárejede tásir kórsetti. Bunnan usqarı dúnya ádebiyatında F.Volter, F.Shiller, Gyote, J.Bayron, V.Gyugo, G.Ibsen hám t.b. tragediyaları ózleriniń ideyası, mazmun ózgesheligi menen bul janrdıń rawajlanıwına úles bolıp qosıldı.

Komediya – dramalıq túrdiń iri janrlarınıń biri bolıp, bunda waqıyalar, xarakterler hám konflikt kúliklilik fonında súwretlenedi. Komediyalardaǵı kúlik hám komizm adamlar arasındaǵı yaki jámiyettegi qarama-qarsılıqlar satiralıq hám jeńil yumorlıq usılda sáwlelendiriledi. Komediyalarda anıq mazmundaqı karnavallıq-satiralıq oyunlar jetekshilik etti. Komediyanıń payda bolıwı eramızǵa shekemgi V-IV ásirlerde Greciya ádebiyatı menen baylanıslı. Komediyanıń tiykarın salǵan Aristofan degen kózqaraslar kópshilikke málim. Áyyemgi Rimde Terenciy, Plavtiar óz komediyları menen dańq taratqan. Rus dramaturgiyasında komediyalıq shıǵarmalar XVIII ásirde ekinshi yarımında payda boldı. XIX ásirde dóretilgen A.S.Griboedovtıń «Aqıllılıq hálesi», N.V.Gogoldıń «Revizor», XX ásir ózbek

jazıwshısı E. Vahidovtıń «Altın diywal», qaraqalpaq dramaturgları S. Xojaniyazovtıń «Süymegenge süykenbe», D. Aytmuratovtıń «Pırqaqqan» komediyaları bul janrdıń ájayıp úlgileri boldı.

Tragikomediya – tragediya hám komediyanıń janrlıq belgilerin ózlestirgen dramalıq shıǵarmanıń bir túri, dramalıq túrden yaqı tragediyadan yamasa komediyaǵan parqı – onda tragediya hám komediya formalarındaǵı janrlıq qásiyetler aralasıp keledi. tragediyalıq obrazlardıń ulılıǵı jetekshilik etti. Dúnyanı tragikomediyaǵı ańlaw turmıstaǵı qádrıyatlardı salıstırıp, sezıp-biliwge baylanısh júzege asadı. Tragikomediya komediyanıń hám tragediyanıń shártli qaǵıydalarına baǵınbaydı. Tragikomediya absolyutlılıktı ulıwma moyınlamaydı. Bunda subyektivlik obyektivlik bolıp kóriniwi múmkin, yaqı kerisinshe. Salıstırıp sezıp-biliw sezimi isenimsizlik penen shegaralasıwı múmkin, ádep-ikramlılıqtaǵı tubalawshılıqlardı bahalaw isenimlerdiń ullı ekenligine isenbewshilikke alıp keliwi múmkin, yaqı bunday ádep-ikramlılıqtan pútkilley bas tartırıwı múmkin, haqıyqatlıqtı anıq túsınbew oǵan qızǵın qızıǵıwshılıqtı ya bolmasa tolıq túrdeǵı parıqsızlıqtı oyatıwı múmkin. Dúnyanı tragikomediyaǵı ańlaw tariyxıy burılıslar dáwirinde ruwxıy tubalawlar tási astında qalıpleseı. Ádebiyatshı teoretiklerdiń tastıyqlawınsha, tragikomediyanıń saǵaları Evripid dramalarınan baslanadı («Alkestida», «Ion», «Kiklop»). Tragikomediya orta ásirlerdiń sońı hám Oyanıw dáwirinde kúsheygen, XVI-XVII ásirlerde jáne de tolısıp, «taza túr» tárizinde belgili bolǵan.

Tragikomediyanıń ózine tán belgileri: kúlkili hám qayǵılı waqıyalardıń aralasıp, saldamanlı hám komediyaǵı xarakterlerdiń úylesip keliwleri, qáwip-qáter hám qáwipsizlik jáne baxtıyarlıq arasınan ótken ideallastırılǵan doslıq hám muhabbat, uzaqqa sozılǵan úmitsizlik hám táǵdir sawǵası hám basqalar. Tragikomediyaǵı komediyaǵı hám tragediyaǵı birin biri ázziletpeydi, kerisinshe kúsheytedi. Tragikomediya dúnya ádebiyatında XIX hám XX ásirlerde G.Ibsen, A.Strindberg, G.Gauptman sıyaqlı dramaturglardıń dóretiwshliginde etewli orn aldı. Kinematografiyanıń rawajlanıwı menen tragikomediyaǵı tiykarında súwretke alınǵan shıǵarmalarda komediyaǵı usıl arqalı

tragediyaliq mazmun berilgenligin hayqawga boladı (mısali Charlz Chaplin atqargan pantomimoliq filmler).

Liturgiyalıq drama – orta ásirlerdegi batıs Evropa ádebiyatındaǵı diniy saxnalıq janr. Bunda tiykarınan Injil epizodları, pasxa yaki rojdestvo bayramlarındaǵı shirkew liturgiyası (xızmeti) saxnalastırılǵan. Keyinala liturgiyalıq drama real turmıs waqıyaları súwretlene baslaǵan, saxna kórinislerin tamashagóylerge arnap qoyıwlar kóbeygen. Olarda diniy kitaplardaǵı syujetlerdiń molshılıǵı tiykarǵı mazmundı quraǵan. XIII ásirdiń baslarında liturgiyalıq drama shirkewlerdiń aldında qoyılǵan. Bulardı qoyıwda ápiwayı xalıq wákilleri, kóshe atqarıwshıları, jonglyorlar qatnasqan, olar sawdagerlerdiń, jálladlardıń, shaytanlardıń rollerin atqargan.

Misteriya (latinsha – *mysterium*, grekshe – *mysterion*, qaraqalpaqsha mánisi – sırlı, qurıya) – XIV-XVI ásir batıs Evropa diniy teatrlarındaǵı dramalıq janr. Franciyada rawajlanǵan, sońınan Italiya, Angliya, Germaniya hám Niderlendiyada en jayǵan. Misteriya shirkewlerden qala maydanlarına shıqqan janr. Misteriyalarda Injil syujetleri kórsetilgen, olardıń avtorları shirkew xızmetkerleri, ilahiyat alımları, vrachlar, yuristler bolǵan, qalalarda bayramlar hám yarmarkalar ótkerilgende qala xalıq tárepinen atqarılǵan. Geyde diniy mazmundǵı misteriyalardıń omın intermediyalar iyelegen. Misteriyalardıń kólemi geyde úlken bolǵan. Máselen Arnul Grebanniń (XV ásir ortaları) «Fáári qurıyaları» misteriyası 35 miń qatar qosıq bolǵan, oǵan 40ǵe shamalas personaj qatnasqan. Misteriyanıń syujeti tiykarınan Bibliya yamasa Evangeliyadan alınǵan hám olar kúndelikli turmıshıq komediya menen gezeklestirilip saxnalastırılǵan. Angliya, Italiya, Franciya, Ispaniya, Germaniya, Shvecariyada misteriyalar keń tarqalǵan. Misteriyalar qosıq qatarları menen jazılǵan. Franciya hám Shvecariyada diniy misteriyalar menen qatar dúnyawiy misteriyalar da payda boldı. Dúnyawiy misteriyalardıń tiykarında kurtuazlıq lirika, rıcarlıq romanlar jatatuǵın edi. Bul sıyaqlı misteriyalar kóshpeli saxnalarda qoyılǵan. Olarda xalıqshılıq elementleri basım bolǵanlıqtan XVI ásirde shirkew tárepinen qadaǵan etiledi. Solay etip, misteriya fars hám moralite sıyaqlı orta ásirlik teatr janrlarınıń rawajlanıwına túrtki boldı. Dúnya ádebiyatında Lope de Vega, Tirso de Molina,

Kalderon de la Barka, Pedro sıyaqlı dramaturglerdiń misteriyaları belgili.

Mirakl (francuzsha – *miracle*, latinsha – *miraculum*, qaraqalpaqsha mánisi – káramat) – orta ásirde diniy temadaǵı qosıq penen jazılǵan dramalıq janr. Mirakldiń syujetinde, tiykarınan, ilahiy kúshlerdiń aralasıwı menen áwliye adamlar káramatlı islerdi orınlaǵanı, sonıń sebebinen insannıń ómiri hám táǵdirinde jaqsılıqtıń jeńiske crisiwi, jamanlıqtıń jazalanıwı súwretlenedi. Mirakl janrı XIII ásirde Franciyada rawajlanǵan hám basqa da Batis Evropa mámleketlerine tarqalǵan. Soń miraklarda real turmıshıq elementler ushıraa baslaydı, hátte olarǵa tiykarlanıladı. Nátiyjede miraklardaǵı iláhiy qaharmanlar ornın ápiwayı, turmıshıq personajlar iyeleydi. Biraq olarda miraklǵa tán diniy-didaktikalıq motiv saqlanadı. Mirakl ádette qısqa kólemli syujetke iye bolǵanlıqtan qaladaǵı háweskerlik teatrlarınıń aktyorları tárepinen de, shirkew oqıwshıları tárepinen de atqarılan. Mirakl janr sıpatında XVIII ásirge shekem ómir súrdi.

Moralite (francuzsha – *moralite*, latinsha – *moralis*, qaraqalpaqsha mánisi – ádep, ikram) – XV-XVI ásirlerde Batis Evropada qalıplesken ádep-ikramlılıqqa tárbiyalawshı dramalıq janr. Moraliteniń personajları jamanlar hám jaqsılar bolıp, onıń mazmunı diniy syujetke qurılǵan, geyde dúnyawiy waqıyalardı da súwretleydi. Moraliteniń misteriya hám miraklden ayırmashılıǵı sonda, onda real turmıstaǵı waqıyalar saxnalastırılǵan. Moralitedegi personajlar simvolikalıq xarakterge iye bolıp, onda bárshe jamanlıqlar, jawızlıqlar áshkara etiledi hám jaqsılıq, iygilikli islerge shaqırıladı. Moralitelerdiń syujeti tiykarınan tariyxıy, diniy, sonday-aq ayırım erteklerdiń motivleri tiykarındaǵı turmıshıq máselelerge qurılǵan. Moralite ádette pocziyalıq tilde jazılıp, saxna ushın qolaylastırılǵan. Moralite dáslep Franciyada payda bolǵan. Sonıń menen birge, Angliya, Ispaniya, Gollandiya sıyaqlı mámleketlerde de keń tarqalǵan.

Mektep draması Batis Evropada orta ásirde payda bolǵan latin tilin hám tálimin úyrenetuǵın dramalıq teatr háreketi nátiyjesinde qalıplesken janr. Mektep dramasınıń rawajlanıwı principi mának, waqıt hám háreket birliǵin saqlawdı tiykar etip aldı, ol prologtan, bes aktten kóp bolmaǵan fabuladan hám

epilogtan turadi. Mektep dramasında misteriyaniñ, mirakldiñ hám moraliteniñ birqatar qásiyetleri boldı. Mektep draması, geyde tariyxıy hám moraliq syujetlerdi súwretlegen pesa formasında kópshilikke tanıldı. Onda Injildegi, tariyxıy, mifologiyalıq, sonday-aq, allegoriyalıq personajlardıñ obrazları súwretlendi. Mektep draması XVI-XVII ásirlerde Polshada da janr tárizinde saxnalarda kórinis berdi, soñ Ukraina hám Rossiyağa ótken.

Melodrama (grekshe – *melos* (qosıq), melodiya hám *drama* - háreket, drama) – dramaniñ bir janrı. bunda jaqsılıq hám jamanlıq arasındaǵı keskin qarshılıqlar joqarı emociionallıq hám ótkir intrigalar tasqınında súwretlenedi. Melodrama XVIII ásirdeñ 90-jıllarında Franciyada payda boldı (J. M. Monveldeñ hám G. De Pikserekuraniñ pesaları), bul janr XIX ásirdeñ 30-40-jıllarında gúlleniw shırlarına shıqtı (F. Piydeñ h.t.b. pesaları). Janrdıñ ideyalıq jónelisi antifeodallıq, antiklerikalıq (shirkewdiñ siyasiy hám mádeniy ústemligine qarşı) baǵdarda boldı.

Melodrama – muzıkalı dramalıq shıǵarma bolıp, onda personajlar namalı qosıq arqalı sóylesedi hám operadan ajıralıp turatuǵın tárepi de usında. Bul janrdaǵı dáslepki shıǵarma XVIII ásirdeñ aqırı XIX ásirdeñ baslarında J.J.Russo tárepinen dóretilgen «Pignalion» melodraması.

Fars (francuzsha – *farse*, latinsha – *farcio*, qaraqalpaqsha mánisi – baslayman. Orta ásir misteriyaların komediyalıq kórinisler menen baslaw) – XIV-XVI ásirlerde Batis Evropa ellerinde, ásirese Franciyaniñ xalıq teatri hám ádebiyatında belgili bolǵan janr. Onıñ ózgesheligi – komediyaılıǵında, satiralıq pafostıñ jetekshilik etiwinde, realistlik anıqlıǵında, erkin pikirlikte. Fars qaharmanları qala puqaraları bolıp, saxnada qala adamlarınıñ turmısı óz kórinisin tabadı. Fars sırttan qaraganda jeril mazmunlı komediyalıq usıl. XIV-XVI ásirlerde Batis Evropada tarqalǵan xalıq komediyası. Fars óz aldına janr sıpatında XV ásirde kórinde hám qalıplese basladı. Bul dáwirde dóretilgen farslarda yumor-satiralıq ruwx kúshli bolıp, pikirde erkin bayan etiw jaǵdayları ushırasadı. Olarda feodalardıñ basqınshılıq háreketleri, qaladaǵı baylardıñ adamgershilik normalarǵa sıymaytuǵın turmısı, ruwxaniylerdiñ sıqmarlıǵı, sudlardıñ ádilsizligi kúlkige alınadı. Ayırım farslarda ápiway adamlardıñ sadalıǵı hám eserligi yumorlıq singa alınadı. Farslarǵa

tán ózgesheliklerdiń biri – onda individual xarakterdiń joqlıǵında, yaǵnıy farsta ápiwayı er, mákkar hayal, hayyar xızmetker. ótirikshi táwip, maqtanshaq soldat hám biyshara student sıyaqlı obrazlar ushırasadı. Dúnya xalıqları ádebiyatında fars janrında Shekspir, Molyer, Servantes, Lope de Vega sıyaqlı dramaturgler qálem terbetti. Búgingi kúnde xalıq teatrı hám ádebiy janr esaplanǵan farstıń belgileri cirktegi masqarapaz obrazında saqlanǵan.

Vodevil (francuzsha – *vaudeville*, Normandiyadaǵı *Vau de Vive* dep atalǵan jerde payda bolǵan janr) – drama janrlarınıń biri, kewilli hiylekerlikler (intrigalar) súwretlenip, qosıq hám ayaq oınlar menen atqarılatuǵın jaydarı mazmundaǵı pesa. Dáslep vodevil dep XVIII ásirdiń birinshi yarımında yarmarka komediyalarındaǵı qosıqlardı ataǵan. Turaqlı teatr janrı sıpatında vodevil Francuz revolyuciyası jıllarında qáliplesken, sońınan ol siyasiy áhmiyetin joǵaltqan, kónilxoshlıq janrına aynalǵan hám Evropanıń basqa mámleketlerine tarqalǵan. Francuz vodevili klassikleri O. E. Skrib hám E. Labish óz shıǵarmalarında vodevidin janrlıq belgilerin óz dóretpelerinde saqlaǵan hám rawajlandırǵan, yaǵnıy vodevillerinde qızǵın kewilxoshlıq hám astarlı mazmun jetekshilik etken. XIX ásirdiń ekinshi yarımında vodevidiń ornın operetta iyeledi.

Intermediya – kólemli pesa hám operalardıń perdeleri aralıǵında antrakt waqtında oynalatuǵın kúndelikli turmıslıq mazmun súwretlengen kishi komediyalıq pesa. Intermediya janrı sıpatında XV ásirde payda bolǵan hám XVI-XVII ásirlerde Batus Evropanıń Italiya, Angliya, Ispaniya mámleketlerine tarqalǵan. Sonday-aq rus hám ukrain dramaturgiyasında da intermediyalar iri kólemli shıǵarmalar bir kórinisten ekinshi kóriniske óter aralıǵında, saxnadaǵı dekoraciya, aktyorlardıń kostyumleri yaki grimleri ózgergiliw payıtlarındaǵı aralıqta hám t.b. texnikalıq úzilislerde tamashagóylerdi zeriktirmew ushın qoyılǵan komediyalıq mazmunǵa iye janr bolıp qalıplesti.

Qadaǵalaw ushın sorawlar

1. Epikalıq janrlardıń formaları tuwralı túsindirip berii?

2. Epikalıq janlardıń kishi formaları haqqında nelerdi bilesiz?

3. Ertek, ańız, anekdot, gırrıń, novella tuwralı pikiriniz?

4. Epikanıń ortusha formaları boyınsha ilimpazlardıń kózqarasların aytıp beriniz?

5. Roman, roman-dilogiya, roman-trilogiya, roman-tetralogiya, memuar h.t.b.?

6. Lirikalıq subyekt hám lirikalıq obyekt tuwralı nelerdi bilesiz?

7. Lirikalıq janlardıń formaları haqqında túsiniñiz?

8. Drama hám teatr haqqında qanday túsiniñtesiz?

9. Dramalıq shıǵarmanıń negizgi mazmunı: insan ómirindegi dramatism, tragizm, komizm tuwralı?

10. Dramalıq janlardıń formaları tuwralı aytıp berseñiz?

§3.8. Ádebiy turmıs – ádebiyat tariyxınıń bir tarawı

Joha

1. «Ádebiy proces» degen terminniń payda bolıw hám qáliplesiw tariyxı.

2. Ádebiy proces hám onıń kórkem ádebiyat penen kórkem ónerdiń basqa túrleri, ilimniń basqa da tarawları menen baylanıshlıǵı.

3. Ádebiy proces – ádebiyat tariyxınıń áhmiyetli predmeti ekenligi.

4. Belgili bir dáwir, millet, xalıq, el yaki jer júzilik mádeniyattaǵı ádebiy proces tuwralı.

5. Xalıqaralıq ádebiy baylanıslar hám ádebiy tásirlerdiń ádebiy turmıstaǵı áhmiyeti.

Ádebiy process degende qanday da bir millettiń, xalıqtıń yaki eldiń, ya bolmasa bir dáwir ádebiyatınıń ómiri, rawajlanıw barısı túsiniledi. «Ádebiy proces» degen terminniń ózi XX ásirde payda bolıp, onıń jámiyetshilikke keńirek tanılıwı XX ásirdiń 50-60-jıllarınan baslanadı. Buǵan shekem ádebiy baylanıslardıń geypara táreplerine diqqat awdarılǵan, lekin ádebiy process tuwralı bir pútin qáliplesken túsinikler bolmaǵan. XIX hám XX ásir basında «ádebiy proces»tiń ornına «ádebiy evolyuciya», «dáwirdiń ádebiy turmısı» degen terminler qollanılǵan. Haqıyqatınan keler bolsaq, onıń búgingi kúni de ayqınlanǵan bir anıqlaması joq. Bul tuwralı hárqıylı túsinikler bolǵanlıqtan, onı ulıwmalastırıp, bir qatar máselelerdi sheship alıwǵa tuwra keledi. Onıń ushin, ádebiyat penen turmıstıń arasındaǵı baylanıstı úyreniw zárúr, sebebi ádebiyattıń ózi tariyx hám jámiyetlik turmıs penen baylanıshlı. Ádebiyat insan turmısın súwretleydi, biraq ol onıń kóshirmesi de emes, aynası da emes. Ádebiy turmıstıń ózi – ádebiyat tariyxınıń bir tarawı. Geyde ádebiyat óziniń obrazlarında hám tematikasında tariyxıy (turmıshıq) shınlıq penen jaqınlasadı, geyde, kerisinshe, ádebiyat onnan alıslasadı. Bulay degenimizdiń sebebi, oqıwshı kórkem shıǵarmanı oqıp otırıp ondaǵı waqıyalardıń hám adamlardıń táǵdiri haqıyqıy turmıs shınlıǵı ekenin ańlaydı. jáne

bir tärepinen shıǵarma qaharmanlarınıń minez-qulqı, olardıń ózin uslap-tutıwı, biri biri menen qatnası, monologları hám dialogları haqıyqıy turmıstan basqashalaw ekenin sezıp otıradı, yaǵnıy «ádebiylesken»in, «kitabıylasqan»ın abaylaydı. Usı «jaqınlasıw – alıslasıw»lar ádebiyattıń tariyxın hám ádebiy processti baylanıstırıwshılar bolǵanlıqtan, baylanısqa ótiw basqıshın úyreniw qıyın máselelerdiń biri, sonlıqtan sheshiwshi juwmaqqa keliw de ánsat emes. Real shınlıqtıń «turmıstan ádebiyatqa» ótiw basqıshı hár túrli aspektlerde alıp úyrenilmekte. Ertelew jıllarda Evropada «turmıstan ádebiyatqa» ótiw basqıshı geyde diniy-simvolikalıq forma tárizinde kórip shıǵılǵan, geyde jámiyetshilikte belgili bir dáwirde qalıplesetuǵın hám iskusstvoǵa (kórkem ónerge) aynalatuǵın jámiyetlik stereotip¹¹⁴ (bul A. A. Shaxovtıń «jámiyetlik tip» degen termininen kelip shıqqan) túrinde úyrenilgen, bazda jámiyettegi sociallıq atmosfera¹¹⁵ (bul Yu. B. Kuzmenkonıń «sociallıq emociya» degen termininen kelip shıqqan) tárizinde qaralǵan, bazda insan tuwralı túsiniklerdiń hám estetikalıq qaǵıydalardıń, estetikalıq ideallardıń strukturası¹¹⁶ (bunday kózqaras N. A. Yastrebovanıń miynetlerine tán) sıpatında túsinilgen. «Turmıstan ádebiyatqa» ótiw basqıshı tuwralı koncepciyalar kóplep ushırasadı, degen menen tariyxıy shınlıqtıń kórkem shıǵarmada qayta ózgeriw processin úyreniw anıq juwmaqlanıwın ele tapqan joq. Sonıń menen birge, usı ótiw basqıshınıń sırların tabıwǵa umtılıwlar dúnya ádebiyatshı-estetikleriniń izertlew jumıslarında qızıqlı, kútilmegen hám original koncepciyalardıń dúnyaǵa keliwlerine tiykar bolmaq. «Turmıstan ádebiyatqa» ótiw basqıshın úyreniw, sonday-aq, anıq-tariyxıy hám «transtariyxıy» (bul Peer Burdenıń termini) processti izertlew dúnya ádebiyattanıw ilimindegi birden bir talap etilgen metodologıyanı – «jańa tariyxıylıq» dep atalǵan koncepciyanı qalıplestirdi. Usı koncepciyanıń avtorı Peer Burdenıń teoriyası

¹¹⁴ Шахов А. А. Гёте и его время. Санкт – Петербург, 1891.

¹¹⁵ Кузьменко Ю. Б. Советская литература: вчера, сегодня, завтра. Москва: 1984.

¹¹⁶ Ястребова Н. А. Формирование эстетического идеала и искусства. Москва, 1976.

boyınsha, ádebiy processti úyrengende onı qanday da bir ulıwma nızamlılıqlarǵa orinsız tirkey bermesten, házirgi zamanagóy ólshemlerdi bassılıqqa ala otırıp, «obyektin tariyxılıǵına» tiykarlanıp, úyreniletuǵın shıǵarmanıń tariyxıy kontekstine kiriw zárúrligi talap etiledi.

Ádebiy process máselesi menen shuǵıllanǵan ilimpazlardın pikirinshe, N. A. Gulyaevtin, A. N. Bogdanovtin, L. G. Yudkevichtin hám G. N. Pospelovtin miynetlerinde «ádebiy process» dep atalǵan fundamental túsinik ushıraspaydı. barlarında da anıqlama beriwde tujırımılıq onsha kórinbeydi. L. I. Timofeevtin oqıwlıǵındaǵı «ádebiy process» dep atalǵan bóliminde: «Bizler házirgi kúnge shekem ádebiy processke kiretuǵın túsiniklerdi (stil, aǵım, metod, janrlar) óz aldına bólip alıp qaradıq. Haqıyqatınan keler bolsaq, ádebiyattın rawajlanıw basqıshlarında olar biri biri menen tıǵız órmeklesip ketkenliginin gúwası bolamız. Bir waqıt hám bir dáwirin ózinde hárqıylı jazıwshılar shıǵadı, olardıń hár biri óz ádebiy stiline iye boladı, olar sol bir dáwirde jasap turǵan ádebiyatta hárqıylı ádebiy aǵımlarǵa birigedi. Jazıwshılardıń stillerinde hárqıylı janrlardı, uqsaslıqlardı, yaki hárqıylı ádebiy metodlardı ushırastıramız. Ádebiy processtegi sol kóptúrlilik anıq bir tariyxıy máhálde, yaǵnıy sol tariyxıy dáwirdegi bárshe stiller hám aǵımlar ushın bir bolǵan sol tariyxıy jaǵdayda júzege asadı. Hár bir jazıwshı tiykarǵı tariyxıy máselelerge óziniń jeke dóretiliwshiligi menen juwap beredi, sebebi sol waqıtta jasap atırǵan jazıwshılardıń hámmesine sol dáwirin ózi másele qoyadı. Bizler aldımızdaǵı sol nárseni ádebiy process dep atawımız múmkin»¹¹⁷, degen pikirler bar. L. I. Timofeevtin aytıwına qaraganda, úsh nársе – «stil», «metod», «janr» túsinikleri «ádebiy process» túsinigine kiredi.

N. A. Gulyaevtin jazıwınsha, «Ádebiy process – ádebiy ózara baylanıslardıń quramalı sisteması. Ol ózinde anaw yaki nınaw dáwirdegi hárqıylı ádebiy aǵımlardıń (klassicizm, romantizm, realizm h.t.b.) qalıplesiwın, funkciyasın hám almasıwın kórsetedi, belgili bir jámiyetlik kúshlerdin sociallıq hám estetikalıq

¹¹⁷ Тимофеев Л. И. Основы теории литературы. Москва, 1967, стр. 404-405

talapların ham tariyx arenasındağı özgerip barıwshı waqıyalardıń kartinasın sáwlelendiredi»¹¹⁸. Bunday jaǵdayda soraw tuwıladı: eger, ádebiy process ózinde hárqıylı ádebiy aǵımlardıń (klassicizm, romantizm, realizm h.t.b.) qalıplesiwin, funkciyasın hám almasıwın kórsetse, sonda ádebiy aǵımlar joq dáwirlerde (olardıń tariyxıy eń birinshisi – XVII ásirdegi klassicizm), máselen, XVII ásirge shekem Evropa ádebiyatında, ulıwma dúnya ádebiyatında ádebiy process bolmaǵan, degen túsinikke baramız ba?

Ádebiyat teoriyası boyınsha Ukraina ádebiyatshıları oqıwlıǵında, máselen, V. P. Vorobev hám G. A. Vyazemskiy tárepinen redakciyalanǵan V. P. Popov avtorlıǵındağı miynetin bóliminde ádebiy processke tómendegishe túsinik beriledi: «Ádebiy process degende, óziniń ishki mazmunı boyınsha progressiv – ádebiy rawajlanıwdağı zańlı túrde úzliksiz alǵa umtıwshı, quramalı, geyde qarama-qarsılıqlı qásiyetti túsiniwimiz kerek»¹¹⁹. Ukrain ádebiyatshılarınıń teoriyalıq miynetleriniń jáne birinde «Ádebiy process óz ishine kórkem metodlar, aǵımlar, stiller hám janrlar h.t.b. túsiniklerdi aladı».¹²⁰ dep anıqlama berilgen.

Belgili moskvalı teoretik ilimpaz V. E. Xalizevtin jazıwınsha: ádebiy process degenimiz «barlıq milletlerdin, ellerdin yaqi regionnıń dúnya ádebiyatınıń belgili bir dáwirindegi hám tariyx dawamıylıǵındağı jasaw usılı, funkciyası. Ádebiy process hárqanday tariyxıy jaǵdayda kórkem sóz dóretpelerin, sonday-aq, jámiyetlik turmıstağı olardıń formaların: járiyalanǵan, shıǵarmalardı, basılımlardı, ádebiy sindi, baspadan shıqqar epistolyar (kórkem xat) hám oqıwshılar reaksiyasına tiykar bolǵan hárqanday memuarlardı óz ishine aladı... Ádebiy processinń áhmiyetli tárepi – kórkem ádebiyattın iskusstvonın basqa túrleri menen, sonday-aq, ulıwma mádeniyattağı, tildegi, ideologiyadağı, ilimdegi qubılısıar menen ózara baylanıslılıǵı.

¹¹⁸ Гудяев А. И. Теория литературы. Москва, 1985, стр. 173.

¹¹⁹ Теория литературы. Киев. Вища школа, 1975, стр. 175.

¹²⁰ Лесин В. М., Цудинец О. С. Словник літературознавчих термінів 2-о вид., перероб. і доп., Київ, Рад. Школа, 1965, стр. 196.

Dúnyalıq (ulıwma dúnyalıq) masshtabtaǵı ádebiy process jámiyetlik-tariyxıy processıń biri bolǵanlıqtan oǵan ǵárezli boladı. Pútkil dúnyalıq masshtabtaǵı ádebiy process milliy ádebiyat ramkasındaǵı sıyaqlı ádebiy dáwirde bir waqıtın ózinde ózara hám uqsap, hám uqsamay júzege asadı. Ádebiy processıń jáne bir tárepi – ol hárqıylı xalıqlardıń hám milletlerdiń, geografıyalıq zonalardıń hám regionlardıń ádebiyatlarınıń arasındaǵı uqsaslıqlar hám ayırmashılıqlar menen dialektikalıq baylanıshlıqta jasaydı. Xalıqaralıq ádebiy baylanıslar ádebiy processıń ajralmas birikpesi»¹²¹.

Ádebiy process – ádebiy rawajlanıw basqıshlarınıń, ádebiy jaǵdaylardıń orın almasıwı. Burjuaziyalıq jámiyet ádebiyatınıń qalıplesiwiniń dáslepki basqıshlarında-aq Evropanıń birqatar xalıqlarında xalıqaralıq sıpatqa iye bolǵan ádebiy aǵınlardıń – klassicizmniń, sentimentalizmniń, romantizmniń, naturalizmniń, kritikalıq realizmniń, modernizmniń izbe-iz dawam etken gúreslerinde yaki orın almasıwlarında uqsaslıqlardı kóremiz. Bul izbe-iz túrde orın almasqan ádebiy aǵımlar social rawajlanıwlardıń tariyxıy nızamlılıqları nátiyjesinde dúnyaga keldi. Social-tariyxıy jaǵdaylardıń ulıwma sáykesligi nátiyjesinde ideya hám temalardıń, obrazlardıń, syujetlerdiń, ádebiy janrlardıń, poetikalıq til ózgeshelikleriniń uqsaslıǵı kelip shıǵadı. Jazıwshı dúnyatanımınıń hám iskusstvoniń basqa túrleriniń ózgeriwi menen birge estetikalıq principler hám tendenciyaalar da ózgeredi.

Ádebiy process ádebiy rawajlanıw túsiniǵi menen baylanısh ómir súredi. Onda rawajlanıw degenimizdiń ózi ne? XX ásir filosofiyasında oǵan «belgili bir baǵdarǵa túsken materiallıq hám real obyektlerdiń qaytalanbaytuǵın nızamlı ózgerisleri»¹²², degen anıqlama berilgen. Usınday kózqaraslarǵa tiykarlıana otırıp, biz, ádebiy process tuwralı túsinigimizdi jáne de keńeytiwimiz múmkin, yaǵnıy ádebiy process degenimiz ádebiyattaǵı belgili bir

¹²¹Хализов В. Е. «Литературный процесс». Литературный энциклопедический словарь. Москва, Советская энциклопедия, 1987, стр. 195-197.

¹²² Юдин Э. Г. Развитие. Философский энциклопедический словарь Москва, 1989, стр. 537.

bağdarga túsken, qanday da bir sapalıqtan basqa sapaga ótiw juwmağında júzege asqan qaytalanbaytuğın ózgeriw nızamnılıǵı, degen sheshimge kelsek boladı.

Dúnya ádebiyatınıń tariyxına diqqat qaratsaq, kórkem ádebiyat óziniń payda bolıwı, qalıplesiwi menen rawajlanıwı dawamında túrli tariyxıy sharayatlardı basınan keshirgenligin kóremiz. Belgili bir dáwirlerde ol gúllenip, rawajlangan, ayırım waqıtlar: ósiwden toqtaǵanlıǵı hayqaladı. Kórkem ádebiyatınıń joqarı basqışlarǵa kóteriliwleriniń yamasa tubalawshılıqlarǵa ushırawlarınıń tariyxı insaniyat tariyxınıń túrli jaǵdayları menen baylanıslı. Kórkem óner hám kórkem ádebiyatınıń rawajlanıwı milliy sananıń rawajlanıw ózgesheligin belgileydi. Hárqanday millettiń, xalıqtıń yaqı regionniń jámiyetlik sana-seziminiń ósiw dárejesi kórkem ádebiyatqa óziniń tásirin tiygizedi. Estetikalıq talǵamı joqarı, dúnyatanımı rawajlangan jazıwshınıń shıǵarması qaysı dáwirde dóretilgenine qaramastan óziniń qunın joǵaltpaydı. Ol qanday dáwir bolmasın, jazıwshınıń turmıs haqıyqatlıǵın kórkem sáwlelendiriwdegi ózine tán ózgesheligi hám ádebiy processtegi belgili basqışlardan ótip, poetikalıq tájiriyebege iye bolıwı qunlı shıǵarma dóretiliwine tiykar boladı.

Ádebiy processti júzege asırıwshı tiykarǵı nızamnılıqlardıń biri – ádebiy baylanıslar hám tásirler. Bir millet penen ekinshi millet ádebiyatları bärqulla biri biri menen baylanısta jasaydı, ádebiy-kórkemlik tájiriyeberlerdiń eń jaqsı úlgileri birinen ekinshisine ótip turadı. Ádebiy processte tásir etiwshi, tásir alıwshı hám dáldálshılıq etiwshi ádebiyat degen túsiniq bar. Hárqıylı xalıqlar ádebiyatları arasındaqı baylanıslardı hám ózara tásirlerdi ádebiyat tariyxınıń bir salası bolǵan salıstırma-tariyxıy metod (ádebiyattanıw) úyrenedi. Ádebiy baylanıslardaqı dáldálshılıq funkeiyanı pútin bir ádebiyatlar atqarıwı múmkin. Máselen, rus ádebiyatı menen shet eller ádebiyatlarınıń baylanıslarında uzaq dáwirlerge shekem francuz ádebiyatı, keyinirek nemis hám ingliz ádebiyatları dánekershi bolǵan. Türkiy xalıqlar ádebiyatı, sonıń ishinde ózbek, qaraqalpaq ádebiyatları erte dáwirlerde parsi-tájik hám arab ádebiyatlarınıń tásirinde bolǵan. Ásirese, Oraylıq

Aziyada islam dininiñ hekkem ornalasıwı türkii xalıqlar ádebiyatına kúshli tásir jasadı.

Insaniyat tariyxına názer awdarsaq, hár bir dáwirdiñ tariyxında, mádeniyatı hám ekonomikasında, turmıs tárizinde ózgeshelikleri boladı. Bunday kórinis sol dáwirde jasağan adamlardıñ da jeke tágdirinde bolatuğın qubılıs. Olardıñ sana-seziminde, oy-órisinde, pikirlew dúnyasında basqalarına uqsamaytuğın ayırmashılıqlardı kóremiz. Ózgeshelikler intellektual pikir iyeleri bolğan jazıwshılarda ayrıqsha sezilerlik dárejede bolıwı múmkin. Solay bolsa da, kópshilik jağdayda kórkem óner iyeleri ózleriniñ milliy, mádeniy, etikalıq, estetikalıq qádiriyatlarına negizlenip óz dóretiwshiligine qatnas jasağanlıqtan ayırım waqıtları uqsashlıq ta ushırasıwı múmkin.

Hár dáwir ádebiyatınıñ jaña áwladı ózinen aldingı áwladıñ poetikalıq tájiriybelerin ózlestiriw arqalı milliy ádebiyatın rawajlandıradı. Olar tek milliy ádebiyat dástúrleri menen sheklenbeydi, rawajlangan ádebiyatlardıñ tásirinde boladı, olardı úyrenedi. Ádebiy processtıñ ómir súriw shártleri ádebiy tásirlesiz hám baylanıslarsız ámelge asıwı múmkin emes. Ádebiy processtegi ádebiy tásirler máselesin sóz etkende eñ dálep kórkem ideyalardıñ, kórkem obrazlardıñ hám janrlardıñ jazıwshı kózqarasına, onıñ dóretiwshiligine tiygizgen tásiiri dıqqatqa alınadı. Ózbek, qaraqalpaq, túrkmen hám qazaq xalıqlarınıñ klassik shayırları hám usı xalıqlardıñ XX ásir jazıwshıları arasındaqı ádebiy baylanıslar hám tásirlerdi arnawlı úyrengen ádebiyatshı K. Qurambaevtıñ pikirinshe, «... ádebiy baylanıslar hám tásirler ádebiy processtıñ ajıralmas bólimi, tabıshı rawajlanıwdı tániyinleytuğın ámellerdiñ biri. Belgili bir shayır yaqı jazıwshı dóretiwshiliginiñ joqarılawında, kórkem sheberliktin shınığıwında ádebiy tásirdiñ roli úlken ekenligi tastıyqlanğan ilimiy haqıyqat... Harqanday milliy ádebiyatta ullı sóz ónermentleri bolıwı tábiyiy. Olar ózleri tiyisli ádebiyattıñ rawajlanıwına úles qosıp sheklenbesten, dúnya mánawiy-máripiy ideologiyasınıñ rawajlanıwında da úlken rol oynaydı hám sol arqalı dúnya mádeniyatınıñ tariyxına kiredi... Áhmiyetli tárepi sonda, bul dóretiwshiler regiondağı ádebiy process ushın teñdey

táshwish shekken, ulıwma insanlıq ideyalar ruwxında ólmeytuǵın shıǵarmalar dóretken»¹²³.

Ádebiy tásirler ádebiyatnıń rawajlanıwındaǵı baylanıslıqlıq, jaqınlıqlıq payda etedi. Hárqıylı dáwirde jasaǵan jazıwshılardıń jańashılıǵı hám olardıń ózlerine tán izlenislerin ádebiy tásirler maydanında úyreniw úlken áhmiyetke iye. Kórkem sóz ustasınıń ádebiyat tariyxındaǵı ornın hám ádebiy processteǵı rolin anıqlaw usınday máselelerdi úyreniwden kelip shıǵadı. Ádebiy process máselesin úyreniw áhmiyetli problemalardı sheshiwge jol ashadı. Dúnya xalıqları ádebiyatınıń rawajlanıwı nátiyesinde burınnan bar poetikalıq dástúrler hám ideyalardıń, túrler hám janlardıń orınına basqalarınıń kelip kiriwi yaki óz-ara almasıwları yaki sintezleniwi, yaki ádebiy processten úsirilip qaldırılıwı – ádebiy turmıstıń máńgi dawam etiwshi nızamlılıqlarınan esaplanadı. Bul pikirge joqarıda ayılıp ótilgenindey, ádebiy aǵımlardıń, stiller hám metodlardıń ózgeriw processin dáliyl etip kórsetiwge boladı. Kórkem óner arenasına kirip kiyatırǵan hárqanday jańa ádebiy aǵım óziniń jetekshi teoretik-ádebiyatshılarınıń koncepciyasına tiykarlanıp ádebiy turmıstaǵı óz áhmiyetin joyta baslaǵan. morallıq jaqtan tozǵan kózqaraslarǵa ózleriniń jańasha poetikalıq talǵamda jazılǵan shıǵarmaların qarsı qoyadı. Máselen, XVII ásirdegi Franciyada kórkem ónerdegi barokko (italyansha – *barocco*, qaraqalpaqsha mánisi – tańqalarlıq, portugalsha – *perolu barrocca*, qaraqalpaqsha mánisi – forması ájeptáwir marjan) stiliniń ornına klassicizm kózqarasları tiykarında dóretilgen shıǵarmalar arenada kórine basladı. Bunnan soń sentimentalizm hám romantizm aǵımı estetikleri tárepinen islep shıǵılǵan poetikalıq traktatlar klassicizm kózqarasına tiykarlanılǵan qaǵıydalardı shetke ısırıp tasladı. Onnan keyin dáslep naturalizm, onıń izin ala realizm wákılleri romantiklerdiń kózqarasların biykarladı, turmıstı obyektiv súwretlewdi bassılıqqa aldı. Bir aǵımınıń (jónelistiń, metodtıń) ózinde de túrli jónelistler bolıwı

¹²³ Куромбоев.К. Адабий жараён. Ижод масъулияти. Адабий алоқалар (сайланма мақолалар). Cho'iron nomidagi nashriyot-matbaa uyi, Toshkent, 2009, 3-6-ср.

mumkin. Mäselen, realizm metodınıń ózi psixologiyalıq realizm, kritikalıq realizm, socialistlik realizm sıyaqlı jónelislerge iye.

Házir ádebiy process degende, dúnyadağı kópshilik milletlerdiń hám xalıqlardıń ádebiyatınıń belgili bir dáwirdegi (mäselen, XIX-XX ásirlerdegi) túrli tariyxıy sharayattar aǵımında basınan keshirip kiyatırǵan tariyxı, yaǵnıy ádebiy turmısı túsiniledi. Dúnya xalıqları ádebiy turmısınıń belgili bir tarawı – bul ádebiy baylanıs, jetiliskeń ádebiy dástúrlerdi dawam ettiriw, tájiriyesin úyreniw bolıp esaplanadı. Ulıwma alǵanda, ádebiy rawajlanıw tariyxındaǵı túrli ózgeristerdi sáwlelendiriwshi ádebiy processiniń tiykarında xalıqlardıń milliy mádeniy dástúrleriniń ózgesheǵı hám ózge milletlerdiń mádeniyatınıń tásirleri jatadı. Ádebiy baylanıslardıń túrleri kóp. Mäselen, hár túrli millet jazıwshı hám shayırları ózara dostıq qatnasıqlarda jasawı mumkin. Biri ekinshisiniń shıǵarmaların oqıp tanısıwı yaqı dóretpelerin óz tiline awdarıw nátiyjesinde ózge millet sóz ustasınıń kórkemlik sheberliginen tásirlenip, onıń sóz saplaw ónerin ózlestiriwi mumkin. Sonday-aq, ádebiyat künleriniń yaqı ushırasıwlarıdıń ótkeriliwleri, ustazlıq hám shákirtlik qatnasıqlar házirgi waqıttaǵı ádebiy baylanıslardıń háreketshen túrлерinen esaplanadı. Ádebiy dógerекler, talantlı jazıwshı-shayırlar, teatrler ádebiy baylanıslardıń aktiv dánekershileri bolıp tabıladı. Ádebiy baylanıslar dúnya mádeniyatı tariyxında progressiv rol oynaydı. Olar ádebiy processiniń jedel óris alıwına tiykar boladı.

XVIII. ásirese, XIX-XX ásirlerde dúnya ádebiyatı burın kórimegen dárejede rawajlanıw jolına tústi. Mámleketler hám xalıqlar arasındaqı úlken siyasiy-ekonomikalıq, tariyxıy ózgerisler hám burılıslar mádeniy ómirdiń úlken basqıshlarǵa kóteriliwine sebepti boldı. Iskustvonıń bir túri bolǵan ádebiyatın rawajlanıwı pútkil dúnyada hár tárepleme ken óris aldı. Ádebiy baylanıslar kúsheydi, biri biriniń kórkemlik tájiriyelelerini úyrendi, ózlestirdi hám ózleriniń milliy tilinde qaytalambas shıǵarmalar dóretti. Xalıqlararalıq, milletleraralıq yaqı jeke dóretilishiler arasındaqı ádebiy baylanıslar hám ádebiy tásirlerdi ádebiyat tariyxınıń bir tarawı bolǵan salıstırmalı-tariyxıy ádebiyattanıw úyrenedi. Salıstırmalı-tariyxıy ádebiyattanıw hártúrli ellerdegi

ádebiy qubúlsar arasındağı uqsaslıqlar hám ózgesheliklerdi analizleydi. Geypara xalıqlar arasındağı ádebiy faktorlardıń uqsas bolıw jağdayları bir jağınan olardıń jámiyetlik turmısınıń uqsashınan bolıwı múmkin, ekinshi jağınan olar arasındağı mádeniy hám ádebiy baylanıslardıń sebebinen bolıwı múmkin. Usınday sebeplerge bola ádebiy processtegi ádebiy baylanıslar hám tásirlerdiń tipologiyalıq sáykeslikleri kelip shıǵıwı múmkin. Óndiris kúshleriniń hám óndiris qatnasıqlarınıń qanday da bir tariyxıy dáwirlerde sáykes keliwleri de ádebiyatıń rawajlanıw tariyxında tariyxıy-tipologiyalıq uqsaslıqlardı dúnyaǵa keltiriwi múmkin. Bunıń mısalı sıpatında jeke ádebiy shıǵarmalardı, janlardı hám stillerdi, ayırım jazıwshılardıń dóretiwshiligindegi hám ádebiy aǵımlardađı ózgesheliklerdi dıqqatqa alıwǵa boladı. Máselen, orta ásirlerde Shıǵıs hám Batıstıń hár qıylı xalıqlarında patriarxalıq-urıwlıq qatnaslardıń qalıplesiwi hám feodalizmnıń dúnyaǵa keliw dáwirlerinde xalıq qaharmanlıq eposlarınıń rawajlanıwın kóremiz. Feodalizmnıń rawajlanıw dáwirinde francuz trubadur lirikası, nemis minnezinger lirikası degen atama menen belgili bolǵan ricarlıq lirika gúllendi. Eterek dáwirlerde arablarda ishıqı-muhabbat poeziyası rawajlandı. Batısta qosıq penen jazılǵan ricarlıq romanlar ayrıqsha kózge tústi, Oraylıq Aziya xalıqları ádebiyatında (folklorında) qaharmanlıq dástanlardan soń ashıqlıq dástanlar dúnyaǵa keldi. Satiralıq hám didaktikalıq mazmundağı lirika hám epika úlgileri payda boldı.

Xalıqaralıq ádebiy baylanıslarda ádebiyatı rawajlangan xalıqlardıń ádebiyatı basqa xalıqlardıń ádebiyatına óz tásirin tiygizedi. Máselen, Evropada XV-XVI ásirlerdegi italyan Oyanıw dáwiri, XVII ásirdegi francuz klassicizmi, XVIII ásirdegi ingliz hám francuz Aǵartıwshılıq dáwiri, XIX ásirdegi ingliz kritikalıq realizmi pútkil Evropa xalıqları ádebiyatlarına tásirin ótkerip turdı. Xalıqaralıq ádebiy tásirler belgili bir dáwir kóleminde sheklenip qalmaydı. Ótken dáwirlerdegi sóz sheberleriniń ádebiy miyrasları kelesi zamanlar ádebiyatlarına da óziniń tásirin úzliksiz tiygizip turadı. Házirgi waqıtta qaraqalpaq jazıwshıları ğarezsizliktiń sharapatı nátiyjesinde pútkil dúnya ádebiyatı sóz sheberleriniń shıǵarmaları menen jaqınnan tanısıw

mümkünlüğe iye boldı. Olar Rossiya, Evropa, Amerika, Qıtay, Yaponiya, Avstraliya, Afrika, Hindistan hám t.b. mámleketlerdiń poetikalıq qunı joqarı shıǵarmaların kitap túrinde yaki Internet saytlarında oqıw mümkinshiliklerine iye boldı. Ásirese, «Jahon adabiyoti» jurnalında ózbek tiline awdarılǵan dúnya ádebiyatı jazıwshılarınıń eń aldınǵı wákilleriniń shıǵarmaları menen tanısıw qaraqalpaq kórkem sóz óneri iyeleriniń dóretilishliginde progressiv rol oynaytuǵınlıǵı sózsiz.

Qudaǵalaw ushın sorawlar

1. «Ádebiy process» degen terminniń payda bolıw hám qalıptesiw tariyxı boyınsha túsiniǵiniz?

2. XIX hám XX ásir basında «ádebiy process»tiń ornına «ádebiy evolyuciya», «dávirdiń ádebiy turmısı» degen terminlerdiń qollanılıwı tuwralı nelerdi bilesiz?

3. Ádebiy procestiń áhmiyetli tárepleri – kórkem ádebiyattıń ilimniń hasqa tarawlarındaǵı qubılıslar menen baylanıslılıǵı?

4. Ádebiy procestiń kórkem ónerdiń hasqa túrleri menen baylanıslılıǵı tuwralı aytıp beriniz?

5. Xalıqaralıq ádebiy baylanıslar hám ádebiy túsirlerdiń ádebiy turmıstaǵı áhmiyeti haqqında túsiniǵiniz?

Tayanış túsınıklar hám terminler kórsetkishi

§1.1

1. **Ádebiyattanıw** – ádebiyat tariyxı, ádebiy sın, ádebiyat teoriyası hám t.b. ilimlerdi óz ishine aladı.

2. **Ádebiyat tariyxı** – kórkem ádebiyattın payda bolıwın, qalıplesiwın, rawajlanıw jolların, onıń milliy ádebiyatlardıǵa bóliniw tariyxın úyrenedi.

3. **Ádebiy sın** – ádebiyat tariyxı, ádebiyat teoriyası sıyaqlı kórkem ádebiyattın qásiyetlerin, tábiyatın úyrenedi. ayırım shıǵarmalardı tallaydı.

4. **Ádebiyat teoriyası** – ádebiyattanıwǵa kirisiw, ádebiyat tariyxı, ádebiy sın sıyaqlı ádebiyattanıwdıń bir tarawı. Ádebiyat teoriyası – ilimiy pán sıpatında milliy hám shet el ádebiyatları boyınsha ilimlerdiń tariyxındaǵı áhmiyetli qubılıslardı analizleydi. ádebiyat hám ádebiyattanıwǵa tiyisli túsınıklar menen terminlerdiń payda bolıwın hám evolyuciyasını keń túrde kórip shıǵadı. ádebiyattanıwdı estetika, lingvistika, aksiologiya hám mádeniyattanıw menen baylanıshı úyrenedi.

7. **Teoriya** – bilimniń anaw yaqı mınaw tarawındaǵı tiykarǵı ideyalardıń sisteması. ilimiy izertlewlerdiń hám onıń nátiyjeleriniń saǵası.

§2.1

1. **Iskusstvo** – adamnıń dóretiwshilik miyneti, aqıl-oyı, sezim hám tuyǵıları, sanası tárepinen qayta dúnyaǵa keltirilip, kórkem etip jaratılǵan nárseleri. **Iskusstvo** – adamzatnıń sulıwlıqqa qumartıwınıń jemisi, nátiyjesi.

2. **Iskusstvo túrleri** – kórkem ádebiyat, arxitektura, súwretshilik, teatr, kino, muzıka hám t. b.

3. **Kórkem ónerdiń (iskusstvonıń) bas teması** – insan, insannıń táǵdiri, turmısı.

4. **Iskusstvo eki topardı ajratılıp úyreniledi.** Birinshisi – súwretlew kórkem óneri, ekinshisi – tásirli kórkem óner. Súwretlew kórkem ónerine jivopis (súwretshilik), skulptura, arxitektura, naǵıs, bezew, pantomimo, grafika kiredi. Bunda zatlardıń, nárselerdiń, waqıyalardıń súwretin kóriw arqalı qabıllanadı. Tásirli kórkem ónerge muzıka, kórkem ádebiyat

kiredi. Bunda dóretpe, tiykarınan, sezim arqalı, ruwxıy anlaw arqalı qabıllanadı.

4. **Arxitektura** – dáwirdiń ayrıqsha sıpatların hám belgilerin, adamlardıń turmıs jaǵdayın, aqıl-parasatın, árman hám niyetlerin ózinde sáwlelendiredi.

5. **Muzika** – insannıń kewil dúnyasın, ruwxıy keshirmelerin, qálbindegi tolǵanıslardı qaytalanbas názik ırǵaqlarda, sazlarda, hawazlarda súvretleydi.

6. **Ádebiyat** degenimiz sóz óneriniń jazba túrdegi forması – iskusstvonıń jazba forması. **Sóz** – ádebiy obrazdıń máńgi qurılıs materialı.

7. **Kórkem ádebiyat** – adam turmısın keń hám tereń sáwlelendiriwde, onıń ruwxıy keshirmelerin ashıp beriwde teńi joq iskusstvo túri.

§2.2

1. **Iskusstvonıń barlıq túrlerinde hám ádebiyatta turmıs obrazlar arqalı sáwlelenedi.** **Obraz** – adam ómiriniń kórkem sáwlelendiriliwi.

2. **Iskusstvo** – obrazlar arqalı pikirlew.

3. **Ádebiyatta kórkem obraz jaratıw ushın, sol taypadaǵı júdá kóp adamlarǵa tán belgilerdi tańlap alıp, bir kórkem pütünlikke jámlendiriledi.**

4. **Konkretlik hám individuallıq** obrazdıń kórkem bolıwın támiyinleydi.

5. **Kórkem ádebiyattıń obrazlılıǵı** avtordan waqıya hám xarakterlerdi, «oylap tabıwlardı», fantaziyanı talap etedi.

§2.3

1. **Dúnyatanım** – qanday da bir sociallıq topardıń, áwlad yaqi diniy sektanıń, ya bolmasa jeke bir insannıń, yamasa qanday da bir dáwir adamlarınıń, yamasa táǵdiri iskusstvo menen baylanıslı tulǵanıń dúnyarǵa bolǵan kózqaraslarınıń, isenimleriniń jıyındısı.

2. **Kórkem sóz ustasınıń tábiyattaǵı hám jámiyettegi qubılıslarǵa bolǵan kózqarası** hárqanday kórkem shıǵarmanıń kelip shıǵıwına tiykar boladı.

3. **Jazıwshı dúnyatanımınıń qalıplesiwin júzege asırıwshı obyektiv ham subyektiv faktorlar** – jámiyetlik hám tábiyiy

ortaliq, tálim-tárbiyanıń hárqıylı túrleri, diniy hám dúnyawiy filosofiya, estetikalıq tálim, sociallıq-mádeniy hám tariyxıy-siyasiy sharayatlar.

4. Dúnyaga belgili sóz sheberleriniń shıǵarmaların, olardıń dúnyatanımların hártárepleme tereń úyrenip shıqqan filosof-estetikler, iskusstvotanırshılar, ádebiyatshı-teoretikler, psixolog alımlar kórkem dóretiwshilikke beyim adamlardıń dárejesin, olardı bahalaytuǵın geypara kriteriyalardı: zeyinlikti – uqıplılıqtı – talantlılıqtı – geniylikti ańqlaǵan.

5. Birinshisi, insan zeyinli bolıwı múmkin, hárqanday jazılǵan shıǵarmanıń kórkem mazmunın zeyin ańlaydı, maǵızın shaǵıp bere aladı, biraq onıń ózinde onday shıǵarma jazıwǵa uqıplılıq joq.

6. Ekinshisi, adam kórkem shıǵarma jazıwǵa uqıplı bolıwı múmkin, máselen qosıq yaqı gúrriń jazıw texnikasını biledi, lekin onda poetikalıq talant joq.

7. Úshinshisi, individual tulǵada zeyin, uqıp, talant bar, biraq hádden tısqarı emes.

8. Al, geniyde bolsa, usı úsh faktordıń, sapa belgileriniń barlıǵı da hádden tısqarı jámlesken boladı.

9. Talantlılıqtı hám geniylikti kórkem dóretiwshiliktiń eń joqarı basqırındaǵılar dep bahalaw dúnya oyshıları tárepinen durıs, dep esaplanıladı.

§2.4

1. Ádebiy jónelis qaysı bir eldegi yaqı dáwirdegi jazırshılar toparı qandaydur dóretiwshilik programma tiykarında birless, hám onıń qaǵıydaların bassılıqqa alıp ózleriniń shıǵarmalarını dóretken gezde payda boladı.

2. Ádebiy aǵım dep ideyalıq-kórkemlik ulıwmalıqqa iye jazırshılar toparınıń dóretiwshiligine aytıladı.

3. Ádebiy aǵımlar – bárqulla hárekettegi, jańalanıp, tazarıp turatuǵın qubılıs.

4. Dúnya ádebiyatınw iliminde ádebiy aǵımlardıń klassicizm, sentimentalizm, romantizm, naturalizm, modernizm dep atalǵan túrleri úyrenilgen. Romantizmdi, realizmdi, kritikalıq realizmdi hám socialistlik realizmdi ádebiy aǵımlar dep te, ádebiy metodlar dep te analizlewler ushırasadı.

5. XVII ásirniń basında Franciyada, bunnan soń Batıs Evropanıń basqa ellerinde **klassicizm** ádebiy aǵımı dúnyaǵa keldi. Klassicizm teoriyasın islep shıqqan oyshıllar antik dáwirniń (áyyemgi) jazıwshıları bolǵan Gomerdiń, Esxildiń, Sofokldiń hám basqalardıń shıǵarmalarında ideal gózzallıq, absolyut talǵampazlıq bar dep esapladı. XVII ásir sóz sheberleri óz dóretiwshilinde olarǵa elikleđi hám klassikler dep ataldı. «Klassicizm» degen sóz latinsha – *classicus* degen sózden kelip shıqqan: maǵanası – birinshi dárejeli. úgili.

6. XVIII ásirniń ekinshi yarımında Batıs Evropa ellerinde aǵartıwshılıq dáwiriniń ádebiy jemisi – **sentimentalizm aǵımı** dúnyaǵa keldi. Sentimentalistlerdiń kózqarasınsha, adamnıń aqılsanası dúnyanı ózgeriwge uqıplı emes. Sentimentalistler aqıloıdan sezimdi joqarı qoydı. Olar insannıń ruwxıy dúnyasın úyreniwdi baslı máqset etip belgiledi. «Sentimentalizm» degen sóz francuzsha – *sentiment* – sezim degenđi ańlatadı.

7. Evropada **romantizm** ádebiy aǵımı XVIII ásirniń sońı XIX ásirniń birinshi shereginde qalıplese basladı. Bul aǵımınń wákilleri ózlerin «romantikler» dep atamaǵan. «Romantizm» degen termin menen ataw sońǵı dáwirlerdegi ádebiyattanıw iskerlerinen kelip shıqqan. Romantizm aǵımın arnawlı izertlegen ilimpazlar bul terminniń juwmaqlanǵan anıqlamasın ele tolıq islep shıqqanlıǵı málim. Kópshilik jaǵdaylarda «romantika» degende mártlik jeńislerge tolı sayaxatlardı, jaqsılıq islewge barmuqla talpınıwshı ármanlar túsiniłdi.

8. **Naturalizm** ádebiy aǵımı XIX ásirniń 60-80-jıllarında qalıplesti. Naturalizmnıń qalıplesiwinde tábiyattanıw ilimleriniń tabısları, ásirese, tábiyiy qubılıslardı ilimiy emes metodlarǵa tiykarlanıp úyreniwshı eksperimentlerge qarsı shıqqan fiziologlardıń roli ayırıqsha boldı. Naturalizm (francuzsha *naturalisme*, latinsha *natura* - tábiyat) ádebiy aǵımı Evropa hám AQShıta XIX ásirniń sońǵı otız jıllıǵında qalıplesti.

9. **Realizm**. 1830-jıllarǵa shekem jazıwshı hám sinshılarda kórkem realizm tuwralı túsinipler joq edi. Ádebiy aylanısqa «realizm» degen termindi francuz naturalist jazıwshıları Dyuranti hám Shanfleri alıp kirdi. Olardıń ekewi de «realizm» degende turmıshlıq faktlerdi mayda-shúyde bolsa da tınbastan jıynaw hám ádebiy iskerlikte paydalanıw dep túsindi. Batıs Evropa

ádebiyatshıları arasında realizmniń gónergenligi tuwralı da kózqaraslar bar. Evropanıń kópshilik ádebiyatshıları turmıstı realistlik súwretlewdi qıyalıy niyet dep esaplaydı. Realizmniń múmkinshiliklerin júdá asırıp bahalawlar da ushırasadı. Usınday tartıslardıń barısında «realizm», «kritikalıq realizm», «socialistlik realizm» degen terminler payda boldı hám hárqıylı dárejede túsiniıldı.

10. Kórkem metod (dóretiwshilik metod) (grekshe *methodos* – izertlew jolı) XX ásirniń 20-jıllarında keńes ádebiyattanıwı hám iskusstvotanıwında qalıplesken, soń bir neshe márte qaytadan kórip shıǵılǵan marksistlik estetikalıq kategoriya.

11. XIX ásirniń sońı XX ásirniń basında turmıs táshwishlerinen túniliw, jalǵızlıqqa umtılw keypiyatı basım, úmitsizlik ruwxındaǵı shıǵarmalar dúnyaǵa kele basladı. Bunday ádebiyat wákıllerin **dekadentler** (dekadent degen sózdin ózi francuzsha – *dekadence*, eski latin tilindegi mánisi – qulaw) dep ataw qalıplesken. Evropa hám rus ádebiyatındaǵı bul qubılıs ádebiy aǵım **modernizmniń** dúnyaǵa keliwine tiykar jasap berdi. Modernizm ótmish iskusstvosınıń dástúriy formalarına hám estetikasına ózin qarsı qoyadı. Modernizm (francuzsha *modern*, qaraqalpaqsha mánisi – jańasha, zamanagóy) ádebiy aǵımınıń filosofiyalıq saǵası hám koncepciyası F.Nicshe, A. Bergson, L. Gusserl, Z. Freyden baslanadı.

§2.5

1. Stil termini, tiykarınan til biliminde, ádebiyattanıwda, iskusstvotanıwda hám estetikada paydalanılıp kiyatır.

2. Ayyemgi dáwirlerde stil degende sóz qatlamı, sóz qatlamı kórinisleri, ritorikalıq til túsiniłgen. XVII ásir alımları poetikalıq stilge ayrıqsha filologiyalıq pán sıpatında qaraǵan. al XVIII ásirde stil termini filosofiyalıq estetikada qollanıłǵan. Stil sana qorǵanınıń eń alıs túpkirinde, nárselerdiń mazmunında jasırınıp jatadı, onıń anıq kórinisleri biziń anlawımızdı, obrazların túsiniwimizdi talap etedi.

3. Kórkem ádebiyattaǵı stil kórkem usıllardıń, ádislerdin jıynaǵı. Stil bir jazıwshınıń bir shıǵarmasına, yaki onıń ulıwma dóretiwshiligine tán bolıwı múmkin. Ya bolmasa bir neshe jazıwshılardıń toparına ortaq stil bolıwı múmkin. Stil degende

geyde ótken dáwirlerdegi jazıwshılardıń ulıwma stilin, geyde jańa dáwir jazıwshısının individual stilin, yamasa hárqıylı ádebiy aǵımlar hám jónelisler stilin túsinemiz. Stil milliy ádebiyatlarda da, xalıq awızeki ádebiyatında da bolıwı múmkin.

4. Jazıwshı tilindegi sheberlikti, onıń jeke ózine tán bolǵan jazıw usulın **jazıwshı stili**, yaki **avtordıń jeke stili** dep ataw qalıplesken.

§3.1

1. Tábiyyıy qubılıslardıń ózin payda qılatuǵın ózinen hám tısqarıdan tásir etiwshi **«mazmunlar»** jáne **«formalar»** bar.

2. Jámiyetlik qubılıslardı da payda qılatuǵın hár qıylı ózine tán **«mazmunlar»** hám **«formalar»** bar, olar insandı qorshap bárqulla oǵan ózleriniń tásirin tiygizip turadı.

3. **Kórkem shıǵarmanıń mazmunı hám forması** degende, ádebiyattanıwda, tiykarınan, shıǵarmanıń ishki hám sırtqı tamanları túsiniledi hám bunda filosofiyalıq mazmun hám forma kategoriyalarına súyeniledi.

4. **Kórkem shıǵarmadaǵı formanıń elementlerine** stil, janr, kompoziciya, kórkem til, ırǵaq h. t. basqalar, **mazmunıń elementlerine** tema, kórkem ideya, konflikt, xarakterler, tendenciya, fabula (fabula – gúrriń, tımsal – latinsha sóz, waqıyalardı bayanlaw. Ol syujetten tısqarı boladı. Shıǵarmadaǵı tiykarǵı waqıyalar toqtatılıp, avtor waqıyalarǵa óziniń emocional kózqarasların bildirip ótiwi múmkin) hám syujet kiredi.

§3.2

1. Kórkem sóz ustasın, yaǵnıy jazıwshı yaki shayırdı tolıǵandırgan, júrek hám sanasına qozǵaw salǵan, nátiyjede qolına qalem uslawǵa májbúrlegen nárese **«tema»** dep ataladı. Tema (grekshe – *thema*, qaraqalpaqsha hárıp, qoyılǵan belgi degendi ańlatadı) – epikalıq, dramalıq, lirikalıq, sonday-aq, filosofiyalıq, sociallıq, etikalıq hám basqa da problemalardı, turmıstıń tiykarǵı máselelerin payda etiwshi waqıyalardıń jıynaǵı.

3. **Tema** avtordıń tájiriybesinde tuwıladı, turmıs onı jazıwshınıń sanasına quyadı, biraq ol jazıwshınıń oy-qıyal ǵáziynesinde tilǵalanbaǵan túrde uya salıp jatadı hám obrazlardı

súwretlewdi talap etip, jazıwshıda onı formaǵa túsiriw ushın umtııw tuwdıradı.

4. Kórkem shıǵarmanıń negizgi ózeginde jatırǵan emocional obrazlı oylardı jámlestiriwshi pikirdi kórkem ideya deymiz.

5. Jazıwshınıń óz shıǵarmasında súwretlep atırǵan waqıyaları tuwralı aytqısı kelgen pikiri, jámiyetlik qubılıslarǵa bergen bahası, olardıń ústinen shıǵarǵan húkimi – shıǵarmanıń ideyası. Tema hám ideyanıń birligi – kórkem shıǵarmanıń ideyalıq-tematikalıq tiykari.

§3.3

1. **Syujet** (francuzsha *sujet* – zat) – epikalıq hám dramalıq shıǵarmalardaǵı waqıyalardıń barısı, hádiyselerdiń rawajlanıw jaǵdayı. Kútá erte dáwirlerde Rim jazıwshıları «syujet» degen sózdi emes, latinsha «fabula» degen termindi qollanǵan. Fabula degen sózdiń maǵanası – aytıp beriw, bayanlaw. XX ásir keńes dáwiri ádebiyattanıwında syujet hám fabula terminlerine sinonim tárizinde qaraldı. yaǵnıy shıǵarmadaǵı bárshe waqıyalardıń barısı – syujet, al, shıǵarmadaǵı tiykarǵı rawajlanıwshı konflikt – fabula, dep ataldı. Syujettiń ekspoziciya (prolog dep aytılsa da boladı), túyin, waqıyalardıń rawajlanıwı, kulminaciya, sheshim, epilog dep atalıwshı tiykarǵı elementleri bar.

2. **Ekspoziciya** (latinsha – *exposito*, qaraqalpaqsha mánisi – bayanlaw, túsindiriw) – syujettiń bir komponenti bolıp, onda kórkem shıǵarmada waqıyalar dúnyaǵa keletuǵın orn. ortalıq, jaǵday súwretlenedi.

3. **Túyin** – kórkem shıǵarma syujetindegi konflikt hám háreketiń payda bolıwına, baslanıwına sebepshi bolatuǵın waqıya. Túyin shıǵarmanıń basında yaki basqa orınlarda keliwi de múmkin. Túyin – waqıyalardıń shiyelenisiwi, keskinlesiwı.

4. **Waqıyanıń rawajlanıwı** – Syujet túyininen soń shıǵarmada waqıyalardıń kúsheyp, keńeyip hám keskinlesip barıwı.

5. **Kulminaciya** (grekshe – *culmen*, qaraqalpaqsha mánisi – shıń, eń biyik shoqqı) – shıǵarmadaǵı waqıyalardıń keskinlesiwiniń eń joqarǵı shıńı.

6. **Sheshimde** epikalıq yaki dramalıq shıǵarmadaǵı intriga'lar yaki konfliktlerdiń rawajlanıwı juwmaqlanıw jaǵdayına keledi.

personajlar arasındagi konfliktler tamamlanadi, waqiyalar – tuiyinler oz sheshimin tabadi.

7. **Epilog** (grekshe – *epilogos*, qaraqalpaqsha manisi – songi söz) – shigarma qaharmanlarinin tagdiri keyninde nelerden ibarat boldi, usilar tuwrali songi söz.

8. **Konflikt** (latinsha – *conflictus*, qaraqalpaqsha manisi – soqligisiw, qarama-qarsiliq) – kirkem shigarma personajlari arasindagi qarama-qarsiliq.

9. **Kirkem shigarma kompoziciyasi** forma elementlerin biri birine biriktiredi ham onı jazıwshı ideyasına haqındıradı. **Kompoziciya** (latinsha – *compositio*, qaraqalpaqsha manisi – qurastırıw, biriktiriw) – kirkem shigarmanın mazmunı ham janrınan kelip shıqqan halda onıń kirkem forma komponentleriniń jaylastırılıwı (montajlanıwı).

10. **Kompoziciya** termininiń orınına geyde «**arxitektonika**», «**struktura**» degen sózler qollaniladi. **Arxitektonika** (grekshe – *architektonike*, qaraqalpaqsha manisi – iskusstvolıq qurastırıw) – degende, kirkem shigarmanın bir pütün halındaǵı onıń qurawshı bólimleri ham elementleriniń ózara baylanısı ham ózara qatnasınıń dúzilisi, kirkem shigarmanın sırtqı qurılısı túsıiledi. Házirgi dáwirde bul túsınik tuwralı söz bolǵanda oǵan qaraǵanda keńirek túsınik bolǵan **kompoziciya** ternini kóbirek paydalaniladi.

11. Kirkem shigarmanın ataması, epigraf, lirikóliq sheginis, qosımsha epizodlar ham bulardıń jaylastırılıwı (montajlanıwı) **kompoziciyalıq** jaǵday bolıp esaplanadi.

§3.4

1. Kirkem ádebiyat iskusstvonıń bir túri, yaǵnıy, ol – söz iskusstvosı. Usı söz iskusstvosı shigarmalarınin mazmunın obrazlı sáwlelendiriwshı til forması **kirkem til** dep ataladi.

2. Söz iskusstvosında, tiykarınan, kirkem obraz jasawdıń eki foması bar: birinshisi – **poeziyalıq forma**, ekinshisi – **prozalıq forma**.

3. **Poeziya** degen söz grekshe *poiynosus*, *poiyoó* degen sózden kelip shıqqan, qaraqalpaqsha manisi – islep shigaman, dóretemen. Al, **proza** degen söz latinsha *prosa* degen sózden kelip shıqqan, qaraqalpaqsha manisi – tuwrı, ápiwayı. Kirkem sózdiń

poeziyalıq forması hám prozalıq forması sırtqı qurılısı boyınsha biri birinen ayırılıp turadı.

4. Kórkem tildin poeziyalıq formasında, negizinen, irǵaq kózge taslanadı. Poeziyalıq til irǵaǵı belgili bir ólshem bólekshelerinen quraladı. bunda onın qurılısı grammatikalıq qaǵıydalarga baǵınbaydı.

5. Prozalıq kórkem til abzaclarǵa, ózine tán bolǵan gáplerge, gáplerdin dúrkinlerine, qatarlarǵa hám ápiwayı awızeki gáplerge ajralıp turadı. Prozada da irǵaq boladı, lekin ol poeziyadaǵıday anıq kózge taslanbaydı.

6. Ádebiyattanıw iliminde kórkem shıǵarma tili ekige bólinip úyreniledi: olardin birinshisi – avtor tili, ekinshisi – personajlar tili.

7. Waqıyalardı hám hádiyselerdi, waqıyalar payda bolǵan orındı jaǵdaydı súwretlew, personajlardı táriplew hám olardin unamlı yaki unamsız táreplerin ashıp beriw hám olarǵa kózqarasın bildiriw ushın sóz ustasınıń (jazıwshınıń) óz tilinen shıǵarmadaǵı aytıp beriwleri – avtor tili dep ayıladı. Bazıbir shıǵarmalarda waqıyalar jazıwshınıń (avtordın) óz sózi arqalı emes, al, gúrnińshiniń sózi (tili) arqalı da beriledi Kórkem shıǵarmadaǵı qaharmanlardın sózi – personajlar tili dep ataladı.

8. Personajlardın sózleri (monologları yaki dialogları) arqalı olardin qanday insan ekenligin bilip alıwǵa boladı. Personajdı individuallastırıw, olardin xarakterin ashıp beriw ushın jazıwshı arxaizmlerdi, istorizmlerdi, neologizmlerdi, disfemizmlerdi, evfemizmlerdi, dialektizmlerdi, varvarizmlerdi, vulgarizmlerdi, perifrazlardı, professionalizmlerdi hám basqalardı paydalanıwı múmkin.

§3.5

1. Tildin kórkem súwretlew quralları ádebiy shıǵarmalarda, sheshenlik ónerinde hám kúndelikli turmısta da keńinen qollanıladı. Usınday kórkem súwretlew qurallarınıń keń tarqalǵan túri – troplar (gr. τρόπος sózinen – aylanıw degen mánide). Troplar qanday da bir nárseni yaki qubılıstı súwretlew ushın sóz yamasa sóz dizbekleriniń óz mánisinen basqa mánide qollanıwın anlatatúǵın kórkem súwretlew qurallarınıń jıyındısı.

2. **Kórkem shıǵarmada eń kóp qollanıwshı troplardıń biri metafora.** Metaforalıq usıldaǵı máni awısıwında zat hám qubılıslar arasındaǵı uqsashıqqa tiykarlanıladı. Metaforanı jasırın teńew dep ataw da múmkin. Jasırın teńew, dep atalıwına sebep, metaforada uqsatılıp atırǵan nársce túsirilip qaldırıladı, uqsap atırǵan nársce onıń mánisin bildiredi.

3. **Metonimiya.** Kórkem ádebiyatta metaforalıq oylaw jetekshilik qılıp atırǵan zamanagóy ádebiyatta metonimiya metaforaǵa qaraganda azlaw ushıraydı, óziniń estetikalıq funkciyası jaǵınan ol metaforadan sál keyin turadı. Solay bolsa da, kórkem tekstte ol úlken kórkem tásir etiw kúshine iye boladı, pikirdi qısqa hám tásirli sáwlelendiriwge xızmet qıladı.

4. **Epitet** kórkem súwretlewdiń eń jiyi qollanılatuǵın túri, Eger de epitetler sırtqı súwretlewdi basshılıqqa alǵan bolsa, onda tek sırtqı kórinisti ajratıp kórsetiwi menen áhmiyetli boladı. Ayırım jaǵdaylarda ayrıqsha bahalaw motivaciyasın talap etpeydi. Al, lirikaǵa tereń sińisken ayırım epitetler dóretiwshiniń súwretlep atırǵan obrazına ózinshelik penen jasılǵan qatnasıma tiykarlanadı.

5. **Sinekdoxa** (grekshe «*synekdoche*» – uqsatıw mánisinde) – kórkem shıǵarmada bir pútinniń ornına onıń bir bólshegin alıp súwretlew usılı. Sinekdoxanı metonimiyaniń bir kórinisi sıpatında da bahalaydı, sebebi, bunda da baylanıslılıq tiykarında pútin hám bólek, jeke hám ulıwma baylanıs tiykarında máni awısıwı júz beredi.

6. **Giperbola** – kórkem shıǵarmada hádden tısqarı kúsheytip, asırıp, bórttirip súwretlew quralı. Giperbola fólklorlıq shıǵarmalarda oǵada kóp qollanılgan. Giperbola jazba ádebiyattaǵı shıǵarmalar tilinde de qollanıladı.

7. Kórkem ádebiyatta allegoriyaǵa jaqın bolǵan troptıń bir túri sıpatında **simvol** qollanadı. Simvol -- (grekshe «*symbolon*») kórkem shıǵarmada shártli túrdegi astarlı mánide qollanılgan súwretlew usılı. Simvol allegoriyaǵa hám metaforaǵa jaqın bolıp, onıń allegoriyadan parqı sonda, simvol belgili kontekst sheńberinde hám óz mánisinde, hám awıspalı mánieste qollanıladı.

§3.6

1. **Poeziya** qanday da bir belgili bir qalıpke túsirilip jazıladı, shayır óziniń birinshi planǵa shıǵarılgan ideyasın, oy-pikirlerin.

tuyguların sol qalıpke sheber jaylastıra alıwı talap etiledi, usı normativ qalıpte úken hám salmaqlı mazmun jaylastırılıwı kerek boladı.

2. Poeziyalıq shıǵarmadaǵı muzikalılıqtı hám poetikalıq formanı támiyinlewshi elementler tárizinde tiykarınan uyqas, ırǵaq, buwın, alliteraciya, anafora hám taǵı basqalarǵa diqqat awdarıladı.

3. Uyqas poeziyalıq fomanıń eń tiykarǵı elementleriniń biri. Poeziyalıq qatarlardaǵı ayırım sózler, geyde grammatikalıq birlikler (yaǵnıy qosımtalar), buwınlar, sóz dizbekleri birdey únlestirilip jaylastırıladı, ádebiyattaǵı bul ádis uyqas dep ataladı.

4. Qosıq qatarlarındaǵı gáplerdiń belgili bir bólekleriniń (buwınlardıń, sóz dizbekleriniń) biriniń ekinshisine birgelkilili teń túrde qaytalawshılıǵı qosıqtıń ırǵaǵı dep ataladı.

Poeziyalıq shıǵarmanıń tereń mazmunın, muzikalılıǵın hám formasın támiyinlewde alliteraciyalardıń kórkemlik roli ayrıqsha. Poeziyalıq formanı, yaǵnıy qosıq qurılısın izertlewshi teoretiklerdiń pikirinshe, qosıqtıń tariyxında alliteraciya uyqaslardan burnı payda bolǵan.

5. Qosıq qatarlarınıń bir yamasa bir neshe bántlerde birdey sózler, ayırım jaǵdaylarda birdey sóz dizbekleri menen baslanıwı anafora dep júritiledi. Anaforanı qollanıw qosıq intonaciyasınıń belgili bir jeliste háreket etiwı, anaforanı payda etiwshi sózlerdiń kótergen mazmunına qarap qosıqtıń emociyanılıǵın, tásirsheńligin artırıwǵa sharayat jaratadı.

6. Bánt degenimiz qosıq mazmunınıń bir pútinligin támiyinlewge úles qosatuǵın bir yamasa bir neshe qosıq qatarlarınıń jıyındısı. Bánt poetikalıq juwmaqlanǵan pikirden, bir pútinlikke iye ırǵaqtan, uyqas tártibi menen birlesken qosıq bóleklerinen ibarat boladı.

§3.7

1. Ádebiyattanıw iliminde ádebiy shıǵarmalardı úyrengende, izertlegende olardıń eń iri qıylıların ádebiy túrler, al usı ádebiy túrdiń ishki janların ádebiy túrdiń formaları, ádebiy túrdiń ishki hár qıylılıqların ádebiy janrlar, al, usı ádebiy janrlardıń ishki bóliniwlerin bolsa janrdıń formaları dep ataw qalıplesken.

süwretlenedi, lirikalıq obraz – «men» dóretiledi. Lirikalıq hám epikalıq pafos bir tema átirapında hâwij aladı.

14. Lirikalıq proza kórkem prozanın stilistikalıq bir túri bolıp, onda hár túrli janrlardağı shıǵarmalardıń belgileri biriktirilgen boladı. Lirikalıq prozada epika sıyaqlı lirikalıq úrdiń de janrlıq qásiyetleri qatnastırılıwı múmkin.

15. Drama (grekshe – *drama*, qaraqalpaqsha mánisi – háreket, háreket etiw) – kórkem ádebiyatnıń lirika hám epika sıyaqlı bir túri. Drama teatrǵa da, ádebiyatqa da tiyisli. Drama teatrđiń rawajlanıwı tiykarında qalıplesti. Dramalıq shıǵarma teatrda qoyılıw ushın dóretilgenlikten onda birinshi plangá pantomimosı hám sózleri menen aktyor shıǵarıladı. Usı úsh nárseniń; 1) aktyordıń, 2) háreketiń, 3) sózdıń birliǵi tiykarında drama qalıplesken.

16. Liturgiyalıq drama – orta ásirlerdegi batis Evropa ádebiyatındaǵı diniy saxnalıq janr. Bunda tiykarınan Injil epizodları, pasxa yaki rojdestvo bayramlarındaǵı shirkew liturgiyası (xızmeti) saxnalastırılǵan. Keyin ala liturgiyalıq drama da real turmıs waqıyaları súwretlene baslaǵan, saxna kórinislerin tamashagóylerge arnap qoyıwlar kóbeygen.

17. Misteriya (latinsha – *mysterium*, grekshe – *mysterion*, qaraqalpaqsha mánisi – sırlı, qurıya) XIV-XVI ásir batis Evropa diniy teatrlarındaǵı dramalıq janr. Franciyada rawajlanǵan, sonnan Italiya, Angliya, Germaniya hám Niderlendiyada en jayǵan. Misteriya shirkewlerden qala maydanlarına shıqqan janr.

18. Mirakl (francuzsha – *miracle*, latinsha – *miraculum*, qaraqalpaqsha mánisi – káramat) orta ásirde diniy temadaǵı qosıq penen jazılǵan dramalıq janr. Mirakldıń syujetinde, tiykarınan, ilahiy kúshlerdiń aralasıwı menen áwliye adamlar káramatlı islerdi ornlaǵanı, sonıń sebebinen insanmıń ómiri hám táǵdirinde jaqsılıqtıń jeńiske erisiwi, jamanlıqtıń jazalanıwı súwretlenedi.

19. Moralite (francuzsha – *moralite*, latinsha – *moralis*, qaraqalpaqsha mánisi – ádep, ikram) XV-XVI ásirlerde Batis Evropada qalıplesken ádep-ikramlılıqqa tárbiyalawshı dramalıq janr. Moraliteniń personajları jamanlar hám jaqsılar bolıp, onıń mazmunı diniy syujetke qurılǵan, geyde dúnyawiy waqıyalardı da súwretleydi.

20. Melodrama (grekshe – *melos* (qosıq), melodiya hám *drama* – háreket, drama) – dramanın bir janrı. bunda jaqsılıq hám jamanlıq arasındaqı keskin qarsılıqlar joqarı emocionallıq hám ótkir intrigalar tasqırında súwretlenedi.

21. Fars (francuzsha – *farse*, latinsha – *farcio*. qaraqalpaqsha máńisi – baslayman. Orta ásir misteriyaların komediyalıq kórinisler menen baslaw) – XIV-XVI ásirlerde Batis Evropa ellerinde. ásirese, Franciyanın xalıq teatri hám ádebiyatında belgili bolğan janr. Onın ózgesheligi – komediyalılığında. satiralıq pafostın jetekshilik etiwinde, realistlik anıqlılığında, erkin pikirilikte.

22. Vodevil (francuzsha – *vaudeville*. Normandiyadağı *Vau de Vive* dep atalğan jerde payda bolğan janr) – drama janrlarının biri. kewilli hiylekerlikler (intrigalar) súwretlenip, qosıq hám ayaq oyinlar menen atqarılatuğın jaydarı mazmundaqı pesa. Dáslep vodevil dep XVIII ásirde birinshi yarımında yarmarka komediyaındağı qosıqlardı atağan.

23. Tragikomediya – tragediya hám komediyanın janrlıq belgilerin ózında jámlengen dramalıq shıǵarmanın bir túri. dramalıq túrden yaqı tragediyadan yamasa komediyaadan parqı – onda tragediya hám komediya formalarındağı janrlıq qásiyetler aralasıp keledi. Dúnyanı tragikomediyaalıq ańlaw turmistağı qádriyatları salıstırıp, sezip-biliwge baylanıslı júzege asağı. Tragikomediya komediyanın hám tragediyanın shártli qaǵıydalarına baǵınbaydı.

§3.8

1. Ádebiy process – qanday da bir milletin, xalıqtın yaqı eldin, ya bolmasa bir dáwir ádebiyatının ómiri, rawajlanıw barısı. «Ádebiy process» degen terminnin ózi XX ásirde payda bolıp, onın jámiyetshilikke keńirek tanılıwı XX ásirde 50-60-jullarınan baslanadı. Buǵan shekem ádebiy haylanıslardıń geypara táreplerine ǵana dıqqat awdarılğan, lekin ádebiy process tuwralı bir pütün qalıplesken túsinikler bolmaǵan. Peer Burdenin teoriyası boyınsha, ádebiy processti úyrengende házirgi ólshemler sistemasına súyene otırıp, qanday da bir ulıwma nızamlılıqlarǵa tirkey bermesten, «obyektin tariyxılıǵına» tiykarlanıwımız hám úyreniletuğın shıǵarmanın tariyxı kontekstine kiriwimiz zárúr.

Ádebiy processtege kóptúrlilik anıq bir tariyxıy máhálde, yaǵnıy sol tariyxıy dáwirdegi bárshe stiller hám aǵımlar ushın bir bolǵan sol tariyxıy jaǵdayda júzege asadı.

2. **Ádebiy process** – ádebiy ózara qatnaslardıń quramalı sisteması. Ol ózinde anaw yaki mınaw dáwirdegi hárqıylı ádebiy aǵımlardıń (klassicizm, romantizm, realizm h.t.b.) qalıplesiwin, funkciyasın hám almasıwın kórsetedi, belgili bir jámiyetlik kúshlerdiń sociallıq hám estetikalıq talapların hám tariyx arenasındaǵı ózgerip barıwshı waqıyalardıń kartinasın sáwlelendiredi.

3. **Ádebiy process** – ádebiy rawajlanıw basqıshlarınıń hám ádebiy jaǵdaylardıń orın almasıwı. Ádebiy process ádebiy rawajlanıw túsiniǵi menen baylanıshı. Ádebiy process – ádebiyattaǵı belgili bir baǵdarǵa túsken, qanday da bir sapalıqtan basqa sapǵa ótiw juwmaǵında júzege asqan qaytalanbaytuǵın ózgeriw nızamlılıǵı.

MAZMUNÍ

Avtorlardan	3
§1. KIRISIW	
§1.1 Pánniń maqseti hám wazıypaları	6
§2. ISKUSSTVO (KÓRKEM ÓNER) HÁM ONIŇ MÁNISI	
§2.1. Kórkem ádebiyat – iskusstvonıń bir tarawı	21
§2.2. Kórkem ónerdiń hám kórkem ádebiyatıń súwretleniwshı obyektı	35
§2.3. Jazıwshı dúnyatanımı hám kórkem shıǵarma	50
§2.4. Ádebiy aǵımlar hám jónelisler	63
§2.5. Kórkem ádebiyatta individual dóretiwshilik	80
§3. KÓRKEM SHÍǴARMA ANALIZI	
§3.1. Kórkem shıǵarmanıń sırtqı kórinisi hám ishki maǵanası	89
§3.2. Kórkem shıǵarmanıń turmıshıq materialı hám emocional kórkem pikir	100
§3.3. Qaharmanlar xarakteri payda bolatuǵın waqıyalar sisteması hám kórkem forma komponentleriniń jaylastırılıwı ...	111
§3.4. Kórkem obraz jasawdıń eki forması	132
§3.5. Troplar hám figuralar	151
§3.6. Poeziyalıq forma hám onıń elementleri	166
§3.7. Epikalıq, lirikalıq, dramalıq janrlar. Olardıń formaları...	176
§3.8. Ádebiy turmıs – ádebiyat tariyxınıń bir tarawı	212
Tayanısh túsiniqter hám terminler kórsetkishi	223

Qurbanbay Jarimbetov, Baxtiyar Genjemuratov

ÁDEBIYAT TEORIYASÍ

5120100 – Filologiya hám tillerdi oqıtıw (qaraqalpaq filologiyası)
baǵdarı talabaları ushın sabaqlıq

Redaktori: A.Abdusalilov
Ko'rkem redaktori: Y.O'rinov
Tex. Redaktori: Y.O'rinov
Operatori: N.Muxamedova

Licenziya: AI № 245, berilgen waqtı
2013-jil 02-oktabr

Original-maketten bostıwǵa ruqsat etildi 05.10.2018-j.
Formatı 60x84 ¹/₁₆. Kegli 11,5. «Times New Roman»
garniturası. Ofset usılında basıldı. Kólemi 15,0 b.t.
13,95 shártli b.t. Nusqası 200 dana. Buyırtpa 76.

«Sano-standart» baspası. 100190. Tashkent qalası,
Yunusobod-9, 13-54. E-mail: sano-standart@mail.ru

«Sano-standart» MCHJ baspa-poligrafiyasında chop etildi.
Tashkent qalası, Shiroq koshesi, 100.
Telefon: (371) 228-07-96, faks: 228-07-95